

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О.М. Бекетова

Г. В. Стадник
В. П. Решетило
С. І. Штефан

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний
посібник для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються
за освітньо-професійною програмою бакалавра з напрямку підготовки
«Економіка підприємства» та «Облік і аудит»*

Харків
ХНУМГ
2014

УДК [330.34:330.8](075)
ББК 65.02я73-6+65.03я73-6
С76

Авторський колектив:

Стадник Григорій Васильович, канд. екон. наук, професор кафедри економічної теорії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Решетило Валентина Петрівна, д-р екон. наук, професор, зав. кафедри економічної теорії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Штефан Світлана Іванівна, старший викладач кафедри економічної теорії Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

Рецензенти:

Попов О. Є., доктор економічних наук, завідувач кафедри політичної економії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця;
Соболев В. М., доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії і економічних методів управління Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за освітньо-професійною програмою бакалавра з напрямку підготовки «Економіка підприємства» та «Облік і аудит», лист №1/11 -2921 від 28.02.2014

Стадник Г. В.

С76 Історія економіки та економічної думки: навч. посібник / Г. В. Стадник, В. П. Решетило, С. І. Штефан ; Харк. нац. ун -т міськ. госп-ва імені О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ, 2014. – 230 с.

ISBN 978-966-695-338-7

Досліджено історичний досвід соціально-економічного розвитку різних країн світу, різноманітні теорії і концепції сучасної економічної науки. Розглянуто теоретичні основи, закономірності й еволюційні етапи розвитку економічної теорії, взаємодія процесів соціально-економічного розвитку та формування певних економічних поглядів, теорій та шкіл, показується логічна послідовність в їх розвитку. Кожна тема включає навчальний тренінг, в якому подано основні терміни, контрольні запитання, тести, завдання для самостійної підготовки.

УДК [330.34 330.8](075)
ББК 65.02я73-6+65.03я73-6

ISBN 978-966-695-338-7

© Стадник Г. В., Решетило В. П.,
Штефан С. І., 2014
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014

ЗМІСТ

Передмова.....	5
ЗМ 1. Історія розвитку господарств і економічної думки стародавнього світу.....	7
1.1 Предмет і методи історії економіки та економічної думки.....	7
1.2 Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій.....	12
1.3 Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).....	15
Опорні поняття ЗМ 1.....	22
Питання для самоконтролю студентів.....	22
Плани семінарських занять.....	23
Теми повідомлень.....	23
Тестові завдання.....	23
ЗМ 2. Господарство та економічна думка епохи Середньовіччя.....	27
2.1 Господарство та економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.).....	27
2.2 Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)	35
Опорні поняття ЗМ 2.....	42
Питання для самоконтролю студентів.....	42
Плани семінарських занять.....	43
Теми повідомлень.....	43
Тестові завдання.....	43
ЗМ 3. Розвиток ринкового господарства й основні напрямки економічної думки другої половини XVII – першої половини XIX ст.....	47
3.1 Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.).....	47
3.2 Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.).....	63
3.3 Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)..	85
Опорні поняття ЗМ 3.....	98
Питання для самоконтролю студентів.....	98
Плани семінарських занять.....	100
Теми повідомлень.....	100
Тестові завдання.....	101

ЗМ 4. Господарство та економічна думка в епоху регульованих ринкових відносин.....	110
4.1 Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.).....	110
4.2 Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.).....	126
Опорні поняття ЗМ 4.....	143
Питання для самоконтролю студентів.....	143
Плани семінарських занять.....	145
Теми повідомлень.....	145
Тестові завдання.....	146
 ЗМ 5. Економічний розвиток України в XX столітті.....	150
5.1.Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок ХХІ ст.).....	150
5.2.Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці	161
5.3.Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.).....	182
Опорні поняття ЗМ 5.....	188
Питання для самоконтролю студентів.....	188
Плани семінарських занять.....	190
Теми повідомлень.....	190
Тестові завдання.....	191
 Тематика рефератів.....	196
Глосарій термінів.....	199
Провідні напрями сучасної економічної думки.....	208
Економічні характеристики технологічних укладів.....	211
Відомі сучасні економісти.....	212
Видатні дати і події історії економіки та економічної думки.....	218
Лауреати нобелівської премії з економіки.....	222
Список рекомендованих джерел	225

ПЕРЕДМОВА

Економічне життя суспільства є багатограним. Його вивчає система економічних наук, серед яких значне місце посідає *«Історія економіки та економічної думки»*, яка є нормативною дисципліною при підготовці бакалаврів з напрямів «Економіка підприємства» та «Облік і аудит».

Основна мета вивчення цієї дисципліни полягає в формуванні знань про історичний розвиток господарств та економічної думки відповідної епохи для розуміння генезу й закономірностей функціонування економічних систем, формування теоретичних знань, умінь та практичних навичок у галузі економіки, визначення джерел зародження і розвитку сучасних економічних теорій, вивчення сутності економічних систем і закономірностей їх розвитку, методів аналізу політико-правового, економічного, соціально-культурного середовища та інфраструктури економічної діяльності.

Слідкуючи за зміною форм господарського розвитку в їхній історичній послідовності, історія економіки дає змогу побачити, як здійснюються перетворення одних господарських форм в інші, в якому напрямку відбуваються ці зміни, яким тенденціям і закономірностям вони підпорядковуються. Разом з розвитком економіки розвивалась і економічна думка, яка пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування різноманітних наукових теорій та шкіл сучасності.

Актуальність вивчення історії економіки та економічної думки значно зростає в умовах розвитку ринкової економіки в Україні. Вивчення цієї науки дозволяє поставити ряд важливих проблем, зокрема, з'ясувати: що лежить в основі розвитку економіки та формування економічної політики держави? які теоретичні концепції лежать в її основі? як формувалась економічна політика на різних етапах розвитку економіки та як вона була пов'язана з розвитком економічної думки? яку економічну політику проводять зараз різні країни світу, і зокрема Україна?

Тільки знання багатого історичного досвіду соціально-економічного розвитку різних країн світу, а також вивчення різноманітних теорій і концепцій економічної науки допомагає сучасним економікам раціонально використовувати економічні ресурси країни, із багатьох можливих напрямків соціально-економічного розвитку вибрати той, що в повній мірі реалізує національні інтереси і приведе до зростання рівня і якості життя народу. Знання історії економічної думки важливе для оволодіння культурою економічного мислення, для твор-

чого сприйняття й використання економічної теорії, для подальшого розвитку економічної науки.

Навчальний посібник підготовлений авторами для студентів економічних спеціальностей. *Його мета* – систематизувати матеріал курсу по певним змістовним модулям, що допоможе краще підготуватись до семінарських занять та організувати самостійну роботу студентів. В ньому чітко розглянуті базові питання курсу, виявлена взаємодія процесів соціально-економічного розвитку та формування певних економічних поглядів, теорій та шкіл, показана логічна послідовність в їх розвитку.

Особливу увагу слід звернути на те, що автори до кожного змістовного модулю пропонують опорні поняття пройдених тем, питання до самоконтролю студентів, питання, які будуть винесені на обговорення на семінарських заняттях, теми повідомлень, а також тестові завдання для самоперевірки отриманих знань. Важливим є вивчення додаткової літератури, першоджерел, і, перш за все, оригінальних робіт істориків та економістів. Для організації творчої самостійної роботи у даному посібнику наведені теми реферативних повідомлень, глосарій термінів, систематизовані провідні напрями сучасної економічної думки, наведені дані про відомих сучасних економістів, і окремо про лауреатів Нобелівської премії з економіки, економічні характеристики технологічних укладів, виділені основні дати в розвитку світової економіки та економіки України, наведений великий масив літератури.

Особливість курсу історії економіки та економічної думки – величезний фактичний матеріал. Економічні події в історичному контексті пов'язані з їх теоретичним осмисленням в різних напрямках економічної думки, в різних економічних теоріях та школах. Для розуміння розвитку історії економічної думки, при вивченні значної кількості теоретичних концепцій та наукових шкіл, наукових ідей і поглядів видатних економістів (часто маючих певні протиріччя), важливо прослідити зв'язок між етапами економічного розвитку тієї чи іншої країни та їх теоретичним осмисленням в наукових концепціях. Лише тоді стає зрозумілим логіка появи та розвитку певних економічних ідей, факторів формування нових теоретичних концепцій, боротьба та розвиток різних економічних шкіл на напрямів наукової думки.

Ось чому, щоб не затонути в історичних фактах та теоретичних концепціях при самостійній підготовці до вивчення предмета, так важлива їх систематизація, що і є однією з важливих завдань і особливістю даного посібника.

ЗМ 1 Історія розвитку господарств та економічної думки стародавнього світу

1.1 Предмет і методи історії економіки та економічної думки

1 Предмет історії економіки та економічної думки

2 Методи наукових економічних досліджень

3 Періодизація історії економіки та економічної думки

1 Предмет історії економіки та економічної думки

Економічне життя суспільства вивчає ціла система економічних наук: науки про глибинні закони економічного розвитку, науки про галузеві конкретні економічні процеси та явища, науки про народне господарство в цілому. Кожна з них має свій предмет, своє коло досліджуваних питань. Особливе значення у формуванні світогляду, економічної культури спеціалістів, в їх розумінні розвитку національної економіки на основі ринкових відносин відіграє «Історія економіки та економічної думки».

Історія економіки та економічної думки – це наука, яка вивчає господарську діяльність країн світу в історичному розвитку, різноманітність форм її виявлення та їх наукове відображення в економічних поглядах і вченнях. Історія економіки та економічної думки вивчає також процес виникнення економічних ідей та різних економічних шкіл, їх розвиток, боротьбу і формування нових напрямів економічної теорії в контексті розвитку матеріальної культури суспільства.

Актуальність вивчення цієї дисципліни пояснюється тим, що вона забезпечує тісний зв'язок історико – економічного пізнання з розвитком економічних знань в цілому, допомагає у вивченні економічної теорії, проблем макро- і мікроекономіки, економіки промисловості, будівництва, сільського господарства, фінансів, грошового обігу тощо.

Історія економіки та економічної думки на фактичному матеріалі переконує, що технологічна сфера, господарські механізми і людський фактор, усі підсистеми економіки тісно пов'язані між собою, взаємодіють і доповнюють одна одну.

Аналіз конкретних аспектів економіки в історичному розвитку, а також різних підходів до них економічних шкіл допомагає краще зрозуміти господарські проблеми сучасності, знайти їх оптимальне вирішення. Тому даний курс передбачає не тільки розгляд фактичного матеріалу в хронологічному порядку, а й аналіз соціально – економічного розвитку країн, розглядає позитивні й негативні характеристики економічних проблем та способи їх вирішення різними економічними

школами за допомогою конкретних економічних інструментів та інституцій.

У ході реформування сучасної української економіки виникає необхідність приведення її структури, господарського механізму, організаційних інститутів відповідно до загальносвітових тенденцій. А це можливо лише за умови широкого використання світогосподарських зв'язків, досвіду, набутого людством у раціональному використанні обмежених економічних ресурсів, відображення його в економічних теоріях різних напрямків.

Глибоке розуміння суті сучасних економічних теорій потребує з'ясування джерел їхнього зародження і розвитку. А знання сучасних економічних теорій дає змогу розуміти й формувати економічну політику держав, в основу якої завжди беруться ті чи інші економічні теорії. Чому, наприклад, економічно розвинуті країни у своїй економічній політиці перейшли від кейнсіанських концепцій до неокласичних теорій? Як формувалась економічна політика в колишньому СРСР? Яку економічну політику проводять тепер пострадянські країни, зокрема Україна? Які теорії лежать в її основі?

Історія економіки та економічної думки тісно пов'язана з іншими економічними, соціологічними, історичними науками. У системі економічних наук історія економіки та економічної думки відіграє фундаментальну роль, оскільки є ключем до пошуку генетичних залежностей та історичних закономірностей в економічному житті суспільства. Та й в загалі, всі соціальні проблеми не можуть вивчатися і вирішуватися без урахування їх ролі в контексті економічного і історичного розвитку.

У складній системі економічних наук історія економіки та економічної думки виконує такі важливі науково – пізнавальні і виховні *функції*: формування і розвиток економічного мислення; пізнання процесу еволюції господарювання та економічної науки; засвоєння економічних категорій, законів і принципів у їх історичних змінах; виявлення оптимальних теоретичних і практичних пріоритетів на основі вивчення альтернативних економічних поглядів.

2 Методи наукових економічних досліджень

Основними методами аналізу історії економіки та економічної думки є: діалектичний, наукової абстракції, історичний і логічний, системний, економіко-математичного моделювання.

Діалектика – загальний метод пізнання, що базується на використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у пі-

знанні економічних явищ і процесів у зв'язку й взаємозалежності, у стані перманентного розвитку.

Наукова абстракція – пізнання реальних економічних процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших ознак або факторів, що впливають на виучувані процеси, абстрагуючись від всього випадкового, незначного.

Історичний підхід – вивчення процесів в їх історичній послідовності, в якій вони виникли, розвивалися і змінювалися. Він передбачає розгляд ідей, теорій у порядку їхнього виникнення та формування. Дає змогу проаналізувати сукупність поглядів, ідей на певному етапі суспільного розвитку й дальшу еволюцію цих ідей. Такий підхід може поєднуватися з аналізом соціально-економічних умов, в яких формувалися ці погляди та ідеї. Коли послідовно, у хронологічному порядку, вивчається історичний процес виникнення тієї чи іншої економічної школи, роботи економістів, які були написані в певну історичну епоху, вивчається суть їх теорій чи концепцій.

Логічний – вивчення процесів в їх логічній послідовності, від простого до складного. Логічний метод ґрунтується на дослідженні еволюції концепцій чи теорій, без достатнього урахування їхнього зв'язку з іншими теоріями та з історичними умовами. У такому разі досліджуються самі тільки теорії, концепції, логіка їхнього розвитку. Досить часто історичний і логічний методи поєднують.

Розуміння такої логіки, у свою чергу, неможливе без звернення до історії виникнення і еволюції ідей, концепцій, що і пояснюють механізми функціонування економічних систем.

Системний – пошук спроб зрозуміти й відобразити функціонування економічної системи, що базується на ринкових або державних механізмах регулювання економіки. Аналізуючи конкретні економічні процеси та явища, відображаючи їх в теоретичних концепціях, даний метод дозволяє, ураховуючи постійний розвиток, передбачити наслідки конкретної економічної політики.

Економіко-математичне моделювання – передбачає використання вербального (словесного), графічного й аналітичного методів аналізу економічних процесів.

Сучасні економічні теорії мають глибокі корені у минулому, знання цього минулого допомагає краще зрозуміти, що відбувається сьогодні. Тільки простеживши довгий шлях боротьби і змін поглядів на сутність економічних процесів, можна з'ясувати, які теорії та ідеї себе виправдали, а які не витримали перевірки часом. Саме цей процес виникнення, розвитку, боротьби і зміни економічних поглядів на різ-

них етапах історичної еволюції і є предметом дослідження історії економіки та економічної думки.

Вивчення цієї історії дозволяє не тільки визначити місце тієї чи іншої теоретичної концепції в системі уявлень про функціонування економіки, але і зробити практичні висновки про використання окремих методів вирішення економічних проблем, пояснити, під впливом яких умов та факторів змінюються погляди на економічну дійсність, як еволюціонує трактування базових категорій, удосконалюються методи економічних досліджень.

Вивчення історії розвитку матеріальної культури людства та економічної думки допомагає зрозуміти загальну спрямованість еволюції економічної науки, її трансформацію, виявити взаємозв'язок між теорією і реальним розвитком національних і світової економіки.

3 Періодизація історії економіки та економічної думки

З часу виникнення історії господарства як науки були різні спроби її періодизації. Наприклад, російський історик – економіст Л. І. Мечников в основу періодизації поклав географічний фактор (водні шляхи сполучення), німецький економіст Б. Гільдебранд застосовував для цього історію грошей, американець Є. Хентінгтон – клімат, англієць А. Тойнбі – культуру, релігію тощо. У 60-х роках XX ст. набули популярність теорії «індустріального суспільства» (французького соціолога Р. Арона) і «стадій економічного розвитку» (американського соціолога У. Ростоу). Ці теорії дістали розвиток у теорії про постіндустріальне суспільство. Її представниками є Д. Белл, Г. Кан, З. Бжезінський (США), Ж. Серван-Шренбер і А. Турен (Франція). В основу цієї теорії, що ділить всесвітню історію на доіндустріальне (аграрне), індустріальне і постіндустріальне суспільство, покладено рівень розвитку виробництва, а також галузевий і професійний поділ праці.

Теорія стверджує, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно переважає «первинна» стадія економічної діяльності (сільське господарство), «вторинна» (промисловість), а в наш час воно вступає в «третинну» сферу послуг, де провідна роль належить науці й освіті. Кожній з цих стадій властиві специфічні форми соціальної організації (для першої – церква і армія, для другої – корпорація, для третьої – університети).

Існував і формаційний підхід до періодизації історії, розвинутий марксистсько-ленінською теорією, який базувався на схемі Маркса: світова історія ділиться на первинну (докласову), вторинну (класову) і третинну (безкласову) формації. В його основу покладена ідея виникнення, розвитку і зміни засобів виробництва, форм власності на засоби

виробництва. Історія суспільства розглядалась як історія розвитку способів виробництва в їх хронологічній послідовності: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний.

Для вивчення даного курсу пропонується періодизація економічної історії, заснована на загальноцивілізаційному підході:

1. Історія розвитку стародавнього світу.
2. Господарство та економічна думка епохи Середньовіччя.
3. Період формування індустріального суспільства.
4. Розвиток економіки та економічної думки в епоху генези індустріального та постіндустріального суспільства.

Економічна думка зародилась у глибокій давнині і пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій. Вже в первісному суспільстві люди замислювались над економічними явищами.

Виникнення економічної науки пов'язують із зародженням політичної економії. Перші кроки до її формування зробили меркантилісти (XVI – XVIII ст.), а її фундаментом стали роботи В. Петті, П. Буагільбера, Р. Кантільйона, учення фізіократів – Ф. Кене, А. Тюрго та інших представників класичної політекономії. Як система економічних знань політична економія сформувалась у вченні А. Сміта (XVIII ст.). Засновником школи рикардіанства став Д. Рікардо. На основі теорій А. Сміта і Д. Рікардо К. Маркс і Ф. Енгельс створили марксистську політичну економію. Із критикою марксистського економічного вчення виступила так звана стара історична школа, а пізніше її послідовники – молода історична школа, що виникли в Німеччині. У другій половині XIX ст. сформувалась неокласична економічна теорія А. Маршалла, Дж. Б. Кларка, В. Парето. Вона зародилась на базі маржиналізму. У цей же період із марксистського економічного вчення виокремився соціал-реформізм. Наприкінці XIX – початку XX ст. у США виник новий напрямок економічної думки – інституціоналізм, його основоположником був Т. Веблен. Саме неокласицизм і інституціоналізм стали основою розвитку більшості сучасних теорій західної економічної думки.

Розвиток ринкового господарства, його особливості у різних країнах світу, формування світового ринку зумовили модифікацію всіх основних напрямів економічної теорії. У цей період державно-монополістичного розвитку популярним стає економічне вчення Дж. М. Кейнса. Він здійснив переворот в економічній теорії, поставивши у центрі уваги макроекономічний рівень досліджень. Головна ідея кейнсіанства полягає в тому, що ринкова система не є досконалою, саморегульованою, а повну зайнятість і економічне зростання країни

може забезпечити активне втручання в економіку держави. Світова криза 30-х років XX ст. довела життєздатність цієї теорії і підірвала основи неокласичного напрямку економічної думки. Після кризи кейнсіанського курсу державного регулювання у 60 – 70-х роках XX ст. почалось відродження в нових формах економічного лібералізму. Його прихильники змушені були визнати необхідність державного впливу на економіку, але не вважали це вирішальним у досягненні стабільного економічного розвитку. Вони наполягали на здатності конкурентного ринкового механізму у довгостроковому періоді відновлювати рівновагу.

У широкому розумінні нова класична теорія включає теорію монетаризму і новітню неокласичну концепцію, сформульовану теоріями «раціональних очікувань», «адаптивних очікувань» і теорією «економіки пропозиції». «Нова класична» економічна теорія у наш час перебуває в стані розвитку і формування. Спроба поєднати два напрями сучасної економічної теорії – кейнсіанство і неокласичну теорію виявилася у появі течії – «неокласичного синтезу» (одним з її авторів є П.Самуельсон).

Сучасна економічна думка характеризується розвитком таких напрямів: економічний лібералізм, економічний дирижізм та неоінституціоналізм. Особливою течією є так званий неокласичний синтез, який намагається поєднати кейнсіанство з неокласичною школою.

1.2 Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

1 Характеристика господарського розвитку за первісної доби

2 Особливості східного рабства

3 Економічна думка стародавнього світу

1 Характеристика господарського розвитку за первісної доби

Первісна доба була найбільш тривалішою в історії людства. Людина з'явилась понад 3 млн. років тому. Людство пройшло шлях від зародження людини як біологічного виду до сучасного фізичного типу, від первісного людського стада до родової та сусідської громад, племен та їхніх союзів, зародження державності, виникнення на рубежі 4 – 3 тис. до н.е. стародавніх цивілізацій.

Матеріальна культура первісного суспільства поділяється на кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), бронзовий і ранній залізний віки.

Найважливішими рисами первісної доби є:

– перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства;

– існування роду як господарської одиниці.

Палеоліт, або давній кам'яний вік (3 млн. – 10 тис. років тому). Протягом його знаряддя праці еволюціонували від палки і примітивних кам'яних знарядь до мікролітів (невеликих відщепів і пластин). Поширилось використання кістки і рогу. Кількість типів знарядь досягла 100. Головні заняття – збиральництво, загінне полювання, рибальство. Людина навчилась видобувати вогонь. З'явилися постійні житла.

Мезоліт або середній кам'яний вік. Поряд із збиральництвом і полюванням існувало рибальство вудкою. Здійснені перші спроби приручити диких тварин. Виник водний транспорт. Характерний високий рівень виготовлення мікролітів. З'явилися макроліти – кам'яні знаряддя для обробки дерева, зокрема сокири.

Неоліт або новий кам'яний вік. Утверджуються різні галузі відтворюючого господарства. Складовою частиною цієї епохи був мідний вік, або енеоліт, коли відтворююче господарство стало домінуючим. Розвивалося общинне ремесло, розводили велику й дрібну худобу, використовували перший штучний матеріал – кераміку, зародилося прядіння і ткацтво, з'явився ткацький верстат. Виник наземний транспорт (лижі, віз, сани, волокуша). Остаточно завершилося формування техніки обробки каменю.

За мідним віком настав бронзовий. Рисами його були: існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток тваринництва і орного землеробства, виділення скотарських племен. Високим був рівень громадського ремесла. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи. Обмін набув постійного й регіонального характеру.

Залізний вік (II – I тис. до н.е.). Основними ремісничими професіями були ковалі, зброярі, гончарі, будівельники. Господарство мало натуральний характер з основною формою господарства – громадою, розвивалась торгівля.

Удосконалення знарядь праці, розширення виробництва їх з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство і ремесло, виробництво додаткового продукту створили економічні умови для виникнення держав.

Перші держави утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової доби.

2 Особливості східного рабства

Історія стародавніх цивілізацій охоплювала період з IV тис. до н.е. до падіння Західної Римської імперії у V ст. н.е.

Склалися два типи господарської організації – східне і античне рабство.

Східне рабство виникло в IV тис. до н. е. У Стародавньому Єгипті. Розвивалося землеробство на поливних землях долини Нілу, яке давало високі урожаї. Тваринництво витіснило мисливство. Найважливішим господарським досягненням стала зрошувальна система землеробства. Високого рівня розвитку досягла обробка каменю.

На півночі Єгипту переважав розвиток тваринництва, а на півдні – землеробства, що стало причиною розвитку жвавої торгівлі.

Найважливішими державами межиріччя були Шумер, Ур, Ніппур, Урук та інші (IV – III тис. до н.е).

Економіка східного рабства характерна і для Стародавньої Індії і Китаю. У IV тис. до н.е. в долині Інду зародилося зрошуване землеробство, розвивалося тваринництво. Виникли ремісничі міста, торгівля. Знаряддя праці виготовляли як з металу, так і з каменю. У II – I тис. до н.е. спостерігалось швидке піднесення економіки Індії – Ганзької долини. Високим був розвиток ремесел – ковальства, ткацтва, гончарства, ювелірні виробы. Індія включилася в обмінну торгівлю. З'явилися купці, в тому числі лихварі. Грошовий обіг був ще малорозвинений. Рабство мало патріархальний характер. Сільська община зберігала домінуюче становище в економіці.

Як підсумок особливостей східного рабства можна визначити наступне:

1. Головна сфера економіки – сільське господарство – залишилась поза рабовласницьким виробництвом.
2. Раби належали в основному державі.
3. Праця рабів використовувалася непродуктивно, тобто, для обслуговування рабовласників, будівництва пірамід, каналів тощо.
4. Східне рабство не є класичним, у ньому переплітаються громадські й рабовласницькі елементи.

3 Економічна думка стародавнього світу

Історія економічної думки бере свій початок у глибокій давнині. Вже первісні люди мали якісь зачатки господарських знань, котрі були результатом осмислення виробничого досвіду. Формувалися окремі елементи економічних знань. Економічні ідеї того часу знайшли вираження у збірниках законів царства Ешнуні (XX ст. до н.е.) і вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.). У них передбачалися захист майнових інтересів держави, рабовласників, певне регулювання економічних відносин. Пам'яткою давньоіндійської літератури є «Артхашастра» (IV – VI ст. до н.е.). У ній викладено знання з економіки, техніки і політики, передбачено регулювання земельних відносин, розв'язання проблем іригації.

У Китаї великого поширення набуло конфуціанство. Його економічні засади виклав Мендзи (372 – 289 рр. до н.е.), який відстоював селянське землеволодіння.

Тогочасні економічні погляди знайшли вираження у трактаті «Гуань-Цзи» (IV – III ст. до н.е.), в яких реалістично розкрито злиденне становище народу, окреслено шляхи розвитку сільського господарства і поліпшення життя селян. Зміцнення землеробства вважалося найважливішою умовою забезпечення стійкості економіки.

Великого значення автори «Гуань – Цзи» надавали товарно-грошовим відносинам з погляду їх використання державою для регулювання економіки.

У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалося замінити прямі податки на залізо й сіль непрямыми, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків та ін. Багато ідей «Гуань – Цзи» було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

Важливим джерелом, яке свідчить про економічні уявлення старовини, є Біблія. Ця книга зіграла винятково важливу роль у формуванні принципів господарської етики, якими протягом сторіч керувалися люди, вступаючи у відносини в сфері економічної діяльності.

Як правило, ці документи не мали аналітичного характеру, а тільки встановлювали певні норми поведінки, проте елементи роздумів і узагальнень уже мали в них місце.

1.3 Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

1 Господарство Стародавньої Греції

2 Античний Рим: економічні причини розквіту й занепаду

3 Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я

4 Економічна думка античного світу

1 Господарство Стародавньої Греції

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту. Режим рабовласництва відроджується в нових країнах Середземномор'я. Це виявилось в економічному розвитку Греції і Риму.

У світовій історії розпочався новий період – античний (давній). Він охоплював першу половину I тис. до н.е. – першу половину I тис.

н.е. У цей період рабовласництво досягло повного розквіту. Була знищена община, рабська праця використовувалась різнобічно й продуктивно. Рабство перетворилося на класичне.

Особливості географічного положення визначили відокремленість життя кожної общини, її економічну автономію. Через це антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто. Вона була окремою державою, в якій повноправними були тільки землевласники. Населення концентрувалось у містах, тому сільське господарство було другорядним.

У VIII – VI ст. до н.е. прогрес у землеробстві привів до відокремлення ремесла від сільського господарства й розвитку торгівлі між окремими районами Греції. Розвиток обміну зумовив появу грошей, торгового капіталу, купців. Розвивалося будівництво житла, ткацтво, суднобудування, виготовляли кераміку. Продуктивність праці була високою, зростали міста. Сільське господарство розвивалось повільно, в ньому панувало двопілля.

Суспільство розпалося на два стани: вільних громадян і невільників.

У VIII – VI ст. до н.е. формувалися грецькі рабовласницькі міста – держави, або поліси.

Найяскравішим прикладом рабовласницької держави була Спарта. Фізична праця для спартанців була принизливою, їхня справа – війна. Господарство Спарти було відсталим, грошовий обмін не набув розвитку.

Інша картина формування рабовласницької держави була в Атиці. Ремесло і торгівля тут набули високого розвитку.

Важливим фактором економічного життя Стародавньої Греції була колонізація. Причиною її стала гонитва за новими землями, за здобиччю, хлібом. Колонії стали центром торгівлі греків з варварами.

У V – IV ст. до н.е. праця рабів стала продуктивною, вона активно використовувалась у ремеслі. Були й державні раби.

У V ст. до н.е. рабовласництво в Греції набуло найвищого рівня розвитку, хоча економіка прогресувала дуже нерівномірно. Ремесло і торгівля розвивалися в незначній частині країни, на більшості ж територій переважали сільське господарство, землеробство і тваринництво. Зберігалася складна форма оренди землі. У IV ст. до н.е. частково вводилося трипілля, удобрювались вапном поля, застосовувалась борона з дерев'яними зубами, молотильна дошка тощо. З'явилися наукові трактати з сільського господарства. Значне місце в господарстві Греції займала виплавка металів, славилися грецька кераміка і тканини.

Військова могутність Афін призвела до розвитку суднобудування, яким керувала держава.

Широкого розвитку набули в грецьких містах грошовий обіг і товарне виробництво, торгівля. Це сприяло зміцненню економіки.

Однак технічні можливості рабоволодіння швидко вичерпали себе. Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя. У 338 р. до н.е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н.е. Балканський півострів став здобиччю Рима.

2 Античний Рим: економічні причини розквіту й занепаду

Історія Риму є яскравою сторінкою розквіту і загибелі рабовласницького (класичної форми) господарства. Виділяють три етапи розвитку Римської держави: 1 – царський (VIII – VI ст. до н. е.); 2 – республіканський (509 – 31 рр. до н.е.); 3 – імператорський (31р. до н.е. – 476р. н.е.).

На першому етапі вирішальна роль в економічному житті належала землеробству. Високого рівня розвитку набуло ремесло, розвивалась зовнішня торгівля з Південною Італією, Сицилією, Афінами, Карфагеном. У VII – VI ст. до н.е. відбулися розлад родового ладу і формування рабовласницьких відносин. Соціальний розвиток визначався відносинами між патриціями і плебеями. Майнова диференціація зумовила появу інших залежних людей – клієнтів.

Протягом VI – III ст. до н.е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство мало патріархальний характер, було переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою було вільне населення.

У I ст. до н.е. Рим перетворився на світову державу від Атлантичного океану на Заході до Тигру і Євфрату на Сході. II – I ст. до н.е. характеризується як розквіт римського рабовласницького господарства в його класичній формі. Раби були основною виробничою силою у всіх галузях господарства. Переважало приватне рабовласництво, державне було незначним.

Римська держава вважалася юридичним власником землі. Розподіл її у приватну власність здійснювався поступово. Характер і роль дрібного селянського господарства змінювалися на різних етапах розвитку Римської держави. Важливою ознакою економічного розвитку Риму була боротьба за землю. Економіка засновувалася на багатогалузевому сільському господарстві. Існувало трипілля. Землероби користувалися примітивними знаряддями праці.

Кінець республіки (I ст. до н.е.) – це період громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Подоланням цього занепаду, а також найвищим рівнем розвитку характеризуються I – III ст. н.е. Відбулися позитивні зміни в агротехніці. Розширилися посівні площі, вдосконалювалися знаряддя праці, застосовувалося штучне зрошення. Іригаційна система давала можливість збирати 2 – 3 урожаї на рік. Розвивалась культура садіння, підживлення, прищеплення. Розпочалися зміни в організації виробництва у володіннях великих землевласників. Латифундії поділялися на невеликі ділянки (парцели), які надавалися в оренду колонам – дрібним землеробам. Виникли рентні відносини у вигляді натуральних і грошових платежів, відробітків. Поряд з вільними селянами-орендарями в маєтках землевласників з'явилися раби, які обробляли наділи землі і платили ренту. Зросла чисельність вільновідпущеників – лібертинів, які займалися ремеслом і торгівлею.

У II ст. до н.е. – II ст. н.е. високотоварними були маєтки, які спеціалізувалися на вирощуванні однієї культури, призначеної для ринку. Рентабельними були латифундії і сальтуси, які вирощували різні культури. Рабська праця в сільському господарстві була високоефективною. Значних успіхів було досягнуто в ремеслі. Більшість працюючих у майстернях були вільними, а рабська праця використовувалась як некваліфікована. Успішною була торгівля, розвивалась грошова система. З I ст. до н.е. в ремеслі відбулися глибокі структурні зміни. Розпочалося будівництво громадських споруд (Колізей в Римі), розкішних палаців знаті, лазень, водогонів, шосейних шляхів. Розвивалося суднобудування. На високу ступінь піднялась технологія виливання предметів з бронзи й благородних металів, різьблення по мармуру і базальту. Ремесло мало галузеву й географічну спеціалізацію. Розвивались виробництво кераміки, посуду, шкіряне і текстильне виробництво. Характерною особливістю римського ремесла було об'єднання в колегії за професіями.

Процвітання ремесла в Італії тривало недовго. З II – III ст. н.е. провінції перевершили в ремісничій майстерності ремісників з Апеннінського півострова. Італійські майстерні деградували, припиняли діяльність. Провінційні ж, навпаки, процвітали.

У II ст. н.е. Галлія стала однією з найрозвиненіших провінцій. Поширилися скляний, латунно-бронзовий, залізний, олов'яний, керамічний, ювелірний промисли. У Римській державі промисловою одиницею була майстерня. Однак заняття ремеслом не було престижним і вважалося справою бідних і рабів.

Розвивалась торгівля, яка приносила більше прибутків ніж ремесло. Склався внутрішній ринок, де виробник сам продавав свій товар. З часом у Римі виникли спеціалізовані ринки. Сформувались великі центри внутрішньої торгівлі – ярмарки.

Зовнішня торгівля в царський період у Римській імперії була слабо розвинена. Її розвитку сприяли об'єднання Середземномор'я, під владою Рима, спеціалізація і товаризація господарства, географічний поділ праці, успіхи в суднобудуванні й будівництві доріг. В Італії існувало професійне купецтво. Першим засобом оплати була худоба, потім швидко розвивався грошовий обіг. Розвитку і певної правової регламентації набула банківська справа. Рим став світовим центром грошових операцій, торгових угод, світовою біржею. Розвивався лихварський капітал. Торгівле – грошові відносини досягли найвищого рівня розвитку в I – II ст. н.е. Фінансова система була заснована на експлуатації колоній.

У добу пізньої Римської імперії (III – V ст. н.е.) господарство занепало і прийшло до кризового стану. Визначальним стали розклад античної власності, поступова втрата рабством свого виробничого значення, натуралізація і аграризація економіки, послаблення економічних позицій міст, дестабілізація грошової системи, посилення фіскального гніту. Велике землеволодіння зберігалось, однак тенденція його розвитку полягала у зміцненні невеликого індивідуального виробництва. Розширилися господарська самостійність рабів, які отримували землю. Загострювались соціальні суперечності. Не припинялись народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався і загрожував романському світу. Східна і Західна частини імперії роз'єдналися. У 476 р. н.е. Західна Римська імперія перестала існувати.

3 Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я

З елліно – римською історією тісно пов'язана доля народів Північного Причорномор'я. У IX – VIII ст. до н.е. у південних степах України жили кіммерійці. Їх основним заняттям було кочове тваринництво, насамперед конярство. Скіфи (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.) витіснили кіммерійців у Малу Азію, зайнявши степові простори від Кубані, Дону і Дніпра до Дунаю. Населення скіфів поділялось на скіфів-хліборобів (жили осідло, займались сільським господарством, переважну частину врожаю продавали), кочових скіфів (випасали незліченні стада худоби), царських скіфів (панівна верхівка державного об'єднання, збирали данину в підлеглих племен, основне заняття – військова справа).

Імовірно, скіфів-орачів можна назвати прапредками українського народу.

Інтенсивно йшла торгівля між Скіфією і Грецією, це стало причиною руйнування родової общини, заміни її землеробною, зміцнення місцевої знаті, утворення державності скіфських царів.

Майже одночасно із заселенням Північного Причорномор'я кimmerійцями і скіфами там розпочалася грецька колонізація. У V ст. до н.е. на Кримському півострові утворилося Боспорське царство. Тут розвивалось землеробство і ремесло.

У IV – III ст. до н.е. скіфська держава зазнала суттєвих зрушень. На півдні України з'явилася нова грізна сила – сармати, яка перемогла скіфів. Економіка занепадала. У II ст. до н.е. Північне Причорномор'я стає об'єктом зазіхань з боку Риму. У I ст. до н.е. грецькі колонії стали її васалами. Але загальна криза рабовласництва у II – III ст. н.е. підірвала сили імперії. Скоротились торгівлі зв'язки, зменшилась товарність сільського господарства і ремесла. Відбулась натуралізація всього господарства.

Гунська навала (IV ст. н.е.) призвела до загибелі античних держав Північного Причорномор'я і краху рабовласницької системи.

4 Економічна думка античного світу

В античній літературі економічна думка стародавнього світу виражена в найрозвиненішому вигляді. Висловлювання античних авторів з окремих проблем, хоча ще і не є цілісною системою поглядів, проте це вже серйозна спроба теоретично осмислити й науково узагальнити характерні для цієї доби економічні процеси та явища.

Мислителі Давньої Греції і Давнього Риму прагнули визначити принципи й методи організації та управління господарством рабовласників. Учення про його організацію називали економією, а про управління державою – політикою. Так, **Ксенофонт (430 – 355 рр. до н.е.)** у праці «Домострой» визначив економію як науку про збагачення свого господарства. Визнаючи рабство природним і правомірним, Ксенофонт був прихильником натурального господарства, як більш стійкого і надійного. Землеробство він ставив на рівні з воєнним мистецтвом, а ремесло навіть не включав до предмета економії як негідне заняття для вільних людей. Таким було ставлення і до торгівлі. Водночас Ксенофонт високо цінував гроші як вираження концентрованого багатства і засобів обігу. Він не залишив без уваги і проблеми товарно-грошових відносин з огляду на можливість їх використання для зміцнення натурального господарства. Ксенофонт одним з перших зрозумів важли-

вість розподілу праці, визнавши потребу в спеціалізації виробників на виготовленні певних предметів.

Ксенофонт бачив зв'язок між поділом праці й розмірами ринку, протиставляючи слабо розвинутому поділу праці у малих містечках відносно високий рівень його у великих містах.

Філософ **Платон (427 – 347 рр. до н.е.)** у своїх творах побудував ідеальну державу, в якій мали існувати три стани: правителі (філософи), воїни й ремісники, землероби, дрібні торговці, які належали до вільних людей. Раби з цієї класифікації виключались, оскільки в них він бачив не людей, а знаряддя праці. Між усіма станами, за планом, існує чіткий поділ праці. Фізичну працю Платон зневажав, вважаючи, що це доля нижчих верств населення.

Нерівність, яка існує в ідеальній державі, впливає із самої природи людей, через що є нездоланною. Проте кожна людина має одержувати свою частку відповідно до своїх здібностей, що є справедливим. Здібності окремої людини є обмеженими, її потреби – різноманітними і навіть безмежними. Відтак постає суперечність між потребами людей і можливостями їх задоволення. Розв'язання цієї суперечності Платон бачив в утворенні міста («держави»), тобто об'єднання людей, в якому існує поділ праці. Саме поділ праці у Платона є основним принципом побудови держави та її природною основою.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах **Арістотеля (384 – 322 рр. до н.е.)** – найвидатнішого мислителя давнини. Він був прихильником натурального рабовласницького господарства з дрібною торгівлею. Проте оскільки в Греції існувало товарне виробництво, Арістотель досліджував товарно-грошові відносини і зробив це найглибше серед античних мислителів. Він розрізняв простий товарний обіг і обіг грошей, рух грошей як засіб обігу і як грошового капіталу. Він першим звернув увагу на відмінності між споживною вартістю і вартістю товару.

Державний діяч і письменник Давнього Риму Катон (234 – 149 рр. до н.е.) у дослідженні «Про землеробство» обґрунтував шляхи й методи розширення рабовласницьких латифундій з тим, щоб дістати більше доходу. Інший римський митець Варрон (І ст. до н.е.) у трьох книгах «Про сільське господарство» висловлював занепокоєння щодо перспектив рабовласницьких порядків, накреслив шляхи повернення до натурального господарства. Колумелла (І ст. до н.е.) у творі «Трактат про сільське господарство» рекомендував програму інтенсифікації сільського господарства, відмовитися від рабської праці та передати ведення господарства колонам, праця яких вигідніша, ніж рабів. Інак-

ше кажучи, йшлося про перехід суспільства до нового, феодального типу виробництва.

Зазначимо, що теоретична економічна думка в Давньому Римі не набула такого розвитку, як у Давній Греції.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 1

Історичний період; палеоліт; мезоліт; неоліт; антропогенез; родова община; громада; неолітична революція; споживче господарство; виробляюче господарство; натуральне господарство; оренда; боргове рабство; банк; лихварство; фіскал; державне господарство; іригаційне землеробство; ремесло; торгівля; гроші; торговельне мито; наймана праця; натуральна плата; ремесло; наука; самоврядування; фети; поліс; фільварок; автаркія; ілот; фіаси і метки; класичне рабство; муніципія; патрицій; плебей; латифундія; колонат; пекулій; цивілізація.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

- 1 Покажіть, яке значення має вивчення історії економіки та економічної думки для формування соціально-ринкової економіки України.
- 2 Дайте характеристику періодизації економічної історії та історії економічної думки.
- 3 Назвіть основні риси господарства первісного суспільства.
- 4 Коли і як відбулося становлення самостійної науки економічної теорії?
- 5 У чому полягала відмінність між античним і східним рабством?
- 6 Назвіть основні економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу.
- 7 Розкрийте сутність колонату.
- 8 Дайте аналіз розвитку економічних зв'язків населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами на території України.
- 9 Які економічні погляди відстоювали митці Стародавнього Сходу?
- 10 Покажіть вклад в становлення економічної теорії античного світу Ксенофонта.
- 11 Чому Платон відстоював приватну власність як основу економіки держави?
- 12 Покажіть, який зміст вкладав Платон у категорію «справедлива ціна».

- 13 Дайте характеристику основним економічним поглядам Аристотеля.
- 14 Назвіть основні ідеї трактату «Домострой» Ксенофонта.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

1.1 Предмет і метод історії економіки та економічної думки

- 1 Предмет історії економіки та економічної думки.
- 2 Методи наукових економічних досліджень.
- 3 Періодизація історії економіки та економічної думки.

1.2 Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

- 1 Характеристика господарського розвитку за первісної доби.
- 2 Особливості східного рабства.
- 3 Економічна думка стародавнього світу.

1.3 Особливості господарського розвитку й економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

- 1 Господарство Стародавньої Греції.
- 2 Античний Рим: економічні причини розквіту і занепаду.
- 3 Господарство скіфів, грецьких і римських колоній Північного Причорномор'я.
- 4 Економічна думка античного світу.

ТЕМИ ПОВІДОМЛЕНЬ

- 1 Періодизація економічної історії і історії економічної думки.
- 2 Функції історії економіки та економічної думки.
- 3 Джерела економічної думки Стародавнього Сходу.
- 4 Характеристика рабовласницького господарства Античного Риму.
- 5 Економічна думка Античного Риму.
- 6 Економічна думка Античної Греції.
- 7 Основні ідеї економічних поглядів Ксенофонта.
- 8 Основні ідеї економічних поглядів Платона.
- 9 Характеристика основних економічних поглядів Аристотеля.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. На які віки поділяється матеріальна культура первісного суспільства:

- а) кам'яний;

- б) мідний;
- в) мезоліт (середній кам'яний вік);
- г) неоліт (новий кам'яний вік);
- д) бронзовий;
- є) ранній залізний;
- ж) золотий?

2. В якому періоді виник перший розподіл праці:

- а) кам'яний вік;
- б) бронзовий вік;
- в) залізний вік;
- г) енеоліт?

3. В якому періоді почало зароджуватись відтворююче господарство:

- а) мезоліт;
- б) неоліт;
- в) протонеоліт?

4. Що називають другим великим суспільним розподілом праці:

- а) відособлення скотарства від землеробства;
- б) відособлення скотарства від ремесла;
- в) відособлення ремесла від землеробства;
- г) відособлення збирання від землеробства?

5. Якими рисами характеризується східне рабство:

- а) головна сфера економічного життя – сільське господарство;
- б) раби знаходилися у власності держави;
- в) головними джерелами рабства були війни, піратство, боргове рабство;
- г) східне рабство не було класичним, у ньому перепліталися громадські й рабовласницькі елементи;
- д) рабів використовували у будівництві?

6. Як називалися грецькі рабовласницькі міста-держави:

- а) феод;
- б) колонат;
- в) Аттика;
- г) поліс?

7. Якій формі торгівлі Аристотель надавав перевагу:

- а) Т-Т;
- б) Т-Г-Т;
- в) Г-Т-Г?

8. Закони Хаммурані регламентували боргове рабство з метою:

- а) швидкого переходу до ринку;
- б) забезпечення зростання податкових надходжень до казни;
- в) захист основ натурального господарства;
- г) правильної відповіді немає.

9. Основною ідеєю трактату «Артхашастра» є:

- а) розвиток натурального господарства;
- б) головна роль в економічному розвитку належить державі;
- в) вчення про управління та державні доходи;
- г) соціальна справедливість індійського суспільства;
- д) правильної відповіді немає.

10. Які основні течії суспільної і релігійної думки стародавнього Китаю:

- а) моїзм;
- б) легізм;
- в) даосизм;
- г) конфуціанство;
- д) правильні відповіді а) і г)?

11. На яких принципах ґрунтуються економічні погляди Конфуція:

- а) поваги до старших;
- б) поваги до володаря;
- в) гуманізму і вченні про ідеали;
- г) економічного лібералізму;
- д) протекціонізму?

12. Який основний принцип побудови держави на думку Платона:

- а) поділ праці;
- б) розвиток ринкових відносин;
- в) державне управління господарством;
- г) задоволення матеріальних потреб;
- д) правильні відповіді а), б) і в)?

13. Що під економікою розумів Арістотель:

- а) натуральне рабовласницьке господарство;
- б) багатство як сукупність споживчих вартостей;
- в) багатство як нагромадження грошей;
- г) правильної відповіді немає?

14. Як визначали гроші Арістотель і Ф. Аквінський:

- а) товар, що виник стихійно;
- б) некорисний товар;

- в) результат угоди між людьми;
- г) правильної відповіді немає?

15. Які стани існують у ідеальній державі Платона:

- а) правителі (філософи);
- б) воїни;
- в) ремісники;
- г) вільні люди;
- д) раби?

16. Якої форми господарства був захисником Варрон:

- а) натуральне господарство;
- б) рабовласництво;
- в) товарне виробництво;
- г) правильні відповіді а) і б)?

17. Що відносить до сфери хрематистики Арістотель:

- а) землеробство і ремесло;
- б) дрібну торгівлю;
- в) лихварство і торгово-посередницькі операції;
- г) правильної відповіді немає?

18. Що на думку Катона могло збільшувати доходи:

- а) розширення рабовласницьких латифундій;
- б) розвиток ремесла;
- в) товарообмін;
- г) розвиток торгівлі;
- д) правильної відповіді немає?

19. Який принцип лежить в основі « справедливої ціни » Аквінського:

- а) витратний;
- б) морально-етичний;
- в) правильної відповіді немає;
- г) правильні відповіді а) і б)?

20. Які відносини ідеалізувала економічна думка стародавнього світу:

- а) натурально-господарські;
- б) ринкові;
- в) товарного виробництва;
- г) рабовласництва;
- д) правильної відповіді немає?

ЗМ 2 Господарство та економічна думка епохи Середньовіччя

2.1 Господарство та економічна думка суспільства Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.)

1 Загальна характеристика господарства Європи в V – XV ст.

2 Особливості розвитку сільського господарства. Агрокультура і сільськогосподарська техніка

3 Розвиток ремесел і міст в Середньовіччі

4 Зростання торгівлі, розвиток банківської системи і кредиту

5 Економічна думка Середньовіччя

1 Загальна характеристика господарства Європи в V – XV ст.

Господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками: панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно – службове спадкове надання), що дало назву системі господарства; монополія феодалів на землю, яка виявлялася в принципі «Немає землі без сеньйора»; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках; протиріччя між великою власністю на землю дрібним селянським виробництвом; особиста, поземельна, судово – адміністративна і військово – політична залежність селянина від землевласника; рентна форма експлуатації феодално залежного селянства; переважання натурального господарства і другорядна роль обміну; сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми.

Розвиток аграрного сектора в економіці зумовив назву Середньовіччя як «аграрної цивілізації».

Розвиток господарства країн Європи в ці часи пройшов три етапи:

– *раннє Середньовіччя* (V – X ст.). Сформувалися і утвердилися визначальні риси феодалного господарства (період генези).

– *період зрілості* феодалного господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва (XI – XVст.).

– *пізнє Середньовіччя* (XVI – перша половина XVIII ст.). Зароджувалися ринкові форми виробництва, з'явилися перші ознаки індустріальної цивілізації.

Виникнення і розвиток господарства в європейських країнах мали загальні ознаки. Але в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Так, в Італії, Франції, Іспанії, Візантії цей період отримав назву романського, сформувався на основі спадщини Римської

імперії та соціально-господарської системи германських племен. В Англії, Німеччині, скандинавських і слов'янських країнах перехід до феодальних відносин відбувся на основі розкладу родоплемінних і общинних відносин.

Зрілі феодальні відносини (XI – XVст.) практично у всіх європейських країнах мали класичну форму і майже не відрізнялися. На першому етапі їхнього розвитку панувала феодальна земельна власність, що складалася у трьох видах: королівська, світська, духовна. Існувала власність верховна, сеньйоральна і підпорядкована васальна. Основними господарськими одиницями стали сеньйорії.

Сеньйоріально - селянські відносини засновувалися на надільній системі, що давала змогу селянинові мати самостійне господарство, а сеньйорові забезпечувала економічну реалізацію права власності на землю – земельну ренту.

У XII – XIII ст. підвищився правовий статус, розширилися права селян на володіння землею. Громади і окремі сім'ї викупували такі сеньйоріальні обов'язки, як обмеження в шлюбі, свободу відчуження й успадкування рухомого і нерухомого майна, вихід з землі. Фіксувалися розміри військового збору, торгові й дорожні мита, судові штрафи. Отже вони звільнялися від особисто-спадкової залежності, зміцнювалася їхня господарська самостійність.

Протягом XI – XIII ст. в Європі зберігалася нечисленне вільне селянство, яке не належало ні до королівських, ні до приватних сеньйорій (так звані державні селяни). Ці дрібні власники: вільні люди короля у Франції, фригольдери в Англії, «вільні селяни» у Візантії, «імператорські» вільні у Німеччині самостійно розпоряджалися землею, переселялися з місця на місце, судилися тощо. Проте всі вони були феодальне залежними через представників королівської (князівської, імператорської) влади. За користування землею, відчуження її селяни платили податки й виконували державні примуси значно менші, ніж селяни сеньйорій.

У XIV – XV ст. у різних регіонах відбувся новий аграрний переворот, що змінив господарську структуру феодальних сеньйорій. Зміни були зумовлені сукупністю соціально-економічних причин. З перших десятиліть XIV ст. до кінця XV ст. фактично всі країни Європи охопила демографічна криза. Спустошувалися орні землі, які заростали лісом і перетворювалися на пасовиська. Зникали поселення. Населення мігрувало до міст і приміських зон. Погіршували становище війни, феодальні усобиці. Обсяг сільськогосподарського виробництва різко зменшився. Загострилися внутрішні суперечності феодального маєтку, економічні можливості якого не задовольняли потреби феодалів і се-

лян.

З розвитком міст і товарного виробництва господарський розвиток сеньйорій підпорядковувався ринковим відносинам. Потребували грошей хрестові походи. Різко збільшилися масові народні рухи проти посилення феодального гноблення, за фіксацію примусів, збереження громадських земель.

2 Особливості розвитку сільського господарства. Агрокультура і сільськогосподарська техніка

Сільське господарство, що традиційно поділялося на рільництво, городництво, садівництво, тваринництво, було панівною формою європейської економіки протягом V – XV ст. Його еволюція тісно пов'язана з розвитком феодальних відносин.

У період генези феодального господарства у всіх країнах Європи фактично використовувалися однакові сільськогосподарські знаряддя праці: для оранки – мотика й широколопатеві полозові й вузьколопатеві рала, якими боронували землю глибиною до 7 см і підрізали кореневу систему. Ріллю розпушували граблями і бороною, траву косили косами, а врожай жали серпами. Молотили ціпами або за допомогою худоби, яка копитами вибивала зерно зі снопів, або тягла спеціальний каток чи молотильну дошку. Для різних робіт застосовували лопату, сокиру, ніж.

Вирощували різні сорти пшениці, просо, ячмінь. З технічних культур вирощували льон, коноплю, з бобових – боби, горох, сочевицю, рис. Розводили велику рогату худобу, волів як тяглову силу. Кількісно переважали дрібні тварини: свині, кози, кури, качки, фазани. Окремою галуззю стало конярство. Важлива роль у забезпеченні життєвого мінімуму населення належала сільським промислам: полюванню, рибальству.

У XI – XV ст. сільське господарство повільно прогресувало у зв'язку з освоєнням нових земель, удосконаленням знарядь праці та системи рільництва, підвищенням виробничого досвіду селян. Це зумовлювалося завершенням процесу феодалізації, зростанням міст, які стали постійним ринком збуту продуктів харчування та сировини, розвитком товарного виробництва. Важливе значення мало поліпшення демографічної ситуації в XI – XIII ст. Освоювалися нові землі. Агротехнічний розвиток зробив можливою їх колонізацію, хронологічні межі якої в Західній Європі охоплювали другу половину XII – першу половину XIV ст., в Центральній і Східній Європі – XII – XVII ст.

Успіхи колонізації тісно пов'язувалися з досягненнями в агротехніці. Повсюдно утвердилася трипільна система рільництва, що по-

рівняно з двопіллям збільшувала ріллю, розширювала види культур у сівозмінах (озимі, ярі, пари), при тих самих витратах давала змогу отримувати в півтора рази більше продукції, зберігала врожай при стихійних лихах, оскільки строки його садіння і збирання були різні, розподіляла сільськогосподарські роботи більш рівномірно протягом року.

Поступово протягом IX – X ст. головним орним знаряддям став плуг, конструктивними деталями якого були відвальна дошка, за допомогою якої розсувався і змішувався ґрунт, асиметричні залізні лемеші й чересло. У Центральній Європі і Росії поширилася соха, що була продуктивнішою від рала, легшою і конструктивнішою порівняно з плугом.

Зростання промисловості зумовило розширення посівів технічних культур. Садівництво, городництво, виноградарство характеризувалися більш високим рівнем агротехніки порівняно з рільництвом. У приміських районах вони набули промислового значення. Сади й городи, які переважно належали королям, монастирям, феодалам, виходили з присадибних ділянок.

У доменіальному господарстві переважала велика рогата худоба, в селянських господарствах через нестачу кормів розводили овець, кіз, свиней, птицю. Худобу переводили на стійлове утримання. Відомо кілька типів тваринництва: пасовищне, стійлове, пасовищно-стійлове.

Серед промислів важливого значення набуло розведення риби. Практикувалася багаторівнева система ставків. Удосконалювалися пристрої для скидання води.

З XIII ст. у сільському господарстві зароджувалася спеціалізація окремих регіонів, країн, областей.

У цілому загальний рівень розвитку агрокультури і сільськогосподарської техніки зростав повільно.

3 Розвиток ремесел і міст у Середньовіччі

Феодальне господарство у своєму розвитку пройшло три стадії – ранню, розвинену і пізню, відповідно в них відбувалося поетапне піднесення ремесла.

Відомі три організаційно – виробничі центри селянського ремесла: замок сеньйора, село, господарства окремих селян, в яких виготовлялася більша частина продукції. Ремісників – професіоналів було небагато, тому левову частку промислових товарів залежні селяни виробляли для себе і своїх сеньйорів. Внаслідок аграризації та натуралізації економіки європейські міста занепали. Вони залишилися адміністративними, політичними й культурними центрами.

У VIII – X ст. почали зростати торгові й ремісничі функції міст.

З XI ст. в економічному житті Західної Європи почався період урбанізації – відродження античних міст (Рим, Неаполь, Париж, Генуя, Ліон, Лондон, Бонн) і утворення нових міст (Гамбург, Любек, Лейпциг, Магдебург), зростання їхнього господарського значення. Головною причиною цього було економічне піднесення, що призвело до занепаду натурально-господарських форм виробництва. Сеньйоріальне ремесло вичерпало себе і феодалне помістя не могло розв'язати свої промислові проблеми.

Успіхи сільського господарства зробили можливим існування частини населення, яке могло не займатися сільським господарством. Ремісники переводилися на оброк. Вони покидали помістя і селилися на перехресті доріг у торгових містечках біля стін замків і монастирів.

Отже відокремлення ремесла від сільського господарства, розвиток товарних відносин стимулювали виникнення міст як центрів ремесла і торгівлі.

Західноєвропейські міста були невеликими за розміром і населенням, оточені високими мурами, валами, ровами, наповненими водою. У центрі міста на ринковій площі знаходилася ратуша – адміністративний осередок. Тут проходили ярмарки, святкування, забави, міські збори, а також публічні страти злочинців. Від центральної площі на всі сторони розходилися головні дороги. Місто не мало каналізаційних споруд, нечистоти виливали прямо на вулиці. Все це призводило до спалахів епідемій чуми, холери, які часто спустошували міста. Набагато більше мешканців жило за мурами і валами у передмістях. У містах жили ремісники, купці, люди вільних професій (художники, лікарі, аптекарі, друкарі).

Економічно розвинені міста Англії, Франції і Німеччини в XI – XII ст. досягли значного розквіту. Збільшилась чисельність міського населення, розвивалися ремесла і торгівля. Панівне місце займало виробництво бавовняних тканин, збут яких забезпечував піднесення ремесла і торгівлі. Збагачувалося купецтво.

Інтенсивний розвиток ремесла в XII – XIII ст. сформував цеховий лад у містах. Середньовічний цех організовувався лише за професійними ознаками. Цехи складалися з майстерень певного профілю, які розташовувалися по всьому місту. Час від часу члени цеху збиралися в церкві або в ратуші, вирішуючи життєво важливі проблеми. Кожний цех мав свій статут. Документ узаконював, регламентував не тільки виробничі, духовні, а й моральні засади життя ремісничого колективу. Члени цеху були і воїнами, які захищали ділянку оборонного муру або вежі. Разом з купцями та іншими станами ремісники демократично

управляли містом. Адміністрація мала відкрите антифеодальне спрямування.

У містах склалася ієрархія на зразок сільської общини. Майстри пригнічували підмайстрів, ремісників. Для того, щоб стати повноправним членом цеху (майстром), треба було пройти стаж учнівства (3–7 років), скласти важкий іспит.

Розвиток ремесла набув бурхливого розвитку в XIII ст. У кожній країні поділ праці призводить до спеціалізації. Пожвавлення внутрішнього обміну свідчило про зародження єдиного ринку. Цьому сприяли багаточисленні ярмарки, що відбувалися в містах. Вони мали обмежений і місцевий характер. Як правило, на них продавались певні групи товарів – худоба, зерно, коні, вироби ремісників тощо. Багато з таких ярмарок переросли місцеві масштаби і стали центрами міжнародної торгівлі.

У XIV – XV ст. в Європі виникла нова, вища форма виробництва – мануфактура. На зміну кустарям-ремісникам прийшли більш організовані великі робітничі майстерні. Тут у процесі виробництва було застосовано поділ праці. Це дало змогу значно збільшити випуск товарів, поліпшити їх якість. Головною фігурою виробництва стає найманий робітник. Перші текстильні мануфактури відомі у містах Північної Італії і Нідерландів.

4 Зростання торгівлі, розвиток банківської системи і кредиту

Розвиток ремесла, міст сприяв зростанню торгівлі. Особливо жваво вона провадилася у міських республіках Північної Італії – Флоренції, Венеції, Генуї, де зростав торговий і позиковий капітал, зароджувалися капіталістичні мануфактури, розвивалася банківська справа. У Венеції зародилася сучасна бухгалтерія.

У Західній Європі розвивалися зовнішня морська і внутрішня сухопутна торгівля. Вже в XI – XII ст. визначилися її центри – Венеція, Генуя, Піза. Північноіталійські купці витіснили із середньоземноморських торгових шляхів візантійців і арабів. З портів Близького Сходу європейці привозили товари Індії, Китаю, Сирії та інших азіатських країн. Однією з найважливіших колоній Генуї була Кафа (Феодосія) з її ринком рабів.

Важливе значення для Західної Європи мала також торгівля Балтійським і Північним морями, річками: Ельбою, Шельмою, Одером, Темзою, Західною Двіною, Рейном, Дунаєм, Віслою, Німаном, Роною, Сеною. Якщо левантійська торгівля займалася переважно продажем на західноєвропейських ярмарках східних товарів, то північна – виробів місцевої промисловості, продуктів сільського господарства.

Купці скуповували і з вигодою перепродували льон, худобу, шкури, хміль, хутро, сало, масло, хліб, рибу, сіль, віск, мед, металеві ремісничі вироби, олово, ліс.

Утворився Союз приморських міст під назвою Ганза. Свою діяльність вона розпочала в XII ст. і діяла до XVII ст. До Союзу входило до 170 міст (у різні періоди кількість змінювалась).

У середні віки суттєво розвивалася й сухопутна торгівля. Шовковий шлях від Китаю до Європи простягнувся на довгі кілометри. Каравани верблюдів, навантажених товарами, перетинала вздовж і поперек азійський і африканський континенти. У Європі сухопутна торгівля також набувала дедалі більшого значення.

Розвиток торгівлі обумовив розвиток грошово-банківської системи.

У Західній Європі в середні віки в грошовому обігу була велика кількість найрізноманітніших монет. Діловим людям важко було розібратися в їх повноцінності. На допомогу прийшли так звані міняйли. Поступово міняйли перетворилися на банкірів. Вперше вони з'явилися в північно-італійських містах, у провінції Ломбардії. Банкіри об'єднувалися в асоціації, компанії, товариства.

Разом з появою банківської системи виник кредит. Інтенсивний розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі, грошового обігу, банківської справи, кредиту, свідчить про народження нового, прогресивнішого виробництва. Виникають спеціалізовані райони з виробництва тих чи інших товарів, численні ярмарки, товарно – грошові відносини, формуються національні ринки. Важливе значення в економічному житті середньовіччя мали податки й різні примуси на користь феодалів чи державних установ.

Утворення загальнонаціональних ринків свідчило про те, що феодалське господарство вичерпало себе і людство вступило в індустріальну добу.

5 Економічна думка Середньовіччя

Після падіння Римської імперії (V ст.) почалася так звана доба Середньовіччя, що тривала аж до XVII ст. Економіка цього періоду була переважно аграрною, панувало натуральне господарство. Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Економічна думка ще не відокремилась у самостійну галузь знань. В епоху середньовіччя християнство в Європі, й іслам на Сході стають ідеологічним обґрунтуванням утвердження феодалських відносин. Особливістю прояву економічної думки стає її неодмінне релігійне оформлення. Середньовічні трактати містять численні конкретні господарські поради,

різноманітні практичні рекомендації, але надто мало теоретичних узагальнень і спроб осмислення економічних процесів та явищ.

Основними джерелами **економічної думки середньовічного суспільства** є юридичні кодекси й церковні пам'ятки. Економічні уявлення народних мас відбилися в різних «єресях» та економічних вимогах селянських повстань.

В епоху феодалізму суспільство складалося передусім з класу феодалів і класу селян. Через це економічні вчення представників класу землевласників спрямовувалися на узурпацію селянських земель, виправдання феодальної організації господарства.

Дослідження являють собою митецькі компіляції традиційних істин, систематизацію накопиченого багажу, коментарі. Усе це — характерні риси методу, який отримав назву «схоластика» (від лат. *shola* — школа), широко розповсюдженого в середньовічному інтелектуальному середовищі. Про економічні погляди схоластів можна судити з висловлювань одного з найвидатніших представників цього методу — **Фоми Аквінського (1225-1274 рр.)**, великого богослова, який написав за завданням Римського Папи роботу «*Сума теології*», яка узагальнює принципи католицького віровчення.

Суспільний устрій, у тому числі його економічна складова є результатом божественного приречення, тому існуючі господарські форми — власність, організація праці, навіть торгівля — необхідні й морально виправдані. Він апологував приватну власність, вважав натуральне господарство основою добробуту людей, а його продукти – природним багатством. Золото і срібло, на його думку, це штучне багатство, яке не може бути метою діяльності людини. Феодальна форма власності, система поділу праці природні й виправдують ієрархічну структуру і стану організації феодального суспільства, як і право кожного стану на свою частку винагороди.

Цьому ж завданню присвячене і вчення про «справедливу ціну». Така ціна повинна, по-перше, покривати витрати, а по-друге, забезпечувати продавцеві можливість жити відповідно до свого положення у суспільстві. Таким чином, у ціні повинен був знайти відображення соціальний статус учасників обміну, що, зрозуміло, несумісне з поняттям ціни як чисто ринкової категорії.

У період пізнього середньовіччя серед проблем, які обговорювалися схоластами, все більш помітне місце займають питання обміну, торгівлі, грошей. Активно дискутується ситуація, викликана «революцією цін» в період Великих географічних відкриттів і її наслідками, що свідчило про перехід до нових форм економічних відносин.

У Київській Русі утвердження феодальних порядків знайшло

вираження у зведенні законів «Руська Правда» (XI - XII ст.). У ньому обґрунтовувалося право власності князів на майно, рабів та кріпаків, регулювалися торгівельні та кредитні відносини. Це - кодекс законів, який відображає соціальні, економічні та правові відносини, а також містить матеріали про організацію господарського життя. Цей документ дає широке уявлення про економічні відносини в Русі в добу панування натурального господарства і виникнення певних ознак товарно-грошових відносин. У другій половині XI ст. процес феодалізації Київської Русі прискорився, що посилює існуючі в суспільстві антагонізми. У середні віки з'явилися «Домострой» Сильвестра та інші дослідження, в яких розглядалися проблеми організації феодального помістя, регулювання відносин між паном і його кріпосним залежним, між господарством і зростаючим ринком. Період феодальної роздробленості Київської Русі в XII – XIV ст. характеризується тим, що економічна думка відстоює ідею об'єднання і збереження політичної та економічної цілісності держави. Так, чернець Києво-Печерського монастиря Нестор у літопису «Повесть временных лет» (бл.1113) виступає на захист феодального землеволодіння, закликає васалів служити вірою і правдою своїм боярам за одержану землю. Одночасно, засуджує прагнення князів до накопичення багатства, вважаючи самообмеження і працьовитість запорукою господарського успіху та цілісності Русі.

Усі літературні джерела цього періоду захищають ідею державності та народної єдності, про це свідчать такі пам'ятки, як «Повчання дітям» Володимира Мономаха (початок XII ст.), «Слово о полку Ігоревім» (1185), «Моління Даниїла Заточника» (початок XIII ст.).

2.2 Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

1 Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи

2 Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно-Східної і Східної Європи

3 Меркантилізм та його історичне значення

1 Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи

Протягом XVI – XVIII ст. Європейська цивілізація перейшла від феодального до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція 1640 – 1660рр. поклала початок новій історії. Сутність пе-

рехідної епохи полягала в розкладі феодального господарства і появи основних ознак індустріального суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і Французької буржуазної революції (1789 – 1794 рр.) перетворилося на панівний клас.

Перехідний період характеризується значними досягненнями в галузі науки і техніки, посиленням між і внутрішньогалузевим поділом праці, розвитком ремесла.

Удосконалилися водяні млини, які застосовувалися у всіх галузях виробництва. Істотні зрушення відбулися у текстильній промисловості. Самопрядка замінила веретено, горизонтальні й стрічкові ткацькі верстати – примітивні вертикальні. З'явилися в'язальні машини, примітивні токарні, свердлильні, шліфувальні, гвинторізні верстати, механічні молоти тощо. Технічний прогрес охопив гірниче і металургійне виробництво. Розвивалося доменне виробництво для добування заліза.

В Європі почали виготовляти папір. Розвивалося книгодрукування за допомогою друкованого набору, використовувалися годинникові механізми з маятником. Були сконструйовані телескоп, мікроскоп, термометр, барометр, гідрометр.

Відбулися агрокультурні зміни: перехід до травосіяння та багатопілля, широке застосування добрив, багаторазова оранка, порайонна спеціалізація сільського господарства, підвищення продуктивності праці. Таким чином, всі ці технічні передумови підготували перехід від дрібного до великого виробництва.

В економічному розвитку Західної Європи велику роль відіграли географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. Їх важливою економічною передумовою була криза левантійської торгівлі з другої половини XV ст. Значним стимулом до географічних відкриттів було золото як матеріалізація багатства.

Розвиток абсолютизму в Західній Європі створив політичні передумови для організації великих морських експедицій для колоніальних загарбань. Монархам потрібні були гроші для утримання війська, чиновників, двору.

За державний рахунок зняряджалися перші експедиції, що покладали початок великим географічним відкриттям. Серед таких відкриттів успішною була подорож 1497 – 1498 рр. Португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан. Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією у 1492 р., відкрив Америку. Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519 – 1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Почалася перебудова європейських економічних відносин. Виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з країн Середземного моря на океани: Атлантичний, Індійський, Тихий. Зовнішня торгівля в XVI – XVIII ст. досягла розмірів світової. До її обігу були залучені нові товари: тютюн, кава, какао, чай та ін. Почалося формування світового ринку як складової частини індустріальної економіки. Центрами світової торгівлі стали спочатку Лісабан, Севілья, з середини XVIст. – Антверпен, у XVIIст. – Амстердам, у XVIIIст. – Лондон.

Великий приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін, яка мала значні наслідки. Збагатилися купці, прискорився перехід до мануфактурного виробництва, росли прибутки промисловців, в аграрному укладі європейських країн зменшилися реальні розміри фіксованої грошової ренти або орендних платежів, а ціни на сільгосппродукцію росли.

Безпосереднім результатом великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими на шлях колоніального захвату стали Іспанія і Португалія. Поступово їх витиснули Голландія, Англія, Франція, перемігши на зовнішньому й внутрішньому ринках.

Почалася перебудова європейських економічних відносин. Розклад феодального господарства був пов'язаний з розвитком товарного господарства; спеціалізацією ремесла, що наближалася до мануфактурного поділу праці; посиленням майнової і соціальної диференціації; формуванням великих капіталів і розвитком розширеного відтворення.

Генезис індустріальної цивілізації пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва, тому господарство XVI – XVIIIст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур – розсіяна (децентралізована) і централізована. Зародження мануфактур відбувалося у двох напрямках: 1) торговий капітал підпорядковував виробництво; 2) виробник ставав і підприємцем, і купцем.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох напрямках: створення буржуазних форм земельної власно-

сті, перетворення феодальної ренти на капіталістичну, зростання товарності виробництва.

Відбулися значні зрушення у сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський й світові ринки товарів і грошей. Панівну роль тут відігравали Голландія і Англія.

Сталися радикальні зміни в організації світової торгівлі. З'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалювалися товарні біржі. Зародилася страхова справа. Доходи розподілялися через зарплату, прибуток і ренту.

Значну роль у процесі генезису індустріальної цивілізації відігнали буржуазні революції в Нідерландах (1566 – 1609 рр.), Англії (1640 – 1660 рр.), Північній Америці (1775 – 1783 рр.), Франції (1789 – 1794 рр.).

Створилися монопольні торгові компанії – Левантійська, Віргінські, Гвінейська, Вест – Індійська, Ост – Індійська, Російська.

Отже визначальним моментом господарського розвитку країн Західної Європи була підприємницька перебудова на ринкових засадах, формування індустріального укладу. Але на кінець XVIII ст. нові відносини перемогли частково. В Іспанії, Італії, Португалії запанувала феодальна реакція, економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм.

2 Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи

Для аграрної еволюції країн Центральної, Південно – Східної і Східної Європи протягом XVI – XVIII ст. визначним було утвердження панщинно-кріпосної системи господарства. Вона характеризувалася захопленням феодалами селянських і громадських земель, зростанням доменів і створенням великих маєтків, закріпаченням селян з переважно відробітковою рентою, орієнтацією господарства не на особисті потреби феодала, а на виробництво товарної маси сільськогосподарської продукції для збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках. Цей процес в історії має назву «повторне закріпачення селян».

У сферах промисловості й обігу повільно розвивалося дрібне товарне і мануфактурне виробництво. Зовнішній ринок переважав над внутрішнім. Країни Центральної і Східної Європи перетворилися на аграрно-сировинний додаток до економічно розвинених західноєвропейських країн. Причинами цього були як місцеві закономірності та особливості, так і загальноєвропейські економічні фактори. Порівняно із Західною Європою ці країни не були готові до перебудови. В аграр-

них відносинах збереглися дворянські землеволодіння, елементи особистої та адміністративно – судової залежності селян від феодалів і відробіткова рента. Товаризація селянських господарств була незначною. Наявність колонізаційного земельного фонду, зокрема у Східній Німеччині, Польщі, Росії ще більше гальмувала темпи розвитку. Урбанізація була меншою, ніж у Західній Європі. Міста були відносно слабо розвинені і не могли взяти на себе роль рушія суспільного прогресу, що було властиве західноєвропейським містам. Великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі. Продукція місцевих ремесел не могла конкурувати з мануфактурними західноєвропейськими виробами. Слов'янські народи, крім російського, не мали своєї державності, належали до багатонаціональних Російської, Австрійської держав, Речі Посполитої, Туреччини.

Селянська війна в Німеччині (1524 – 1525рр.), народні рухи в Чехії, Угорщині, Росії на початку XVII ст. були придушені й не закріпили прогресивних тенденцій розвитку.

У процесі розпаду панщинно-кріпосної системи господарства визначилися два напрями розвитку європейських країн. У Західній Європі відновлювалося парцелярне господарство, капіталістичні відносини утверджувалися фермерським шляхом. У більшості країн Центральної і Східної Європи, зокрема в Росії аграрна революція відбувалася повільно, із збереженням феодалних пережитків. Підприємницьке сільське господарство перемогло в середині XIX ст.

3 Меркантилізм та його історичне значення

У пізньому середньовіччі (XVI – XVII ст.) феодалізм розкладається, виникають капіталістичні виробничі відносини. Великі географічні відкриття сприяли розвитку зовнішньої торгівлі, зумовили введення в обіг величезної кількості дорогоцінних металів за рахунок пограбування колоній. Зростання ролі ринку в житті суспільства, ускладнення суспільно-економічних відносин – все це зумовило становлення економічної теорії як самостійної науки. На перших етапах економічна теорія виражала інтереси міщинського класу буржуазії та прогресивні тенденції суспільного розвитку. Тоді ж з'явився термін «політична економія».

Капіталістичні відносини почали складатися передусім у сфері торгівлі. Тому і перша школа буржуазної політичної економії – **меркантилізм** – трактувала економічний розвиток так, начебто джерелом багатства суспільства є обіг, торгівля, а праця людей, зайнятих у цій сфері, особливо в галузі міжнародної торгівлі, забезпечує нагромадження багатства, яке тоді ототожнювалося із золотом.

Предметом дослідження меркантилістів є сфера обігу. Метод дослідження меркантилістів – індукція – збирання і описування реальних фактів і часткова їх класифікація, прямування від конкретного до абстрактного, що є неминучим у період зародження будь-якої науки.

Конкретна меркантилістська політика і теорія меркантилізму пройшли *два етапи в своєму розвитку*. Це **ранній меркантилізм**, або монетарна система і **розвинутий (пізній) меркантилізм**. Ранній меркантилізм виник ще до епохи великих географічних відкриттів. Найбільш відомими представниками цього напрямку були Вільям Стаффорд і Гаспар Скаруффі в Італії. Ранній меркантилізм ґрунтувався на *теорії грошового балансу*. Ця теорія мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей із – за кордону, по-друге, – зберегти гроші саме в цій країні. Звідси поставала вимога якнайбільшого нагромадження грошей у країні з одночасною заборонаю їх вивезення.

Властиві монетарному меркантилізму XVI ст. заходи – заборона вивезення грошей, обмеження імпорту, збільшення видобутку золота й срібла там, де це було можливим, встановлення високого імпортного мита, зниження позичкового проценту – неодноразово впроваджувалися, наприклад, в Іспанії, але не дали очікуваних результатів.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою **пізнього меркантилізму** (мануфактурного), що досягла свого розквіту в XVII ст. Основними представниками його були Томас Мен в Англії, Антуан Монкретьєн у Франції, Антоніо С'єрра в Італії. Виникла система меркантилізму, для якої характерна *теорія торгового балансу*. Пізні меркантилісти центр уваги перенесли зі сфери грошового обігу у сферу товарного обігу. Вони ставили своїм завданням скасування заборони вивезення грошей, обмеження імпорту іноземних товарів; форсування експорту національної продукції, передусім промислової; завоювання ринків, у тому числі колоніальних, і забезпечення активного торгового сальдо, тобто перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, ввезених у країну. З цією метою заохочувався розвиток промисловості, що виробляла товари на експорт, розширювалося мореплавання. На перший план висувалася політика протекціонізму, що розглядалася як найкращий засіб для забезпечення інтенсивного розвитку експорту. Держава запроваджувала систему митних заходів: ввезення іноземних товарів, що конкурують з вітчизняними, а також вивезення сировини, яку можна було б переробити всередині країни, оподатковуються високим митом. І навпаки, встановлюються заохочувальні премії за експорт деяких вітчизняних.

Таким чином, ідеологію *раннього меркантилізму* розкривають такі *головні положення*:

по-перше, багатством є тільки те, що може бути реалізованим і справді реалізується у грошах; тобто багатство – це не що інше, як нагромадження грошей;

по-друге, виробництво лише створює потрібні передумови для утворення багатства, а тому потребує постійного заохочення і розвитку;

по-третє, безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, тобто сфера, де продукти перетворюються на гроші;

по-четверте, сфера обігу є водночас і джерелом прибутку, що утворюється завдяки продажу товарів за більш високою ціною, ніж ціна купівлі: «Г – Г^н» – «Гроші, що породжують Гроші» – такою є формула капіталу в ранніх меркантилістів.

Пізні меркантилісти ввели деякі інші положення:

- не будь-який обіг товарів і грошей є джерелом багатства. Обіг товарів усередині країни, на думку пізніх меркантилістів, хоч і збагачує одних осіб за рахунок інших, проте не збільшує і не зменшує загальної суми національного багатства. *Джерелом багатства є лише зовнішня торгівля*;

- баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто треба менше купувати товарів в іноземців і більше їм продавати вітчизняних товарів.

Один з представників меркантилізму французький економіст **А. Монкретьєн (1575 – 1621 рр.)** у 1615 р. вперше в історії економічної науки ввів термін «політична економія» в своїй роботі «Трактат політичної економії».

Англійський меркантиліст **Томас Мен (1571 – 1641 рр.)** обґрунтував, що баланс зовнішньої торгівлі є регулятором багатства країни. Для цього, на його думку, потрібно «продавати щорічно на більшу суму, ніж купувати».

У Росії ця течія економічної думки була представлена **І. Посошковым (1652 – 1726 рр.)**. Він написав «Книгу о скудости и богатстве», в якій доводив, що багатство країни визначається добробутом народу. Він відстоював обмеження споживання іноземних товарів, пропонував створити мануфактури для переробки вітчизняної сировини і експорту переважно готових товарів з тим, щоб забезпечити якомога більше надходження металевих грошей в країну. Меркантилістичні ідеї І. Посошкова поєднувалися з вимогами поліпшення становища селян.

Мислення меркантилістів значно відрізняється від економічних

поглядів античного світу. Керівним принципом останнього був аристотельський поділ господарства на економіку і хрематистику (науку про збагачення) із засудженням останньої як «ненормальної». У центрі уваги меркантилістів опиняється саме хрематистика – «породження» грошей грошима. Меркантилісти шукають зв'язок між господарськими явищами, але шукають його на поверхні явищ, у сфері обігу. Це було зумовлено особливістю епохи, коли домінував торговий капітал. Отже в центрі уваги всіх меркантилістів була проблема збагачення країни через розвиток торгівлі та забезпечення її активного балансу.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 2

Феод; сеньйорія; манор; община; алод; бенефіцій; прекарій; колони; серви; літи; ценз; паперові гроші; східне рабство; східна деспотія; пекулій; патронат; колонат; тариф; каста; землеробська громада; бенефіції; ремесла; цех; марка; мануфактура; Ганзенський союз; вотчина; ізгої; закупи; рядовичі; холопи; смерди; фінансова система; грошова система; фінансово-податкова система; формування світового ринку; ранній меркантилізм; мануфактурний меркантилізм; протекціонізм; монетаризм; Великі географічні відкриття.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

- 1 Якими загальними рисами характеризується феодальне господарство?
- 2 Характеризуйте форми і типи земельної власності в епоху Середньовіччя.
- 3 Назвіть особливості становлення феодального господарства у країнах Західної Європи.
- 4 Дайте характеристику розвитку сільського господарства у період генези феодального господарства.
- 5 Чим пояснюється розвиток ремесла у середньовіччі? Опишіть цеховий лад середньовічного ремесла.
- 6 Чим характеризується піднесення міст у середні віки?
- 7 Назвіть особливі риси європейської торгівлі у середні віки, проаналізуйте процес утворення національних ринків.
- 8 Дайте загальну характеристику розвитку українських земель в мануфактурний період світової економіки.
- 9 Чим пояснюється релігійна спрямованість економічної думки Західноєвропейського Середньовіччя?
- 10 Назвіть характерні риси меркантилізму.
- 11 Покажіть, в чому різняться погляди представників раннього і піз-

нього меркантилізму.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

2.1 Господарство та економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період Середньовіччя (V – XV ст.)

- 1 Загальна характеристика господарства Європи в V – XV ст.
- 2 Особливості розвитку сільського господарства. Агрокультура і сільськогосподарська техніка.
- 3 Розвиток ремесел і міст у Середньовіччі.
- 4 Зростання торгівлі, розвиток банківської системи і кредиту.
- 5 Економічна думка Середньовіччя.

2.2 Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)

- 1 Основні аспекти розвитку господарства країн Західної Європи.
- 2 Особливості економічного розвитку країн Центральної, Південно – Східної та Східної Європи.
- 3 Меркантилізм та його історичне значення.

ТЕМИ ПОВІДОМЛЕНЬ

- 1 Характеристика етапів розвитку господарств в епоху Середньовіччя.
- 2 Відносини власності в епоху Середньовіччя.
- 3 Агрокультура і сільськогосподарська техніка у період генези феодального господарства.
- 4 Розвиток міст Європи в Середньовіччя.
- 5 Особливості розвитку українських земель в мануфактурний період.
- 6 Економічні погляди Фоми Аквінського.
- 7 Сутність, форми і типи мануфактур.
- 8 Роль Великих географічних відкриттів у економічному розвитку Західної Європи.
- 9 Особливості меркантилізму в різних країнах світу.
- 10 Вплив релігії на економічну думку Середньовіччя.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яке місто стало на чолі Ганзи:

- а) Кельн;
- б) Магдебург;

- в) Генуя;
- г) Любек;
- д) Аугсбург?

2. Яку назву мав торговельний і політичний союз північних міст:

- а) Ганза;
- б) Гільдія;
- в) Манор;
- г) Факторія;
- д) Шампур?

3. Яку назву мала феодальна вотчина в середньовічній Англії:

- а) марка;
- б) поліс;
- в) манор;
- г) серваж;
- д) сеньйорія?

4. Який характер мало сільське господарство у період генезису феодалізму:

- а) товарний;
- б) товарно-грошовий;
- в) ринковий;
- г) натуральний?

5. Назвіть організаційно-виробничі центри селянського ремесла:

- а) замок сеньйора;
- б) село;
- в) господарства окремих селян.
- г) правильної відповіді немає.

6. В якому місті з'явилися перші банкіри:

- а) Лондон;
- б) Любек;
- в) Баре;
- г) Труа;
- д) Ломбардія?

7. Визначте джерела первісного нагромадження капіталу:

- а) державні борги;
- б) секуляризація церковних земель;
- в) колективна праця та общинна власність щодо знарядь праці та засобів виробництва;
- г) використання наслідків « революції цін »;
- д) військове відтворення робочої сили;

- є) цехова система у виробництві;
- ж) переважання натуральної ренти.

8. Що свідчило про те, що феодальне господарство вичерпало себе і людство вступило в індустріальну добу:

- а) товаризація сільського господарства;
- б) розклад цехового ладу;
- в) розвиток науково-технічного прогресу;
- г) зростання внутрішньої торгівлі;
- д) зростання зовнішньої торгівлі;
- є) утворення ринкових відносин?

9. Назвіть основну форму ремесла:

- а) цех;
- б) міст;
- в) гільдія;
- г) завод.

10. Для якої держави були характерні протофеодальні відносини – некулій і колонат:

- а) Єгипет;
- б) Індія;
- в) Рим;
- г) Китай?

11. В який період розпочалася колонізація європейцями Північної Америки:

- а) X – XII ст.;
- б) XIVст.;
- в) XVI ст.?
- г) правильної відповіді немає.

12. Яка революція зумовила кінець перехідного періоду і перемогу індустріального суспільства:

- а) Нідерландська буржуазна революція (1566 – 1609рр.);
- б) Англійська буржуазна революція (1642 – 1649рр.);
- в) перша буржуазна революція в США (1775 – 1782рр.);
- г) друга буржуазна революція в США (1861 – 1865рр.);
- д) Французька революція (1789 – 1794рр.)?

13. Назвіть характерні ознаки монетарної політики:

- а) сприяння розвитку національної промисловості;
- б) низьке мито на імпортні товари;
- в) посилення видобутку золота та срібла;
- г) розвиток судноплавства;
- д) заборона вивезення грошей;
- є) обмеження імпорту.

14. Назвіть наслідки аграрного перевороту в Англії :

- а) розвиток промислового виробництва;
- б) зростання сільського населення;
- в) формування внутрішнього ринку;
- г) розвиток комунальних і міських фінансів.

15. Укажіть на причини, що викликали меркантилізм як економічну течію:

- а) витіснення натурального господарства товарно-грошовими відносинами;
- б) нестача грошей в обігу;
- в) буржуазними революціями;
- г) швидкий розвиток капіталів купців і лихварів.

**16. Відмінності між раннім і пізнім меркантилізмом поляга-
ла:**

- а) у трактовці багатства держави;
- б) у трактовці предмета вивчення економічних явищ;
- в) у трактовці джерел торгового прибутку;
- г) правильної відповіді немає.

17. Предметом вивчення меркантилізму є:

- а) сфера обігу (споживання);
- б) сфера виробництва (пропозиція);
- в) сфера обігу і сфера виробництва одночасно;
- г) правильні відповіді а) і б).

**18. Згідно з меркантилістською теорією джерелом багатст-
ва є:**

- а) зростання закордонних інвестицій;
- б) перевищення імпорту над експортом;
- в) перевищення експорту над імпортом.
- г) правильної відповіді немає.

19. Концепція меркантилізму ґрунтується головним чином на:

- а) політику протекціонізму;
- б) політику вільного підприємництва;
- в) політику «природного порядку»;
- г) теорію монетаризму;
- д) правильні відповіді а) і г).

20. Назвіть характерні риси зрілого меркантилізму:

- а) експорт товарів;
- б) заборона вивезення золота та срібла із країни;
- в) високі ціни на експортні товари;
- г) імпорт дешевої сировини
- д) правильні відповіді а) і г).

ЗМ 3 Розвиток ринкового господарства й основні напрямки економічної думки другої половини XVII – першої половини XIX ст.

3.1 Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав(друга половинаXVII–перша половинаXIXст.)

1 Суть промислового перевороту

2 Характеристика промислового перевороту в провідних країнах світу. Особливості промислового розвитку

3 Класична школа політичної економії

4 Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX ст.

5 Формування соціалістичних ідей

1 Суть промислового перевороту

Промисловий переворот – це перехід від мануфактури з її ручною працею до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

Як світовий процес промисловий переворот визначався загальними законами і одночасно мав особливості в кожній країні. Першою його здійснила Великобританія в кінці XVIII – середині XIX ст. Економічне життя країни визначав єдиний національний ринок, що стимулював розвиток промисловості, сільського господарства. Мануфактурний процес досяг високого рівня спеціалізації, удосконалилися знаряддя праці. З'явилися спеціалізовані мануфактури для виробництва знарядь праці. Однак мануфактура ґрунтувалася на технічній базі ремесла й ручній праці.

Значні кошти вкладались у промисловість. Вони забезпечували застосування винаходів, їх швидке поширення.

Промисловий переворот, що почався в останній третині XVIII ст. і завершився в 60 – 80-х роках XIX ст., охопив Великобританію, США, Німеччину, Францію, інші європейські країни. Було сформовано аграрно-промислове господарство, створено економічні передумови для утвердження індустріальної цивілізації.

Важливим підсумком промислового перевороту було створення національних фінансово – кредитних систем, що забезпечували потреби індустріального розвитку.

2 Характеристика промислового перевороту у провідних країнах світу. Особливості промислового розвитку

Промисловий переворот у Великобританії

Важливу роль відіграло географічне розташування Великобританії, яка знаходилась у центрі світових торгових шляхів. Зростало використання сировинних ресурсів (вовни, кам'яного вугілля, залізної руди). Володіючи найкращим торговим флотом, Англія імпортувала товари з усіх країн світу. Велику роль зіграла конкуренція у прискоренні промислового перевороту. Металургія країни залежала від імпорту заліза з Росії і Швеції. Дешевий індійський ситець загрожував бавовняній промисловості, для якої технічна база була також потрібна, щоб завоювати й витіснити з ринків вироби з сукна.

Передумови для промислового перевороту створила політика протекціонізму й меркантилізму англійського уряду, а також технічний прогрес. Особливо інтенсивно технічний прогрес відбувався в текстильній, металургійній промисловості, енергетиці, на транспорті. Революціонізуючу роль у розвитку промисловості відіграв винахід парової машини (1769 р.). Перші фабрики (підприємства, які застосовували системи машин) виникли в шовковій і бавовняній галузях промисловості. Були поліпшені сухопутні шляхи, знайдено спосіб твердого покриття. Перша дослідна залізниця Стоктон – Дармінгтон була побудована в 1828 р., а залізниця між Манчестером і Ліверпулом – у 1829р., яка мала комерційне значення.

У перші десятиліття XIX ст. з'явилися машинобудівні заводи з виготовлення обладнання для текстильних, паровозобудівних підприємств. У 50 – 60-х роках. XIX ст. істотною ознакою машинобудування став випуск засобів виробництва. Промисловий переворот завершився.

Промисловий переворот у Франції

Головною особливістю промислового перевороту у Франції був його затяжний характер. Почався він пізніше, ніж у Великобританії (1805 – 1810 рр.), а завершився у кінці 60-х років XIX ст. Уряд активно підтримував французьку промисловість і торгівлю. Найбільш значущим був післяреволюційний етап – 1848 – 1849 рр. Фабричне виробництво охопило майже всі галузі промисловості: текстильну, металургійну, хімічну, гірничого машинобудування.

У легкій промисловості понад половини прядильних веретен приводили в рух автоматичні машини або парові двигуни. Важка промисловість Франції відставала від англійської, німецької, американської.

Промисловий переворот у Німеччині

Промисловий переворот у Німеччині почався з великим запізненням – у 30-х роках XIX ст. Це пояснюється політичною роздробленістю німецьких земель, пануванням феодальної системи землеволодіння, що стримувало формування вільної робочої сили, збереженням цехової системи. Створення Митного союзу (1833 р.), уніфікація монетного обігу і вагових систем прискорили формування і розширення національного ринку. На початковому етапі – 30–50-ті роки XIX ст., істотні зміни відбулися в легкій промисловості. Значних успіхів досягла гірничо-промисловість. Середина XIX ст. характеризується такими досягненнями німецької техніки: установка для швидкого книгодрукування (1814 р.), кам'яноточильна машина (1835 р.), циліндрично – точильний (1803 р.), горизонтальний (1807 р.), набивний (1836 р.) верстат.

Промисловий переворот у Німеччині завершився в 50 – 70-ті роки XIX ст. після революції 1848 – 1849 рр. Важливими галузями німецької промисловості стали гірничо-металургійна, хімічна, машинобудівна, воєнна.

Промисловий переворот в Австрії

В Австрійській імперії панували феодальні порядки, тому промисловий переворот здійснювався дуже повільно. Промисловість відігравала незначну роль в економіці, ремісничий й мануфактурний виробництво було пов'язане з домініальним господарством.

Промисловий переворот в Сполучених Штатах Америки

Американська промислова революція почалася після англо-американської війни 1812 – 1815 рр. Промисловий переворот почався в умовах не сформованості системи мануфактурного виробництва, значного розвитку ремесла та домашньої промисловості. Механізація і будівництво фабрик почалися в текстильній галузі. Перші сталеплавильні й прокатні заводи були побудовані в 1816 р. поблизу Пітсбурга. Особливо велике значення для розвитку американської індустрії мав промисловий переворот на транспорті. Почали будувати шосейні дороги. Велике господарське значення мало спорудження каналів. Машинобудування розвивалось повільно. Інтенсивна механізація, нестача і дорожня робочої сили стимулювали швидке впровадження винаходів. У 50-х роках XIX ст. у промисловості північно-східної частини США запанувала фабрична система. Громадянська війна 1861 – 1865 рр. закінчилася перемогою Півночі. З 1 січня 1863 р. було скасовано рабство на території Півдня, ліквідовано політичну й економічну

роз'єднаність США, створено сприятливі умови для розширення внутрішнього ринку. В 60 – 80-х роках завершився промисловий переворот у США. З'явилися нові галузі: електротехнічна, гумова, нафтодобувна, нафтопереробна. Значних успіхів досягло машинобудування, зокрема у виробництві сільськогосподарської техніки, локомотивів. Значну роль у прискоренні промислового розвитку США відіграв імпорт капіталів із Європи. Важливе значення мали територіальна експансія США і швидке зростання населення країни.

3 Класична школа політичної економії

Утвердження економічних відносин, характерних для ринкової економічної системи, в ряді країн Західної Європи поставило нові завдання перед системою уявлень про те, як ця система функціонує. Виникла необхідність у формуванні нової економічної ідеології, здатної пояснити й узагальнити нові економічні процеси. На зміну меркантилізму прийшла класична політична економія. Вона зародилася в Англії в кінці XVII ст. і у Франції на початку XVIII ст.

Якщо меркантилісти в своєму аналізі виходили з досить поверхового розуміння процесу обігу і тому бачили тільки зовнішню сторону явищ, то класики за предмет дослідження взяли виробництво, поклали початок науковому аналізу цієї сфери. Тим самим відбулися зміни, глибокі зрушення в самому предметі політичної економії, яка з міркувань щодо принципів управління господарством країни перетворилася на науку про категорії і закони економічного життя. Саме класична школа, зокрема праці А.Сміта перетворили політичну економію на повноцінну наукову дисципліну.

Класична школа проголосила ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. А це змінило напрям досліджень від системи регламентуючих правил до економічної свободи, яка одна тільки й забезпечує ефективний розвиток економіки.

Класична школа, на відміну від меркантилістів – прихильників державного втручання в економічне життя, проголосила принцип економії свободи, економічного лібералізму. Класики були противниками протекціонізму. Проблема цінності, яка на той час була однією з центральних в економічному аналізі, вони вирішували переважно з позицій трудової теорії, застосовуючи абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ. Західні економісти віддають належне класичній школі, але не ідеалізують її теоретичні розробки, а оцінюють їх у контексті історичного розвитку економічних ідей. На основі цих поглядів почала формуватися система уявлень про економіку, що базувалася на таких *принципах*:

– суспільство в цілому і його економіка підкоряються дії «природних» законів, що відображають наявність у світі загального порядку і не залежні від волі, бажань, поінформованості людей;

– втручання держави в ці процеси недоцільне й небажане. Вона повинна лише підтримувати порядок і гарантувати економічну свободу;

– дія економічних законів реалізується через переслідування кожним індивідом своїх особистих інтересів. Зіткнення цих інтересів у процесі конкуренції веде до вироблення оптимальних рішень. Така модель поведінки одержала назву «економічна людина» (*homo economicus*);

– умовою бездоганної дії цього механізму є забезпечення максимуму економічної свободи, найкращою гарантією якої є приватна власність і повнота інформації, якою володіють економічні суб'єкти.

Ці принципи характеризують класичну школу на всіх етапах її існування і є критеріями приналежності до неї тих чи інших економістів і течій економічної думки.

Для розуміння ідей класичної школи треба детально розглянути роботи її найвидатніших представників: У. Петті, А. Сміта і Д. Рікардо – в Англії, П. Буагільбера і Ф. Кене – у Франції.

Основоположником класичної політичної економії в Англії є **Уільям Петті (1623 – 1687 рр.)**. *Основні теоретичні ідеї У. Петті*

1. У. Петті намагається проникнути в суть економічних явищ і процесів, знайти причинно-наслідкові зв'язки між ними, внутрішні закономірності їх розвитку.

2. У. Петті вперше в історії економічної науки почав використовувати математичний і статистичний аналіз.

3. Шукаючи відповідь на запитання про джерела суспільного багатства, У. Петті вводить в науковий обіг широко відомий вислів: «Труд – батько багатства, а земля – його мати». Він вважає, що джерелами багатства країни виступають перш за все праця людей, а також природа, земля, яка дає ресурси для виробництва.

4. У. Петті ввів поняття ринкової і природної ціни. Він показав, що природна ціна товарів залежить від затрат праці на їх виробництво, а ринкова ціна (У. Петті називає її «політичною» ціною) – це ціна ринку, вона змінюється разом із змінами у природній ціні, а також із зміною ринкової ситуації.

5. У. Петті не був послідовним у своїй теорії трудової вартості. Його погляди ще знаходилися під впливом меркантилізму. Він вважав, що праця є джерелом багатства не в усіх галузях виробництва, а тільки в галузях з добування золота і срібла. Тобто золото і срібло (гроші)

мають вартість тому, що на їх видобування було витрачено багато людської праці. Всі інші товари мають вартість лише тому, що вони обмінюються на золото і срібло, які і визначають їх вартість.

6. У. Петті ще не відрізняє між собою такі фактори товару, як вартість і споживна вартість. Звідси він змішує абстрактну працю, як джерело вартості, з конкретною працею як джерелом споживної вартості. Дійсно, у створенні споживної вартості беруть участь і праця, і земля. Але джерелом вартості згідно з теорією трудової вартості може бути тільки праця.

7. У. Петті аналізує також такі категорії, як заробітна плата, земельна рента, банківський процент. Він вважає, що *заробітна плата* – це ціна праці робітника і пропонує підприємцям платити мінімальну заробітну плату, яка б забезпечила мінімум засобів існування робітника.

Земельну ренту У. Петті розглядає як різницю між вартістю сільськогосподарської продукції і затратами на її виробництво. Ціна землі тим більша, чим більшу земельну ренту вона приносить.

Банківський процент, згідно з поглядами У. Петті, залежить від величини земельної ренти.

У цілому погляди У. Петті мають суперечливий характер, хоча він і намагається з'ясувати суть економічних явищ.

У Франції XVII ст. промисловість була слабо розвинена. В економічній теорії та економічній політиці панував меркантилізм. Це була аграрна країна, в якій 90% населення було сільським.

У першій половині XVIII ст. Франція втрачає військову могутність і свої позиції у зовнішній торгівлі. Відтак ідеї меркантилізму також втрачають своє значення. У Франції формується класична політична економія як альтернатива меркантилізму.

Засновник класичної політичної економії у Франції **П'єр Буагільбер (1646 – 1714 рр.)**, народився в Руані в дворянській сім'ї, здобув високу освіту. Теоретично обґрунтовуючи питання реформування економічної політики, Буагільбер ставить кілька проблем: чим визначається економічне зростання країни, дією яких законів забезпечується, що є джерелом багатства, що лежить в основі ціни. Відповіді на ці запитання він дає на основі *теорії вартості*.

Ідеї П. Буагільбера продовжували фізіократи. ***Теорія фізіократів*** («фізіо» – природа, «кратос» – влада) – виходить з того, що єдиним джерелом багатства країни є праця людей, зайнятих в сільському господарстві. Саме природа, земля примножує це багатство, оскільки здатна плодоносити, і давати нові врожаї. В усіх інших галузях виробництва, вважали фізіократи, нічого нового не створюється, а тільки пере-

робляється те, що створено в сільському господарстві.

Засновником цієї школи є французький економіст **Ф. Кене (1694 – 1774 рр.)**, його головна праця «Економічна таблиця» (1758р.).
Основні теоретичні ідеї Ф. Кене:

1. Ф. Кене критично ставився до теорії меркантилістів, вважаючи їх погляди поверхністими. Він намагається створити цілу систему економічних ідей, які б складали певну економічну концепцію.

2. Ф. Кене вважає, що в економічному житті суспільства діють такі ж об'єктивні економічні закони, як і в природі. У той же час він ще не бачить різниці між законами природи й економічними законами.

3. Ф. Кене поділяє все суспільство на три великі класи:

– виробничий клас, до якого належать фермери і селяни;

– клас земельних власників (феодалів);

– безплідний клас, до якого він відносить ремісників, купців, банкірів, лихварів.

4. Ф. Кене у своїй «Економічній таблиці» здійснює першу в історії економічної науки спробу розглянути процес суспільного відтворення і те, як відбувається обмін виробленої продукції між цими трьома класами, реалізується вироблена продукція і створюються умови для початку нового виробничого процесу. По суті це є спробою макро-економічного аналізу економічних процесів.

5. Ф. Кене один з перших вводить в економічний обіг поняття «чистий продукт» як різницю між повною вартістю сільськогосподарської продукції і витратами на її виробництво. Але «чистий продукт» за Кене створюється лише в сільському господарстві.

6. Ф. Кене поділяє вкладений капітал на основний і оборотний. Основний капітал (Кене називає його «початкові аванси») – це витрати на знаряддя праці, сільськогосподарські споруди, придбання худоби, – те, що використовується протягом декількох років. Оборотний капітал («річні аванси» по Кене) – це витрати на посівний матеріал, робочу силу.

Таким чином, Ф. Кене вводить багато правильних категорій і здійснює їх досить обґрунтований аналіз. Але його погляди обмежуються лише сільським господарством, що дало підставу для критичного ставлення до теорії фізіократів з боку найвидатнішого представника англійської класичної економічної школи – Адама Сміта.

Теоретичні ідеї фізіократів намагався втілити в життя **А. Тюрго (1727 – 1781 рр.)**. У 1774 р. він став міністром фінансів Людовіка XVI. Вчений підготував і здійснив низку буржуазних економічних реформ, які передбачали ліквідацію феодальних обмежень у торгівлі й виробництві, заборону податку з хлібної торгівлі тощо. Ці прогресивні пере-

творення спричинили незадоволення феодальної знаті і були скасовані. Це був крах не тільки реформи, а й фізіократії в цілому.

Подальший розвиток, збагачення і конкретизація ідей класичної школи пов'язані з ім'ям видатного англійського економіста **Адама Сміта (1723 — 1790 рр.)**. У праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.) він довів, що разом з поділом праці розвивається не лише обмін, але й виробництво, яке лежить в основі економічного розвитку країни.

Основні теоретичні ідеї А. Сміта

1. Політична економія у А. Сміта формується в цілісну систему наукових поглядів, як закінчена система, в якій одне положення логічно випливає з іншого.

2. А. Сміт поглиблює і розвиває теорію трудової вартості:

по-перше, на відміну від У. Петті й фізіократів, Сміт підкреслює, що праця є джерелом багатства в усіх галузях суспільного виробництва;

по-друге, розрізняє споживну вартість товару та його мінову вартість, показує, що в основі пропорції обміну одного товару на інший лежать витрати праці на їх виробництво;

по-третє, розглядає дію закону вартості.

3. Теорія трудової вартості А. Сміта має суперечливий характер. Відкривши дію закону вартості, А. Сміт не зміг пояснити на основі цього закону створення додаткової вартості (після реалізації – прибутку). Якщо робітник продає підприємцю свою працю, то, згідно із законом вартості він має отримувати таку заробітну плату, яка б дорівнювала вартості його праці. Але якщо віддати робітникові всю вартість товару, створеного його працею, то підприємець не буде мати прибутку. Звідси А. Сміт робить висновок, що закон вартості діяв тільки до капіталізму. При капіталізмі закон вартості вже не діє, а вартість товару визначається як сума доходів трьох основних класів суспільства: робітників, підприємців і землевласників:

Вартість товару = заробітна плата + прибуток + земельна рента

Ця формула отримала в економічній літературі назву «*догма Сміта*», оскільки формула не включає в вартість товарів вартість засобів виробництва. Сміт вважав, що вартість засобів виробництва також складається із заробітної плати, прибутку і земельної ренти. А. Сміт не розумів подвійного характеру праці, а саме того, що конкретно працею робітник переносить вартість засобів виробництва на товар, і створює його споживну вартість, а абстрактною працею створюється нова вартість.

Недоліком теорії трудової вартості А. Сміта є також те, що він не розрізняв індивідуальну й суспільну вартість товарів.

У цілому ж теорія трудової вартості А. Сміта мала величезне значення, оскільки під багатством країни він розумів продукт, який створюється працею людей в усіх галузях матеріального виробництва. Виходячи з цих теоретичних поглядів, А. Сміт створює систему практичних рекомендацій, спрямованих на економічний розвиток країни.

Практичний аналіз в теорії А. Сміта

1. У своїх практичних рекомендаціях А. Сміт виходив з того, що головний мотив економічної діяльності людини – це її корисний інтерес, егоїзм суб'єкта, який веде своє господарство, щоб задовольнити свою жадобу в багатстві. Завдання держави полягає лише в тому, щоб створити всі умови для реалізації цих особистих інтересів, для свободи підприємницької діяльності. При цьому держава не повинна втручатися у процес підприємницької діяльності, виконуючи лише роль *«нічного сторожа»*.

2. Коли підприємець отримує можливості для організації своєї виробничої діяльності, він діє як *«економічна людина»*, оскільки виробляє ті товари й послуги, які задовольняють потреби всього суспільства, і роблять багатшими і підприємця, і суспільство в цілому.

3. Сміт вважає, що стихійне виробництво товарів та послуг багатьма підприємцями не приведе до їх перевиробництва або недовиробництва, оскільки в економічному житті діє *«невидима рука»* економічних законів, які скеровують дії людей в потрібне русло і роблять не потрібним втручання держави.

4. Створення умов для свободи підприємницької діяльності передбачає:

- вільну купівлю-продаж на ринку всіх видів ресурсів: землі, робочої сили, засобів виробництва;
- відміну всього, що обмежує мобільність робочої сили, і перш за все відміну кріпосного права;
- повну свободу зовнішньої торгівлі, проведення політики фрітредерства (вільної торгівлі);
- повну свободу торгівлі всіма видами товарів та послуг, відміну будь-якої державної регламентації в діяльності промисловців та торговців.

5. А. Сміт вважав, що в основі зменшення вартості товарів лежить збільшення продуктивності праці. В основі зростання останньої велике значення має поглиблення суспільного розподілу праці, спеціалізації виробників на виготовленні окремих видів товарів та послуг.

6. А. Сміт сформулював теорію про «абсолютні переваги» в міжнародній торгівлі, які має конкретна країна у виробництві якихось товарів з іншими країнами. Ці переваги зумовлюються як природними, так і набутими факторами.

Видатним представником класичної політекономії був ще один відомий англійський економіст **Давід Рікардо (1772 – 1823 рр.)**. Головна його праця «Основи політичної економії та оподаткування» (1817 р.) свідчить, що він був ідеологом епохи промислового перевороту і досліджував проблеми підтримки розвитку промисловості і підприємництва. На його думку, життєздатність капіталістичного виробництва зумовлена вільною конкуренцією, яка забезпечує реалізацію інтересів як особи, так і суспільства.

Основні теоретичні ідеї Д. Рікардо

І. Д. Рікардо значно поглибив теорію трудової вартості:

- розрізнив поняття споживної вартості й вартості товару;
- показав, що мінова вартість – це тільки форма вираження вартості товару;
- ввів поняття величини вартості товару і показав, що величина вартості товару прямо пропорційна продуктивності праці;
- на відміну від А. Сміта показав, що закон вартості діє і при капіталізмі, визначає пропорції, в яких одні товари обмінюються на інші відповідно до суспільно-необхідних затрат праці.

2. Д. Рікардо, як і А. Сміт, вважає, що *заробітна плата* – це ціна праці робітника. Він показав, що сума заробітної плати і прибутку в кожний даний період – величина стала. Тому збільшення заробітної плати не приведе до збільшення вартості товару, а лише зменшить прибуток власника капіталу. Тому він рекомендує підприємцям для збільшення їх прибутків зменшувати заробітну плату.

3. Позичковий відсоток банкіра й земельну ренту землевласника Д. Рікардо розглядає як форми прибутку підприємця, який віддає частину свого прибутку банкіру чи земельному власнику за використання позичкового капіталу або землі.

4. Д. Рікардо, розглядаючи природу грошей, виходить з кількісної теорії грошей, вважає, що купівельна спроможність грошей залежить від кількості грошей, які знаходяться в обігу. Гроші – це товар, що має цінність. Основою грошової системи є золото. Цінність золота і срібла, як і будь-якого іншого товару, визначається витратами праці. За даної цінності грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін.

5. Д. Рікардо, аналізуючи процес суспільного відтворення і ре-

лізацію виробленої продукції, приходиться до висновку, що економічні кризи при капіталізмі не можливі, оскільки ця система забезпечує повну реалізацію товарів і послуг на основі суспільного розподілу праці, коли продукція одних підприємств є тільки вихідною сировиною для інших.

6. Д. Рікардо є автором теорії «порівняльних економічних переваг» у світовій торгівлі. Він першим з економістів розробив теорію міжнародної торгівлі і показав, чим вона відрізняється від внутрішньої торгівлі. Якщо внутрішня торгівля розвивається і зумовлюється тенденцією норми прибутку до вирівнювання, то зовнішня – «порівняльними витратами». Довів дію цього принципу тим, що взаємовигідна торгівля можлива навіть за умов, коли різні країни мають відносні переваги щодо виготовлення тих чи інших товарів. Аналізуючи процес світової торгівлі на прикладі Англії і Португалії, Д. Рікардо показав, що багатій країні вигідно торгувати з бідною або менш економічно розвинутою при умові, якщо кожна країна буде спеціалізуватися на виробництві тих товарів та послуг, альтернативна вартість виробництва яких у неї нижча.

4 Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX ст. Формування соціалістичних ідей

Класична школа політичної економії, започаткована А. Смітом і Д. Рікардо, справила великий вплив на подальший розвиток економічної науки і формування економічної політики.

Класичні доктрини знайшли відображення у працях багатьох авторів, зокрема економістів нової хвилі – Т. Р. Мальтуса, Дж. Мілля, Д. Мак-Куллоха, Н. Сеніора. Цих авторів відносять до представників класичної школи тому, що в центрі їхньої уваги все ще залишаються проблеми економічного розвитку, зростання масштабів виробництва.

Як і засновники класичної школи, вони вважали, що капіталізм, побудований на приватній власності й зіткненні інтересів економічних суб'єктів власників факторів виробництва, є прогресивним ладом; що головними умовами зростання багатства суспільства є вільна конкуренція і раціональний розподіл вартості; що тільки ринок визначає, скільки і чого необхідно виробляти, держава не повинна втручатися в ринкові відносини, бо це призведе до руйнування ринкових механізмів саморегулювання.

Більшість ідей, сформульованих цими авторами, були розвитком класичної доктрини. Так, **Т.Р. Мальтус (1766 – 1834 рр.)** в памфлеті «Нарис про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства» формулює свої погляди на закономірності і

взаємозалежності економічного й демографічного процесів. Ця праця була присвячена критиці теорії Годвіна і Кондорсе, які відстоювали можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання у сферу розподілу суспільних доходів. Мальтус вважав, що будь-яка спроба побудувати таке суспільство зазнає краху внаслідок збільшення населення понад можливу пропозицію продуктів споживання. Крім того, втручання держави зруйнує основи саморегулювання економічних і демографічних процесів.

Виходячи з кількісних характеристик, Мальтус намагається показати, як процес відтворення населення впливає на економічні процеси в суспільстві. На його думку, суспільство перебуває у стані рівноваги, коли кількість споживацьких благ відповідає кількості населення.

У. Петті, а за ним і А. Сміт у численному працездатному населенні бачили передумову багатства країни. Мальтус же показав і зворотній бік цього процесу. Він не заперечує, що численне населення є однією із умов багатства країни, однак, не згоден з класиками стосовно питання про те, як отримати численне і здорове населення. Причину, що перешкоджає нормальному відтворенню здорового, працездатного населення, він вбачає у природному законі народонаселення, згідно з яким усім живим істотам притаманне постійне прагнення плодитися швидше, ніж це допускає кількість харчів, які є в їхньому розпорядженні.

Т. Мальтус, на відміну від Д. Рікардо, стверджував, що земля не є «безкоштовним» даром, її ресурси обмежені. Використовуючи статистичні дані про народонаселення землі, вчений показує, що воно збільшується в геометричній прогресії, а засоби існування людей в арифметичній прогресії. Мальтус робить висновок, що коли населення буде подвоюватися кожні 25 років, то вже через два століття кількість населення буде відноситися до засобів існування як 256 до 9, а через три століття – як 4096 до 13. Тобто можлива поява збиткового населення, не забезпеченого засобами існування. Це може призвести до соціальних конфліктів, війн. Мальтус вважає, що суспільство, знаючи наслідки процесу зростання народонаселення, може й мусить втручатися і регулювати цей процес.

Довгий час теорія Т. Мальтуса вважалася реакційною. Його ідеї перекручувалися. Наприклад, стверджувалося, що за Мальтусом виходить так: їжі на всіх не вистачить, тому війни, в яких гинуть мільйони людей, необхідні й корисні. Деякі твердження Т. Мальтуса давали для цього привід. Наприклад, вчений стверджував, що населення зростає за біологічними законами, як у живій природі. Але це не так. Рациональна людина, думаючи про продовження свого роду, звертає увагу на

різні фактори. Про це свідчить практика розвинених країн. Але в цілому розвиток нашої цивілізації підтверджує висновки цього вченого. За два останні століття кількість населення Землі виросла з 1 млрд. на початку XIX ст. до 7 млрд. чоловік в 2012 році. Слід мати на увазі, що ресурси землі швидко зменшуються. Із загальної площі землі 150 млн. кв. кілометрів 2 млн. вже втрачено і відтворити їх для виробництва предметів споживання неможливо. Скорочуються і енергоресурси. Тому держава, на думку Мальтуса, повинна втручатися у процес відтворення народонаселення, використовуючи як економічні важелі, спрямовані на стримування його зростання, так і різноманітні превентивні заходи.

Період розвитку політичної економії в Англії відповідає періоду започаткування класичної школи у Франції. Революційна зміна феодального устрою наприкінці XVII ст. й швидкий розвиток капіталістичних відносин поставили перед французькою економічною наукою багато нових питань, на які складно було дати відповідь з позицій англійської класичної політекономії.

Представниками французької класичної економічної школи були **Ж. Б. Сей (1767 – 1832рр.)** і **Ф. Бастьє (1801 – 1850рр.)**.

У 1828 – 1829 рр. Ж. Б. Сей опублікував «Повний курс практичної політичної економії» в шести томах. Його політекономічний аналіз в основному наслідував ідеї А. Сміта, але Сей зробив більше, ніж просто популяризував класичне вчення, він збагатив це вчення власними ідеями. Головну ідею праці Сміта – трудове походження багатства – Сей трансформував у *теорію трьох факторів виробництва (закон Сея)*. Праця, капітал і земля – основні фактори виробництва, чинники зростання багатства в суспільстві. Кожен з факторів виробництва приносить їх власнику прямі доходи – заробітну плату, прибуток і ренту відповідно. Саме фактори виробництва виробляють те, що Сей, згідно зі своєю теорією послуг, називає продуктивними послугами. На них існує попит промислових підприємств. Підприємці комбінують виробничі послуги з метою задоволення попиту на продукти споживання. Підприємець у Ж.Б. Сея – це людина, наділена особливими якостями, що дають їй змогу вести виробництво вибраним свідомо курсом, панувати у сфері розподілу. Тобто Сей фактично розглядає підприємця як четвертий фактор виробництва.

Ще одним представником французької класичної школи політекономії був **Ф. Бастьє (1801 – 1850рр.)**. Свої економічні погляди виклав у книзі «Економічні гармонії» (1850 р.). Ф. Бастьє стояв на індивідуалістичних позиціях, як Сміт, вірив, що прогрес суспільства пов'язаний з реалізацією свободи інтересів окремої людини, що прива-

тні інтереси антагоністичні тільки зовні, а, по суті, вони солідарні: досить щоб кожний домагався здійснення власних інтересів, і тоді він побачить, що сам того не бажаючи, буде слугою інтересів інших.

Сукупність цих інтересів і їх узгодження, на думку Бастіа, є предметом політичної економії. На відміну від соціалістів, він впевнений, що гармонію інтересів може забезпечити капіталізм, який є асоціацією об'єднаних спільною метою людей, але відносини між ними складаються на основі дії природних сил, об'єктивних економічних законів. Дія цих сил забезпечує гармонію інтересів, а відтак — прогрес суспільства.

Під впливом англійської класичної політекономії розвивалася і американська економічна наука XIX ст. але водночас мала певні особливості, зумовлені специфікою розвитку капіталізму в США: він панував на Півночі США, тоді як Південь залишався рабовласницьким. Виникла необхідність довести прогресивність капіталістичного устрою, оптимістично змалювати його перспективи, оголосити побудову капіталізму сучасною метою.

Засновником ліберальної економічної теорії в США вважається **Г. Кері (1793 – 1879 рр.)**, у працях якого капіталізм розглядається як економічний устрій, що керується об'єктивними економічними законами і не потребує втручання держави. Г. Кері належить пріоритет відкриття так званого закону зростання частки робітників у національному продукті, відповідно до якого зростання продуктивності праці призводить до знецінення колишніх зусиль, оскільки сила природного опору зменшується, а нові асоційовані зусилля (мається на увазі зростання суспільного характеру праці) посилюють свій вплив. Відбувається переоцінювання внеску капіталіста у виробництво і його відносна частка на момент розподілу зменшується.

Розвиток капіталізму виявив явища, що свідчили не лише про переваги нового економічного устрою, які були досліджені в теоріях класичної політичної економії, але й про його недосконалість. Одними з перших науково обґрунтованих *соціалістичних доктрин*, що базувались на критиці приватної власності та знедолення більшості населення країни, були ідеї соціалістів – утопістів А. де Сен-Сімона, Ш.Фур'є та Р. Оуена.

Головною особливістю **утопічного соціалізму** було те, що його автори намагалися вирішити проблеми побудови справедливого суспільства негайно, спираючись на суспільні інституції – державу, науку, мораль, політику й тогочасну економічну базу. Вони вірили, що суспільство можна вдосконалити, впливаючи на людську свідомість, використавши силу держави.

Соціалісти – утопісти шукали виходу в просвітительстві: потрібно, щоб суспільство, а під суспільством вони розуміли найбільш освічену його частину, усвідомило, що капіталістичний лад суперечить людській природі. А. де Сен-Сімон, Ш.Фур'є та Р. Оуен пророкували загибель капіталізму і виникнення нової економічної системи, яку Сен-Сімон назвав індустріалізмом, Фур'є – гармонією, а Оуен – комунізмом.

Індустрію **А. де Сен-Сімон (1760-1825)** розуміє широко. Індустріалом він називає кожного, хто не ухиляється від суспільно корисної праці у будь-якій сфері. Працю він вважав складовою суспільної індустрії. У цій системі немає місця для феодальних елементів і ледарів. Для Сен-Сімона індустріальна система – це не тільки нові можливості виробництва, що згодом забезпечують усі потреби, а й зміна соціального середовища, умови для формування якого підготувала капіталістична індустрія.

Інший представник утопічного соціалізму **Ш. Фур'є (1772 - 1837)**, майбутній суспільний лад називає соціальною гармонією. Первинною господарською одиницею, за Фур'є, є фаланга. Для неї характерні суспільна форма виробництва на підставі спільної власності і розподіл відповідно до внеску кожного у виробництво. Господарською основою фаланги є агровиробництво в різних його видах, з особливим ухилом у бік землеробства й садівництва. Фаланга – це щось на зразок акціонерного товариства, де частину витрат становлять витрати на суспільні потреби – виховання дітей, утримання дитячих дошкільних закладів та шкіл.

В основу програми **Р. Оуена (1771 - 1858)** покладено теоретичну систему, провідною ідеєю якої є формування соціального середовища, сприятливого для ефективної праці й всебічного розвитку людини. Оуен проголошує, що людина є продуктом середовища, в якому існує. Це одна з головних ідей теорії та практики Оуена. Під середовищем він розуміє суспільно-економічні відносини. Основними складовими суспільного середовища, за Оуеном, є інституціональні (ідеологія, мораль, право, освіта) та економічні компоненти. Він вважає, що функції з формування нового середовища має взяти на себе держава, силою своєї влади спонукаючи до створення прогресивних інституціональних і економічних форм.

Р. Оуен запевняв, що за допомогою виховання і законодавства, яке відповідає названим ним принципам, можна створити нове суспільство, позбавлене будь-яких проблем. З цією метою з власної ініціативи він створює спілки банкірів та підприємців, проводить з ними «виховну роботу», закликаючи до свідомої перебудови соціального середовища, але зазнає поразки.

Створені представниками утопічного соціалізму - Сен-Сімоном, Фур'є і Оуеном, моделі «справедливого» суспільства різнилися між собою. Але вони створили теоретичну систему, що містить у собі ті ідеї та формули, які стали обов'язковими для пізніших соціалістичних доктрин XIX – XX ст., зокрема теорії марксизму.

Марксизм виник у 40-х роках XIX ст. як особливий напрям класичної політекономії. Засновники марксизму **Карл Маркс (1818 – 1883)** і **Фрідріх Енгельс (1820 – 1895)** були сучасниками й свідками утвердження капіталістичних відносин, розвитку глибоких криз, загострення суспільних суперечностей, проявами яких були заворушення, повстання, соціальні потрясіння. Так, 1825 рік в Англії став початком пори криз, банкрутств і збільшення безробіття на тлі бурхливого зростання промисловості.

Робочий клас, що повністю залежав від розвитку капіталістичного виробництва, бо не мав інших засобів до існування, крім праці, чутливо реагував на похибки свого становища. Почалось формування профспілок, які розгортають широкомасштабну боротьбу за економічні інтереси робочого класу.

У 1936 р. в Англії виникає чартистський рух, що проіснував близько чверті століття. Його організованість, масовість, економічні й, головне, політичні гасла свідчили про те, що в суспільстві народжується нова могутня сила. Повстання сілезьких ткачів 1844 р. розпочався новий напрям у робочому русі. Постало питання про теоретичне обґрунтування революційної боротьби.

Революція 1848 р., коли паризькі робітники у Франції вийшли на барикади з буржуазно-ліберальними гаслами, після революційні події підготували нові підходи до визначення мети боротьби робочого класу за свої права. К. Маркс і Ф. Енгельс розпочинали свою діяльність як революційні демократи й теоретики революційної боротьби, але згодом створили власну теоретичну систему, яка охопила всі соціальні науки. Теоретичними джерелами марксизму, крім класичної англійської політекономії, були німецька філософія і французький утопічний соціалізм.

К.Маркс і Ф.Енгельс вважали, що робочий клас покликаний історією революційно перетворити суспільство, знищити експлуатацію людини людиною, класи, створити нове соціалістичне суспільство. Вони розробили свій метод дослідження – метод діалектичного матеріалізму – і застосували його до аналізу економічного життя суспільства, що забезпечило розгляд суспільства у процесі його безперервного розвитку і змін на основі діалектичної взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, базису й надбудови. К. Маркс і Ф. Енгельс об-

ґрунтували, що економічні зміни є вираженням суспільно-виробничих відносин. Через це вони не можуть бути вічними й незмінними, а мають історично перехідний характер.

К. Маркс всебічно дослідив капіталістичний спосіб виробництва, його виникнення і розвиток, сутність капіталістичної експлуатації, додаткової вартості та ті перетворені форми, в яких вони виступають на поверхні капіталістичної дійсності. Він сформулював закон вартості, розкрив механізм його дії за умов простого товарного й капіталістичного господарства. К. Маркс обґрунтував сутність капіталу, його поділ на постійний і змінний, розкрив закони функціонування суспільного відтворення. Ці концепції і ідеї знайшли втілення у таких працях К. Маркса, як *«Капітал»*, *«Критика Готської програми»*; *«Анти-Дюрінг»* Ф. Енгельса та ін.

Марксистська економічна теорія містить цілу низку науково обґрунтованих висновків, що характеризують закономірності функціонування капіталістичного ринкового господарства, зокрема ідеї про ринкову ціну рівноваги, формування середньої норми прибутку, визначення ролі конкуренції, внеску капіталізму в розвиток продуктивних сил та ін.

Загальна оцінка марксистського вчення має врахувати і його помітний внесок у розвиток системного аналізу.

К. Маркс і його послідовники у своїх дослідженнях відштовхувалися від трудової теорії вартості, критикуючи теорію граничної корисності, теорію факторів виробництва. У сучасному макроекономічному аналізі марксистська трудова теорія вартості не може бути базою для прикладних досліджень, не дає змоги простежити за допомогою кількісних показників і зобразити у вигляді лінійних моделей процеси нагромадження, розподілу суспільного продукту, економічного зростання, закономірності й фактори ціноутворення, тобто процес відновлення економічної рівноваги.

К. Маркс вважав, що вартість визначається тільки одним фактором виробництва, а сучасна економічна думка базується на багатфакторному аналізі.

3.2 Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)

1 Основний зміст процесу індустріалізації

2 Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації

3 Формування світового ринку

4 Передумови виникнення та методологічні принципи маржиналізму й неокласичної теорії

5 Формування і розвиток історичної школи

6 Виникнення інституціоналізму і його розвиток на початку XX ст.

1 Основний зміст процесу індустріалізації

Із завершенням промислового перевороту почався процес індустріалізації. Основним його змістом були структурні зрушення в національних господарствах окремих країн, внаслідок яких з'явилися нові й модернізувалися старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці. Завершення індустріалізації забезпечувало перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою. Машинне виробництво перемогло в усіх галузях господарства. Відбувалися зміни в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало системі акціонерного підприємництва. Торговий і промисловий капітал поступався першістю фінансовому. Було утворено акціонерні монополістичні об'єднання – картелі, трести, синдикати, концерни.

Темпи й строки індустріалізації залежали від конкретних умов кожної країни, вихідного рівня промислового перевороту, загальносвітового економічного розвитку. У кінці XIX – на початку XX ст. індустріалізація відбувалась на ґрунті технічної революції, що ознаменувалася впровадженням у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці й технології. Змінилась енергетична база економіки. Пара була витіснена електрикою. По суті це була друга технологічна революція (перша – промисловий переворот). Почалася електрифікація виробництва, транспорту, побуту.

Структурні зрушення останньої третини XIX ст. – початку XX ст. зумовили зміни в галузевій структурі машинної індустрії, її провідними галузями стало виробництво електроенергії, продукції органічної і неорганічної хімії, добувної, металургійної, машинобудівної, транспортної промисловості. Розвивалися нові галузі: сталеварна, нафтодобувна, нафтопереробна, електротехнічна, алюмінієва, будівельна, автомобільна.

Зростання продуктивних сил, виникнення нових капіталомістких технологій вимагали значного укрупнення виробництва і великих капіталовкладень. Якісні зміни відбувалися і в організації та управлінні виробництвом. Провідне місце належало товариствам з акціонерною формою власності. Посилився процес концентрації виробництва і

централізації капіталу. У промисловості й в банківській сфері виникають і розвиваються монополістичні об'єднання. Банки контролюють як грошові капітали, так і промислове виробництво. Процес зрощування банківського і промислового капіталу привів до формування фінансової олігархії. Ринок вільної конкуренції почав переростати в монополістичний капіталізм.

Монополія – це форма організації виробництва на базі об'єднання капіталів, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу для зосередження виробництва й збуту значної частини продукції галузі, встановлення монопольних цін і забезпечення стабільних надприбутків.

Серед *причин монополізації* основними є:

- зростання мінімальних розмірів капіталів;
- прагнення підприємців одержувати максимальні прибутки за рахунок витіснення з галузі своїх конкурентів і встановлення вхідних бар'єрів на ринок товару;
- розвиток комунального господарства і надання державою прав єдиного виробника у цій галузі призводить до існування природної монополії;
- розвиток патентного права, різноманітні махінації і зловживання.

Розвиток монополій на початку XX ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглася на світовому рівні як конкуренція за сферу впливу.

Отже зміни в техніці й технологіях виробництва, розвиток продуктивних сил суспільства, викликані другою технологічною революцією (кінець XIX – початок XX ст.), призвели до утворення монополій і переходу капіталізму від ринку вільної конкуренції до ринку монополістичної конкуренції.

За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з високими, німецький – з середніми, англійський – з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

2 Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації

Для європейських країн аграрні відносини у XIX – на початку XX ст. визначало збереження великого землеволодіння.

Сільське господарство *Великобританії* розвивалось на фермерській основі. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Аграрна криза, що продовжувалась

з середини 70-х до середини 90-х років XIX ст. прискорила переведення сільського господарства на індустріальну основу. Було скорочено посівні площі під зерновими культурами, зменшено земельну ренту. Основним напрямом стало інтенсивне тваринництво. Потреби країни в продуктах харчування і сировині задовольнялися за рахунок імпорту.

У *Франції* сільське господарство розвивалося на основі парцелярного землеволодіння. Протягом XIX ст. йшов повільний процес концентрації земельних володінь і одночасного зростання кількості парцелярних господарств. Формувалося фермерство. Селянське господарство залишалося провідною галуззю. Аграрна криза кінця XIX ст. прискорила механізацію сільського господарства. Проте порівняно з іншими європейськими країнами рівень розвитку сільського господарства був низьким. Гальмувала розвиток сільського господарства його парцелярність, залишки такої оренди, як половинщина, заборгованість селян в іпотечному банку, державні податки.

Розвиток аграрних відносин у *Німеччині* характеризувався поступовою ліквідацією феодально-кріпосницьких відносин. Посилився процес майнової диференціації серед селянства. Основна частина селян перетворилася на наймитів з наділом і орендарів, становище яких було складним у зв'язку з високою земельною рентою. У Німеччині на той час було два типи розвитку аграрних відносин. Для східних районів характерним був юнкерський шлях аграрної еволюції. У північних та південно-західних районах і в Баварії розвивалися селянські й фермерські господарства. На інтенсивний шлях розвитку сільське господарство перейшло під впливом аграрної кризи 1876 – 1895рр. Значна роль в цьому належала урядовій політиці аграрного протекціонізму. У цілому індустріалізація сільського господарства Німеччини відбувалася повільно, темпи його розвитку відставали від промисловості. Факторами, що стримували цей процес, були збезземелення і малоземелля більшості селян, їх низька купівельна спроможність, висока земельна рента, заборгованість.

У *США* цей період характеризується утворенням фермерського господарства як панівної форми землеволодіння. Внаслідок боротьби за демократизацію аграрного законодавства поліпшилися умови продажу землі, але залишалося скватерство – система вільного займу земель. Ліквідація рабства в ході громадянської війни, акт про гомстеди (поселення), прийнятий у 1862р., активізували зростання аграрного сектора економіки. Сільське господарство США розвивалося на основі індустріалізації, що забезпечило його переваги в світовому сільськогосподарському виробництві. Зерновий напрям був визначальним для сільського господарства. Серед технічних культур переважала бавовна.

Важливе місце займало молочне і м'ясне тваринництво. Розвиток техніки сприяв механізації сільського господарства. На Півдні розвиток сільського господарства відбувався повільніше через ліквідацію здолщини (кропперства) і системи боргового рабства (пеонажу). У кінці XIX – на початку XX ст. вартість сільськогосподарської продукції швидко зростала. Господарство заможного фермера мало товарний характер. США стали одним з головних експортерів збіжжя і м'яса на світовий ринок. Отже аграрні відносини в США розвивалися в умовах панування фермерського господарства, що було тісно пов'язане з ринком. Це сприяло підвищенню продуктивності та інтенсивності праці, розвитку механізації, агрокультури, використанню найманої робочої сили.

В Японії у 1872 – 1873рр. була проведена земельна реформа. Вона анулювала феодальне право і утвердила буржуазну власність на землю. Землю обробляли вручну. Погано розвивалося тваринництво. Перед війною Японія була аграрно-індустріальною країною.

Отже у XIX – на початку XX ст. розвиток сільського господарства в США, Японії та європейських країнах відбувався двома шляхами: *революційним* (з переходом на індустріальну основу) і *еволюційним*, або поступовим переростанням господарств з феодальних у фермерські.

3 Формування світового ринку

Світовий ринок сформувався як підсистема господарства у першій половині XIX ст. Він був пов'язаний з обміном товарів за межами національної економіки й валютно – фінансовим забезпеченням такого обміну, став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок успіхів на транспорті, особливо залізничному, в будівництві доріг остаточно утвердилися як складова частина загальносвітової ринкової господарської системи. Зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний і валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Таким чином, склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що розподілив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни. Збільшення масштабів виробництва привело до розширення зовнішньої торгівлі.

Визначилися галузі, які працювали на основі імпортних надходжень або на експорт. Тільки зовнішній ринок міг поглинути масовий

випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були забезпечувати світовий рівень цін.

Важливим фактором формування світового ринку було утворення колоніальних володінь. Найбільшими колоніальними імперіями стали Великобританія, Франція.

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважала міжгалузева предметна спеціалізація. З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузева спеціалізація. Зароджувалися елементи кооперації з виробництва й взаємообміну. Почався процес інтернаціоналізації виробництва.

Провідною і найстарішою формою світогосподарських зв'язків була міжнародна торгівля, до якої були залучені всі незалежні й колоніальні країни.

У 80-х роках XIX ст. почалася стагнація міжнародної торгівлі. Це було пов'язано з падінням цін на промислові й сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами і США.

З 1896 р. почався перелом у світовій торгівлі, що розвивалася швидшими темпами порівняно з промисловістю. Ціни зростали внаслідок монополізації виробництва і відкриття золотих копалин на Алясці, в Канаді, Південній Африці. У світовій торгівлі зменшилася частка Європи, одночасно зросло значення американських і азійських країн. Для світової торгівлі сільськогосподарськими продуктами був притаманний аграрний протекціонізм. З кінця XIX ст. для зовнішньої торгівлі характерною була тенденція зростання протекціонізму і встановлення монопольних цін. Країни укладали торгові договори, підписували інвестиційні угоди. З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набув експорт капіталу.

Відбулися зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалася золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту (системою класичного монометалізму). Ця система виникла у Великобританії в кінці XVIII ст., а в кінці XIX – на початку XX ст. стихійно сформувалася як сукупність національних валютних систем. Основу валютних курсів становив золотий паритет, коли грошова одиниця будь-якої країни мала відповідний золотий вміст. Золото було основою міжнародних розрахунків. Не обмежував-

ся обмін національної валюти на іноземну. Золото вільно вивозилося і ввозилося. Крім золотих монет в обігу були білонни (розмінні) монети, що виготовлялися із срібла, міді, бронзи та інших металів, паперові гроші у формі білетів державної скарбниці, банківські білети. Система класичного золотого стандарту була зруйнована під час першої світової війни. Золотий обіг законодавчо був скасований.

4 Передумови виникнення й методологічні принципи маржиналізму і неокласичної теорії

Прискорення розвитку ринкових відносин, поглиблення поділу праці й усунування виробництва, що проявлялося у монополізації виробництва, з одного боку, і зростання індивідуалізації господарського життя, з іншого, – породжувало складну систему виробничих і економічних зв'язків, у якій господарюючі суб'єкти повинні були знаходити оптимальні рішення. Перед ними стояла проблема альтернативного вибору у використанні обмежених економічних ресурсів.

Розв'язання таких завдань з позицій класичної школи, навіть модифікованої економістами першої половини XIX ст., було неможливим, оскільки цільове призначення системи вона вбачала у збільшенні багатства, яке є функцією нагромадження капіталу і чисельності працівників. Проблема ефективного розподілу ресурсів і пошуку найбільш вдалого варіанта їх комбінації залишалася на задньому плані, оскільки вважалося, що він досягається автоматично у процесі ринкової конкуренції. Тим часом в умовах бурхливого зростання масштабів виробничої діяльності саме ця проблема ставала найбільш гострою і актуальною. Науково-технічний прогрес призвів до глибоких якісних змін у характері й структурі виробництва та методах управління економікою, якісних змін у структурі споживання. Формувався ринок споживача, пріоритетом якого став його вибір, тому актуальним стає дослідження ринкової поведінки окремого суб'єкта господарювання, виявлення закономірностей економічного розвитку на рівні фірми. У таких умовах була потрібна загальна теорія, здатна запропонувати рекомендації, що обґрунтовують економічну поведінку господарюючих суб'єктів, які прагнуть якнайкраще реалізувати свої інтереси. Така теорія повинна була акцентувати увагу на поведінкових аспектах, виявляючи мотиви, якими керуються індивідууми при виборі того чи іншого варіанта господарських дій. Це принципово змінило метод економічного аналізу: об'єктивізм класиків, які прагнули віднайти закономірності, що керують господарськими процесами незалежно від волі й свідомості людей, поступався місцем виявленню суб'єктивних спонукань господарюючих агентів, які приймали економічні рішення. Це

був мікроекономічний підхід, при якому об'єктом вивчення стає *психологія господарюючого індивідуума* з метою визначення закономірностей формування мотивації його вчинків у сфері економічної діяльності. Такий підхід зробив можливим застосування нових методів аналізу, які дали змогу визначити граничні величини для характеристики змін, що відбуваються в економічному житті. Виникнення теорії граничних величин було визнано *«маржинальною революцією»* в економічній науці – переходом від концепції класичної школи до неокласичної теорії.

Маржиналізм – це напрямок економічної теорії, який аналізує граничні економічні величини з метою прийняття оптимальних економічних рішень (мінімізації витрат, максимізації корисності, максимізації прибутку і т. і.) на рівні окремої фірми чи галузі.

Основні положення маржиналізму:

1. Повна відмова від теорії трудової вартості, її критика як теорії, що не дає відповіді на наступні запитання:

- чим керується покупець, коли йде на ринок?
- чому покупці віддають перевагу тим чи іншим товарам?
- які фактори визначають попит на товари та послуги?

2. Сфера споживання має першочергове значення відносно сфери виробництва, а не навпаки, як вважали класики. Маржиналісти розглядають економіку як систему взаємопов'язаних господарюючих суб'єктів, які розпоряджаються економічними ресурсами та благами в цілях максимізації власної вигоди. В основі лежить принцип раціональності економічної поведінки особи за умов вільного підприємництва. Головне завдання економічного аналізу – знайти не середні значення економічних величин, а їх оптимальне значення (мінімізація витрат, максимізація прибутку), і співставити ці оптимальні величини.

3. Маржиналісти вважають, що в основі економічних рішень лежить психологія людини, її суб'єктивні оцінки та бажання, і затверджують суб'єктивний підхід до аналізу економічних явищ.

4. Важливе місце в методології маржиналізму відводиться принципу рідкості. В основі теорії лежить припущення про обмеженість, фіксовану величину пропозиції певного ресурсу або блага.

5. Школа маржиналізму виходить з необхідності пошуку альтернативної вартості прийнятих економічних рішень, співставленні додаткових вигод з додатковими витратами. Саме представники цієї школи ввели такі поняття, як спадаюча гранична продуктивність, спадаюча гранична віддача факторів виробництва, спадна корисність.

6. Маржиналісти вважають, що предмет економічної науки – це вивчення відношення людей до речей, вивчення потреб людей і засобів

їх задоволення. Саме представники цієї школи повернули економічний аналіз до вивчення мотивів прийняття певних економічних рішень.

Піонерами у формуванні категорії «граничної корисності», що використовується у процесі аналізу функціональних залежностей для виявлення рівноваги в господарській системі, були німецькі дослідники Г. Госен і Й. фон Тюнен, а також французи Ж. Дюпю і О. Курно. Незалежно один від одного, майже одночасно вони описали свої погляди на граничні величини та їх роль в аналізі економічних процесів. Пізніше основні положення маржиналізму розроблялися представниками різних економічних шкіл: австрійської, кембриджської і американської.

Найбільш вагомий внесок в розробку ідей маржиналістів зробила *австрійська школа політекономії*, що сформувалася у 70-ті роки XIX ст. Її репрезентували **К. Менгер (1840 – 1921 рр.)**, **Ф. Візер (1851 – 1926 рр.)**, і **Е. Бем-Баверк (1851 – 1919 рр.)**. Характерною методологічною особливістю австрійської школи були суб'єктивний ідеалізм, визнання примату споживання над виробництвом, використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства.

Головні ідеї австрійської школи:

1. Головний мотив людської діяльності – необхідність задоволення потреб. Потреба – це відчуття нестачі чого-небудь, бажання мати певне благо.

2. Потреби задовольняються на основі благ (речей), які мають певну корисність. *Корисність* тієї чи іншої речі залежить:

- від кількості даного блага;
- від ступеня його рідкості;
- від можливості його відтворення.

3. Цінність товару та його ринкова ціна визначаються не затратами праці на його виробництво, а рівнем його корисності. Чим більша корисність блага, тим більшу цінність воно має.

4. Австрійська школа формулює *економічний закон спадної граничної корисності*: кожна додатково спожита одиниця економічного блага приносить все меншу додаткову корисність. При цьому були введені поняття: *загальна корисність блага та гранична корисність*.

Загальна корисність благ визначається сумою корисності всіх спожитих благ. *Гранична корисність* – це додаткова корисність, яку має споживач від використання кожної додаткової одиниці блага. Згідно з дією закону спадної граничної корисності кожна додаткова цукер-

ка буде приносити все менше задоволення і її додаткова корисність падатиме.

5. Використання закону спадної граничної корисності дало змогу пояснити падіння попиту на товари на ринку, а також поклало основу для розробки теорії споживацької поведінки. Представники австрійської школи підкреслювали, що корисність блага зменшується в міру збільшення кількості блага і збільшується по мірі зменшення кількості цього блага.

6. Кожна людина має свою шкалу потреб, і має свої найвищі потреби, які вона готова задовольнити любою ціною, і найменші потреби. Потреби людей постійно розвиваються, формуються все нові потреби, тому кількість благ завжди менше кількості потреб людей.

7. Ринкові ціни виступають як результат взаємодії покупців і продавців. У покупця є межа, вище якої він не буде платити, а у продавця є найнижча межа, менше якої він товар не продасть. *Ринкова ціна* визначається не витратами виробництва, не затратами праці, а граничною корисністю тих товарів, які мають найнижчу цінність для покупця.

Центральне місце в концепціях австрійської школи посідає теорія «граничної корисності». Прийняті в політекономії категорії «товар» і «вартість» були замінені поняттями «блага» і «цінність». За **К. Менгером**, вартість виникає внаслідок взаємозв'язку між потребою людини й економічними благами, що можуть її задовольнити. К. Менгер і його соратники заперечували, що вартість є втіленням суспільно необхідної праці, а праця – її єдиним джерелом. Вони наповнили категорію вартості суб'єктивним змістом. Домінуючим фактором блага вважали його споживану вартість, або корисність. Під останньою австрійці розуміли ту загальну властивість матеріальних благ, котра дає змогу задовольнити потреби індивіду, підвищити його добробут.

К. Менгер був першим з представників австрійської школи, хто сформулював принцип спадної граничної корисності. Відповідно до цього принципу, вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, яку має остання одиниця його запасу. Цінність, на його думку, це міркування суб'єктів господарювання про значення для них тих благ, які є в їхньому розпорядженні, тому поза їхньою свідомістю вона не існує.

Ойген фон Бем-Баверк в основних своїх працях – «Основи теорії цінності господарських благ» (1886 р.), «Капітал і прибуток» (1884 р.), «Позитивна теорія капіталу» (1889 р.), «Теорія Карла Маркса і її критика» (1896 р.) розвинув і вдосконалив концепцію граничної корисності. Його модель ціноутворення побудована за принципом

застосування рівнодіючих оцінок до різних пар продавців і покупців. Ціна на конкурентному ринку – це об'єктивна цінність. Механізм ціноутворення визнається як роль праці, так і витрат виробництва. Запас благ обмежений, тому цінність блага (товару) залежить тільки від попиту (пропозиція еластична). Визначення граничної корисності при обміні виходить з урахуванням даних про ціну і прибутки споживача.

Справжнім благом вважається заробітна плата, а майбутнім – засоби виробництва. Відсоток – це винагорода підприємця за очікування, він пов'язаний з обміном справжніх і майбутніх благ. Саме з впливом фактора часу (очікувань) на граничну корисність господарських благ, Бем-Баверк пов'язував походження процента. «Теорію очікування» називають психологічною теорією процента.

Бем-Баверк ввів поняття *граничної корисності грошей* – сума граничних корисностей благ, які індивід може купити за останню одиницю свого грошового доходу.

Процент на капітал вважав загальноекономічною категорією, яка існує у суспільстві, де здійснюється обмін товарів поточного і майбутнього споживання. Залежно від розміру капіталу і часу «очікування» складається більший або менший процент на капітал. Зазначимо, що введення фактора часу в аналіз економічних явищ є значним досягненням австрійської школи.

Фрідріх фон Візер розвинув і удосконалив погляди цієї школи у своїх працях «Про походження та основні закони господарської цінності» (1884 р.), «Природна цінність» (1899 р.), «Теорія суспільного господарювання» (1914 р.). Він ввів до наукового обігу закони Госсена, граничну корисність, граничний продукт, рідкісність ресурсів.

Граничний продукт – це те благо, яке можна виробити, використовуючи певні продуктивні блага, що мають найменшу граничну корисність. Таким чином, гранична корисність граничного продукту зумовлює ціну продуктивного блага, що застосовувалось при виготовленні граничного продукту, тобто певної частини витрат виробництва. *Закон Візера* показує взаємозв'язок між граничною корисністю і витратами виробництва: дійсною вартістю (корисністю) будь-якого блага є недоотримана корисність інших благ, яка могла бути створена за допомогою інших ресурсів, витрачених на виробництво цього блага.

Ф.Візер обстоював необхідність втручання держави в економіку, захищав приватну власність і приватну форму господарювання.

Подальша еволюція маржиналістської концепції пов'язана з теоретичною діяльністю одного з найвидатніших економістів кінця ХІХ — початку ХХ ст. **Альфреда Маршалла (1842-1924рр.)**, який став основоположником **Кембриджської школи**. Альфред Маршалл отри-

мав блискучу математичну освіту в Кембріджському університеті. Там же проявилися і його різнобічні інтереси у сфері філософії, а потім і політичної економії. Він знайомиться з працями економістів-класиків (Рікардо, Мілля), а також з працями Курно, Джевонса, Вальраса, які впроваджували в економічну науку математику. Завершивши освіту, він стає професором Кембріджського університету, засновує ряд періодичних видань з економіки, а згодом очолює «неокласичну економічну школу».

У 1870-тих роках. XIX ст. сформувалися маржиналістські погляди Маршалла на економічні процеси, що знайшло відображення в його лекційних курсах. Але тільки в 1890 р. вийшла у світ його головна праця «Принципи економічної науки», в якій ці ідеї були викладені в узагальненому і систематизованому вигляді. Маржиналістська концепція отримала свою завершеність, ставши цілісною системою, що синтезувала ідеї старої класичної школи і погляди економістів нового покоління. «Принципи...» Маршалла стали найбільш повним і концентрованим викладом економічної теорії кінця XIX ст.

У цій та інших своїх працях він намагався розробити універсальну економічну теорію, поєднуючи різні концепції. Найбільшою його заслугою є створення *синтетичної теорії, яка об'єднувала елементи трудової теорії вартості і теорії граничної корисності*. Маршалл переосмислив теорію трудової вартості (в основі вартості – затрати абстрактної праці) і теорію граничної корисності (в основі корисності – суб'єктивна оцінка цінності блага з боку індивіда), поєднавши їх у власній теорії взаємних зв'язків попиту і пропозиції. Ключова ідея А. Маршалла полягала у відмові від теоретичних дискусій навколо вартості («цінності») на користь вивчення проблем взаємодії попиту і пропозиції як сил, що визначають процеси, котрі відбуваються на ринку. Він ґрунтовно проаналізував, як формуються і взаємодіють попит і пропозиція, увів поняття еластичності попиту за ціною, запропонував власну компромісну теорію ринкової ціни.

Розв'язання завдання систематизації маржиналістських ідей вимагало чітких методологічних основ. В основу методології Маршалла покладена теза про відмову від каузального методу, тобто від розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей між економічними явищами, та дослідження чисто функціональних математичних зв'язків. На перший план виступала категорія функціональної взаємодії. Окремі економічні процеси взаємно впливають один на одного, але встановити, які з них є причиною, а які — наслідком, найчастіше буває неможливо. З цих позицій він розробляє свою *теорію ціни*. Маршалл розглядає ціни як результат взаємодії різноманітних факторів на окре-

мих ринках. Головні з цих факторів — попит та пропозиція, і завдання полягає в тому, щоб з'ясувати особливості їх формування і впливу на ціни. Вартість же становить суто логічне поняття і для реальної практики малокорисне. Попит визначається корисністю товару для споживача, в його аналізі Маршалл використовує всі досягнення маржиналістської теорії, насамперед концепцію граничної корисності. Але в теоретичній системі Маршалла вона здобуває більш чітке і переконливе вираження. Зворотну залежність між ціною і величиною попиту Маршалл пов'язує з дією закону спадної граничної корисності і подає у вигляді *кривої попиту*. Оскільки споживачі отримують все менше задоволення від кожної наступної одиниці блага, вони купуватимуть додаткові його одиниці тільки в тому випадку, якщо його ціна буде знижуватися.

Криві попиту і пропозиції показують, яку кількість товару готові купити споживачі й продати виробники при даних цінах. Якщо ціна буде занадто низькою, покупці погодяться купити багато, але продавцям буде не вигідно запропонувати їм таку кількість, і ціна буде підвищуватися. Якщо ж ціна буде занадто високою, то виробники будуть готові запропонувати велику кількість товару, але покупці не захочуть його придбати, й ціни змушені будуть знижуватися. Ціна попиту і ціна пропозиції будуть рухатися назустріч одна одній, поки не буде знайдено *рівноважну ціну*, за якої кількість товару, яку побажають купити споживачі, дорівнюватиме тій кількості, яку згодні поставити на ринок виробники.

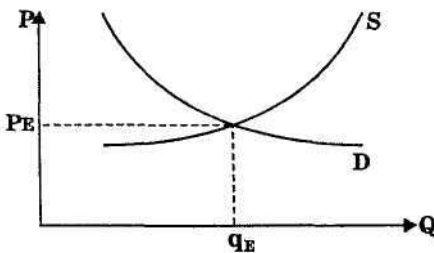

Рис. 1.1 - Маршаллівський хрест

Така графічна інтерпретація ідеї економічної рівноваги — знаменитий «маршаллівський хрест» (рис. 1.1.), стала узагальненим вираженням уявлень про сутність механізму функціонування ринкової економічної системи. Рівноважна ціна P_e — це ціна, що врівноважує обсяги попиту й пропозиції під дією ринкової конкуренції. Якщо ринкова ціна виросте, то пропозиція перевищить попит, що зумовить зни-

ження ціни (внаслідок конкуренції виробників), а коли ціна стане нижчою за рівноважну, то це зумовить зростання ціни (внаслідок конкуренції споживачів). Так за умов вільної конкуренції досягається рівновага кожного галузевого ринку.

Заслугою Маршалла стало те, що до аналізу ринкової взаємодії він вводить *фактор часу*, розглядаючи короткостроковий і довгостроковий періоди. У короткому періоді головним регулятором ціни виступає попит, а в довгому – пропозиція.

Як індивідуальний, так і ринковий попит можуть по-різному реагувати на зміни цін. В одному випадку невелика зміна ціни може викликати різке коливання попиту, в іншому - навіть істотне зростання ціни не спричиняє помітного скорочення попиту. Ступінь реакції попиту споживача на зміни цін Маршалл назвав *еластичністю попиту*. Хоча це явище було відоме і до Маршалла, саме йому належить заслуга його систематичного дослідження. Він дає визначення поняття еластичності, пропонує спосіб її обчислення, розглядає фактори, що впливають на характер еластичності.

Важливим внеском Маршалла в дослідження проблеми споживчого попиту є розвиток концепції *надлишку споживача*. Він є різницею між ціною, яку покупець готовий сплатити, щоб не залишитися без даної речі, і тією ринковою ціною, яку він фактично за неї платить. Ця ідея займає важливе місце в неокласичній теорії обміну, яка базується не на принципі еквівалентності, а на концепції взаємовигоди.

Другим важливим фактором, який формує ціни, поряд з попитом є *пропозиція*, вплив якої здійснюється через витрати виробництва. Маршалл надає цьому фактору таке ж важливе значення, як і попиту, що суттєво відрізняє його підхід від позиції австрійської школи і Джевонса, які фактично ігнорували участь витрат у формуванні ціни. Класики, як підкреслював Маршалл, були не такі вже й далекі від істини, коли інтуїтивно надавали перевагу фактору пропозиції. Функція пропозиції буде визначатися кількістю залучених факторів виробництва та їх продуктивністю.

Фактори виробництва: праця, капітал, земля будуть залучатися у виробничий процес до тих пір, поки витрати останньої одиниці фактора (граничні витрати) не зрівняються з доходом, що приносить використання цієї одиниці (граничний доход). Величина того й іншого залежить від цін на фактори виробництва. Цю залежність можна зобразити графічно у вигляді *кривої пропозиції*, яка показує взаємозв'язок між кількістю задіяних факторів, а відповідно, і обсягів виробництва, і цінами, які слід сплатити, щоб спонукати затратити зусилля, необхідні для випуску цих обсягів.

Ціни пропозиції, обумовлені граничними витратами, будуть залежати від обсягів виробництва, які, в свою чергу, визначаються економією на масштабах. Маршалл вперше докладно досліджує це явище, показуючи, що можливі варіанти віддачі. Якщо *віддача зменшується*, тоді із зростанням обсягу продукції зростають і граничні витрати, що веде до зростання цін пропозиції. При *зростаючій віддачі* із збільшенням обсягу виробленої продукції граничні витрати знижуються, а отже, знижується і ціна пропозиції. Коли ж дія законів зростаючої й спадної віддачі врівноважується, виникає *закон сталої віддачі*, за яким збільшення витрат веде до пропорційного збільшення обсягу продукції.

Отже у процесі ціноутворення беруть участь і корисність, і витрати, причому беруть участь однаковою мірою і одночасно. Корисність визначає попит на товари, тоді як витрати визначають їх пропозицію.

Рациональний робітник оцінює свою участь у виробництві через призму доходності й витрат. Згідно з *теорією доходів* Маршалла саме заробітна плата має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею *граничного робітника* – найманого робітника, що забезпечує приріст продукту, тобто створює граничний продукт. Маршалл вважав, що прибуток складається з двох самостійних видів винагороди власникам факторів виробництва : *підприємницького доходу* і *процента*. У разі зростання попиту в підприємця утворюється тимчасовий надлишковий дохід – *квазірента*.

Значний внесок у формування неокласичної теорії кінця XIX – початку XX ст. зробив **Джон Бейтс Кларк (1847 – 1938 рр.)** – засновник *американської школи маржиналізму*. Головні положення вчення Дж. Кларка викладено в роботах «Розподіл багатства» (1899 р.), «Сутність економічної теорії» (1907 р.) і «Філософія багатства» (1886 р.).

Особливість поглядів Дж. Б. Кларка полягає в аналізі проблем виробництва і розподілу, який спирався на концепцію граничної продуктивності праці і капіталу. В історії економічної думки він розглядається перш за все як автор *закону спадної граничної віддачі (продуктивності, ефективності)перемінних факторів виробництва*. Кларк показав, що коли фірма діє в *короткостроковому періоді*, то один з її ресурсів, перш за все капітальний залишається незмінним. Перемінними ресурсами є сировина і кількість найманих робітників. Кларк вводить поняття *граничного продукту* – це додатковий продукт, який створює підприємцю кожний додатково найнятий робітник.

Закон спадної граничної віддачі, відкритий Дж. Кларком, полягає в тому, що при незмінній кількості постійних факторів виробництва

ва послідовне приєднання до них змінних факторів приводить до зменшення граничного продукту і зменшення віддачі у виробництві кожного додатково найнятого робітника.

Аналізуючи проблему ефективної зайнятості робітників та ефективного поєднання капіталу та праці, Дж. Кларк підкреслює, що підприємець повинен співставити додатковий (граничний) продукт робітника з додатковими видатками на нього. Підприємцю вигідно наймати робітників доти, доки додатковий продукт останнього робітника не зрівняється з його заробітною платою (додатковими витратами). Звідси Дж. Кларк робить висновок: заробітна плата робітників повинна визначатися граничною продуктивністю того робітника, який створює найменший граничний продукт.

Дж. Кларк досліджує економіку країни, по-перше, вивчаючи універсальні закони, по-друге, з позицій економічної статистики, по-третє, досліджує закони економічної динаміки. *Економічна статика* – вивчає незмінний стан економіки протягом якогось певного часу. *Економічна динаміка* – вивчає економіку в стані постійної зміни, коли порушуються пропорції рівноваги. Її завдання – дати рекомендації підприємцю, як поводити себе в ситуації, що постійно змінюється.

Аналізуючи прибуток фірми, Дж. Кларк поділяє його на нормальний і чистий. *Нормальний прибуток* – це середній прибуток, який в середньому отримують підприємці в усіх галузях виробництва. *Чистий прибуток* – це прибуток вище нормального. Саме існування чистого прибутку є стимулом для підприємця вкладати гроші в бізнес. Чистий прибуток можуть отримати лише ті підприємці, які мають високу продуктивність праці на своїх фірмах, здійснюють нововведення, використовують найновіші досягнення технічного прогресу. Зникнення чистого прибутку є сигналом для виходу капіталу з тієї чи іншої галузі.

Теорію граничної продуктивності Дж. Б. Кларк доповнив теорією рівноваги економіки. При цьому методи граничного аналізу він використав і у сфері макроекономіки. Для цього він ввів поняття соціальної праці (загальна кількість зайнятих у народному господарстві) та соціального капіталу (сукупність усіх капіталів в економіці). Рівновагу економічної системи Дж. Кларк пов'язував з оптимальними пропорціями між затратами «соціальних» виробничих ресурсів. Коли ціни соціальних факторів виробництва відхиляються від своїх граничних продуктів, приводяться в рух ринкові сили, які встановлюють рівновагу всієї економічної системи.

Роботи Дж. Кларка мали велике значення для формування сучасного мікроекономічного аналізу.

Вільфредо Парето (1848 – 1923 рр.) – визначний представник неокласичної теорії періоду її формування, італійський економіст, продовжувач традицій *лозаннської школи* маржиналізму.

В. Парето продовжив дослідження Л.Вальраса з проблем загальної економічної рівноваги, виходячи з маржиналістських принципів аналізу. У моделі ринкової рівноваги Парето попит і пропозиція розглядаються як елементи економічної рівноваги, критерієм її досягнення вважається оцінка виміру співвідношення переваг конкретного індивіда, тобто виявлення ординальних (порядкових) величин, що характеризує черговість цих переваг. Такий ординалістський підхід у наш час є основним у визначеності корисності на основі побудови кривих байдужості. Аналіз кривих байдужості дозволяє визначити, від якої кількості одного товару відмовиться домогосподарство, щоб придбати додаткову кількість іншого товару. За допомогою графічного аналізу *кривих байдужості* В. Парето прогнозує поведінку покупців на ринку, відображає взаємозв'язок кількості товарів і їх корисності.

В сучасній економічній літературі велике значення відводиться введеному ним поняттю, яке отримало назву *«оптимум Парето»*. Оптимум за В. Парето – це такий стан системи, при якому перерозподіл продуктів або ресурсів може поліпшити становище якогось господарського процесу або окремої людини лише при умові, що це не погіршиться становище іншого процесу або господарюючого суб'єкта. Тобто, якщо для покращення стану одного суб'єкта треба погіршити стан іншого – таке рішення не є «Парето – ефективним».

В літературі також відомим є *закон розподілу прибутків* Парето: нерівність у розподілі прибутків можна зменшити в тому разі, якщо прибутки і виробництво будуть зростати швидше за чисельність населення.

5 Формування і розвиток історичної школи

Критичне переосмислення деяких основоположних принципів класичної школи пов'язане з ідеями **історичної школи** в економічній науці, яка сформувалась у першій половині XIX ст. Засновниками історичної школи були В. Рошер, Б. Гільдебрант, К. Кніс. Їхні теорії об'єднує критичне ставлення до класичної школи. Представники цієї течії вказували на надмірну абстрактність і необґрунтований універсалізм «класичного» підходу до розкриття «природних» законів, що управляють господарчими процесами, без урахування особливостей історичного розвитку окремих країн, їх національно-культурних традицій, конкретних умов, у яких формуються господарські інститути і способи їх функціонування. Представники історичної школи на пер-

ший план висували поняття нації як єдиного господарського організму, показуючи необхідність історичного підходу до економіки, вважали неможливим визначення єдиних принципів і законів, які б в однаковій мірі застосовувалися в різних країнах.

Історичний метод дослідження представників цієї школи характеризується аналізом економіки й економічної поведінки з погляду всіх історичних аспектів людського життя: історії розвитку культури, науки, мистецтва, індустрії, релігії, моралі, державних інституцій, тобто кожен елемент цивілізаційного процесу стає предметом уваги.

Подібні погляди були близькі представникам тих країн, що відставали у своєму економічному розвитку і не могли конкурувати з більш розвитими у промисловому відношенні державами. Найбільшого поширення такі погляди набули у Німеччині, яка у першій половині XIX ст. була країною політично роздробленою й економічно слабкорозвиненою.

Попередником історичної школи був **Фрідріх Ліст (1798 - 1846)**. Свої ідеї він виклав у книзі «Національна система політичної економії» (1841р.), де відстоював право кожної нації на специфічний характер розвитку. У розвитку національної економіки він виділяв п'ять стадій: мисливську, пастушу, землеробську, землеробсько - мануфактурну, землеробсько - мануфактурно-комерційну. Різні країни в даний момент можуть перебувати на різних стадіях розвитку, а тому їхні економіки не можуть підпорядковуватися єдиним універсальним законам. Відповідно до цього повинна будуватися й економічна політика держави, яка повинна враховувати особливості тієї стадії, на якій перебуває країна, щоб реалізувати головне завдання - сприяти розвитку виробничих сил нації. Так торгівлі взаємовідносини країн, які перебувають на одній стадії розвитку можуть дотримуватися принципу вільної торгівлі. Але для країн, які перебувають на різних стадіях, цей принцип не підходить, тому що менш розвинута країна свідомо програє, не витримуючи конкуренції з боку промислово більш розвинених країн. У цій ситуації для неї більш придатною буде протекціоністська політика, яка захищає вітчизняну промисловість від іноземної конкуренції. Ліст також вказує і на негативні наслідки протекціонізму: створення пільгових умов вітчизняним виробникам послабляє у них стимули пошуку найбільш ефективних варіантів економічних рішень. Тому він веде мову про «виховний протекціонізм», який підтримує національну промисловість лише доти, поки вона не зміцніє і не досягне того ж рівня, що і її іноземні конкуренти. Після цього можливо і доцільно повернутися до політики вільної торгівлі.

Подальші представники **історичної школи**, професори німецьких університетів, не просто сприйняли ідеї Ліста про стадійність господарського розвитку і про специфічний для кожної нації характер економічних відносин, але й узагальнили їх у понятті *«історичного методу в політичній економії»*. Написані ними праці не тільки містять багатий фактичний матеріал з історії господарських форм і інститутів, але і претендують на принципово новий методологічний підхід до аналізу економічних явищ, суть якого полягає у відмові від методу наукової абстракції як способу пізнання і заміні його описом еволюції господарських процесів у різних народів. Тільки простеживши виникнення, розвиток і послідовну зміну різних форм господарської організації суспільства можна зрозуміти, що являє собою економіка. При цьому стає очевидним, що кожна країна неповторна у своєму розвитку і те, що доцільно для однієї, стає безглуздом для іншої. Тому безглуздо говорити про створення єдиної, загальної для всіх економічної теорії.

Історична школа у своєму розвитку пройшла три етапи: стара, нова і новітня, або соціальний напрям.

Лідером старої історичної школи був **В. Рошер (1817 – 1894 рр.)**. Він був рішучим поборником еволюційного шляху розвитку суспільства. Він вважав будь-яке революційне перетворення злом, оскільки наслідки його завжди непередбачувані, а хаос, як невід'ємний супутник переворотів, заважає розвитку започаткованих прогресивних явищ. Історія сама торує собі шлях мирним шляхом «позитивного права», а нація може бути учасником цього процесу під керівництвом держави.

У 70-х роках XIX ст. в Німеччині утворилась нова історична школа, ядро якої склали **Г. Шмоллер (1838 – 1917 рр.)**, **Л. Брентано (1844 – 1931 рр.)** і **К. Бюхер (1877 – 1930 рр.)**. Головна відмінність нової історичної школи від попередньої, яку стали називати «старою», полягала в тому, що її лідери аналізували особливості соціально-економічного розвитку країни на новому етапі – етапі переходу до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних, мілітаристських тенденцій в політиці об'єднаної Німеччини, зростання класової конфронтації та ідеологічних суперечностей в суспільстві – і намагання розробити конструктивні програми «класового миру» і соціального партнерства. Саме її представники заклали основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Водночас своїм важливим завданням ця школа вважала теоретичну й ідеологічну боротьбу з марксизмом як новою впливовою течією в робочому русі.

Сприймавши основний постулат «істориків» про специфіку історичного шляху кожної нації, вони довели його до повного запереч-

чення будь-яких закономірностей у суспільному розвитку. Навіть в історії окремої країни важко, на їхню думку, визначити якусь спільну траєкторію руху, до якої зводиться еволюція різних господарських форм і інститутів.

Специфіка настільки велика, що завдання дослідника повинно полягати в якомога докладнішому описі виникнення, розвитку і видозміни національних інститутів. Вони зібрали й обробили великий і цінний фактичний та статистичний матеріал з історії окремих господарських установ: середньовічних ремісничих цехів і купецьких гільдій, фінансових організацій окремих держав і навіть міст Німеччини. Але робити які-небудь узагальнення вони принципово не бажали, звинувачуючи в безрезультатності подібних абстракцій не тільки класичну, але і стару історичну школу.

Особливістю їхнього підходу було те, що історію господарства вони розглядали не тільки і навіть не стільки як історію матеріальної культури, а скоріше як рух духовних цінностей: поглядів, звичаїв, етичних установок, релігійних уявлень. Г. Шмоллер, наприклад, уявляє народне господарство як деякий «психофізичний апарат», в якому концентрується дух нації. Найбільш повним виразником цього духу є держава.

Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарської життя, що виконує значні економічні функції - характерна риса історичної школи в обох її поколіннях. Але якщо стара історична школа пов'язувала з державою головним чином надії на підтримку національної промисловості і захист від іноземної конкуренції, то нова історична школа бачила в ньому втілення національної єдності і згоди, які необхідні для економічного процвітання і соціальної гармонії. Держава покликана вирішувати важливі соціальні завдання: підтримувати освіту і охорону здоров'я, надавати допомогу непрацездатним, спираючись при цьому на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги.

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження. Нею був обґрунтований і застосований принцип історизму, що дозволило поглянути на економічний процес у динаміці, у розвитку, знайти такі його риси й особливості, які зовсім не помітні у статичному стані. Крім того, «історики» наповнили економічний процес конкретним змістом, уявивши його як рух реальних господарських форм і інститутів. Завдяки їхнім дослідженням стало очевидним, що економічне життя набагато багатше і змістовніше від тих абстрактних схем, в які намагалася укласти його класична школа. Але не менш очевидним було й інше: не можна зрозуміти економіку,

обмежуючись лише описом процесів, які відбувалися. Крізь строка-тість національних особливостей і історичних обставин чітко проступають загальні закономірності, виявленням яких і повинна займатися економічна теорія. Але вона зможе це зробити тим успішніше, чим більша кількість конкретних історичних фактів буде досліджена й осмислена. Насправді, методи логічної абстракції й історичний метод не виключають, а доповнюють один одного.

6. Виникнення інституціоналізму і його розвиток на початку XX ст.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується пануванням в економіці монополій, централізацією виробництва і капіталу, а також соціальними суперечностями в суспільстві. Своєрідною реакцією на панування монополій у ринковій економіці стає новий напрям в економічній науці – *інституціоналізм* - як альтернатива неокласичній теорії.

Особливість інституціоналізму полягає в тому, що його представники в основу аналізу беруть не тільки економічні проблеми, а пов'язують їх з проблемами соціальними, політичними, етичними, правовими тощо, аналізують роль суспільних інститутів (держави, громад, суспільних об'єднань, економічних утворень) та інституцій (норм моралі, етики, традицій, менталітету) в соціально-економічному розвитку суспільства. Тому інституціоналісти не сприйняли абстрактного методу класиків. Вони критикували їх за те, що останні відмовились від аналізу поведінки людини як особистості, котра перебуває в певному суспільному середовищі. Вони критикували неокласиків за схематизм і відірваність від реальності. Інституціоналізм став своєрідним опозиційним напрямом в економічній науці, хоч і не мав значного впливу на економічну політику.

Еволюціонуючи, інституціоналізм набув нових рис, змінилося його місце, в науці, ідеї інституціоналізму позначалися на поглядах багатьох економістів. Оскільки його агентам притаманні прагматизм і реалістичний підхід до аналізу економічної дійсності, значення інституціоналізму постійно зростає.

У рамках раннього інституціоналізму склалися три основні напрями: 1) *соціально-психологічний*; 2) *соціально-правовий*; 3) *емпіричний (кон'юнктурно-статистичний)*.

Засновником *соціально – психологічного* напрямку вважається **Т. Веблен (1857 – 1929 рр.)**. У 1899 р. він опублікував свою першу працю «Теорія бездіяльного класу», в якій дав глибоку критику капіталізму з його культом грошей. Він своєрідно тлумачив предмет еко-

номічної науки. У центр дослідження Веблен ставить ідеї розвитку людської діяльності у всіх її проявах. Він вважає необхідним розширити сферу дослідження економічних явищ за рахунок вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей.

Т. Веблен виступає як прихильник еволюціоналізму, який він, однак, поєднує із соціал-дарвінізмом, розширюючи поняття природного добробуту, боротьби за існування та сферу суспільного життя. Рухливими силами, що спонукають людину до продуктивної економічної діяльності, у Веблена є: батьківські почуття, інстинкт майстерності, тобто майже напівсвідомий потяг до добре виконаної та ефективної роботи, допитливість. У розвитку людського суспільства Веблен виділяє кілька стадій. Вихідною стадією еволюції є дикунство, якому притаманні колективістські інститути, відсутність приватної власності, обміну. Подальша еволюція суспільства проходить через варварство до сучасної машинної системи.

Головною суперечністю капіталізму Т. Веблен вважає суперечність між «індустрією» і «бізнесом». «Індустрія» – це безпосередній процес виробництва, що ґрунтується на машинній техніці. «Бізнес» – це певна інституціональна система, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо.

Суперечність між ними проявляється в тому, що «бізнес» перешкоджає розвитку машинної техніки. Сфера «індустрії», за концепцією Веблена, має на меті підвищення продуктивності й ефективності виробництва на відміну від сфери «бізнесу», яка домагається високого прибутку через різні кредитні й біржові махінації та зростання фіктивного капіталу.

Майбутнє суспільство Веблен уявляє як панування «індустрії», керованої технократією, але він не дає конкретних рецептів побудови майбутнього суспільства.

Засновником *соціально – правового* інституціоналізму вважається **Дж. Коммонс (1862 – 1945 рр.)**. Систему його поглядів викладено в таких працях, як «Розподіл багатства» (1893 р.), «Правові основи капіталізму» (1924 р.), «Інституціональна економіка, її місце в політичній економії» (1934), остання робота – «Економічна теорія колективних дій» (видана посмертно у 1950 р.).

Як і Веблен, Дж. Коммонс в основу аналізу бере позаконотмічні інститути. Проте якщо Веблен на перший план висував психологічні й біологічні фактори, то в Коммонса такими є юридичні, правові норми. Він досліджує дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо, досліджує колективні дії, спрямовані на контролювання дій індивідуальних.

Вихідною економічною категорією Дж. Коммонс оголошує юридичне поняття угоди. Саме *угода* становить основний елемент кожного економічного інституту і включає три моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення. Це має означати, що всі суспільні конфлікти, усі суперечності можна розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил «угоди». Коммонс допускає не тільки мирне врегулювання конфлікту, а й примусове. Як приклад він наводить діяльність великих холдінгових компаній, котрі є провідними колективними інститутами і найбільш визначними учасниками угод.

Творцем нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі – *кон'юнктурно-статистичного* - став **У. Мітчелл (1874 – 1948 рр.)**. У центр досліджень У. Мітчелл ставить проблему руху виробництва, грошей, ціни. Політична економія у нього – це наука про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, укорінені у звичках, інстинктах. Інстинкти — устремління до певних результатів. Одним з них є тяжіння до прибутків. До цього, писав він, зводиться логіка сучасного життя. Без прибутку підприємець не може виготовляти товари. Саме цим Мітчелл пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Грошова економіка має недоліки, їй притаманні суперечності, але вона, за словами Мітчелла, найкраща форма організації суспільства, оскільки забезпечує потреби бізнесу, здійснює облік і є знаряддя встановлення взаємодії і співробітництва в суспільстві.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він хотів не тільки дати картину сучасного йому економічного розвитку, а й сподівався вирішити суперечності капіталізму.

3.3 Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.)

1 Промисловий переворот в Україні.

2 Сутність аграрної реформи 1848 р. і селянська реформа 1861 р.

3 Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори.

4 Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення.

Зрушення в сільському господарстві.

5 Зародження і розвиток української кооперації.

6 Фінанси та кредит.

7 Загальні умови і основні напрямки розвитку економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

1 Промисловий переворот в Україні

У кінці XVIII ст. українські землі були вкотре поділені і опинилися під владою Російської і Австрійської імперій, у складі яких вони перебували впродовж XIX – початку XX ст. Становище українських земель було складним, що пояснювалося тим, що імперії розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних районів своїх імперій. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства й внутрішнього ринку.

Для країн Західної Європи цей час характеризується розвитком промислової революції, що не могло не позначитися на економічному розвитку країн Центральної і Східної Європи, в тому числі й України.

Промисловий переворот започаткував епоху індустріалізації. Виділяють два його етапи. Перший етап відбувся у 20 – 40-х рр. XIX ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері та інші перешкоди на шляху до економічного зростання, мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Зростала кількість мануфактур, число найманих виробників. Використовувалися механічні робочі машини, зростала зацікавленість власників у збільшенні виробництва. Почався промисловий переворот в Україні з харчової галузі промисловості. У 20-х роках з'явилися перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила продуктивність праці. У цей час виникає цукрова промисловість. Робочі машини й механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, перш за все на суконних. У 1823 р. було споруджено перший на Дніпрі пароплав. З 1835 р. на Дніпрі діяла акціонерна пароплавна компанія. Зростали потреби у машинах і механізмах, що зумовило появу машинобудівних заводів. Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля.

Промислове виробництво базувалося на примусовій кріпосницькій праці, тільки чверть робітників були вільнонайманими. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і зростала чисельність купецьких, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики й заводи будували, починаючи з 40-х років, в основному в містах.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (60 – 80 рр. XIX ст.). Фабрики та заводи остаточно витіснили мануфактурне виробництво. Основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, зростання продуктивності праці. Такі ж явища відбувалися і в горілчаній промисловості. Успішно розвивалися: борошномельне, олійне, текстильне та інші ви-

робництва. Галузі важкої промисловості технічно розвивалися більш повільними темпами, ніж харчова та легка. На півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства. У 1880-х рр. у Донбасі налічувалося 11197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн. пудів вугілля, що становило 43,1% від усього видобутку вугілля в Росії. Нарощувалося виробництво чавуну, сталі й прокату. Зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів. Найкраще в пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була подовжена до Києва. На лівобережжі України залізниця від Курська була подовжена до Броварів. У 1870 р., після закінчення будівництва моста через Дніпро, вся Україна була сполучена залізницею.

Таким чином, після ліквідації кріпосного права в Росії й Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот.

2 Сутність аграрної реформи 1848 року і селянська реформа 1861р.

Панщинна система господарювання була малоефективною, гальмувала розвиток господарювання й вимагала ліквідації кріпацтва. Габсбурги-реформатори прагнули покращити стан селянства – найчисельнішого класу імперських підданих, головного джерела збирання податків для державної казни.

Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848 р. в Австрії, інших країнах Західної та Центральної Європи. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, у т.ч. і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено й на Буковину. Селян оголошували вільними громадянами держави і звільняли від панщинних повинностей. 7 вересня 1848 р. віденський парламент ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких володіли поміщики. Селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Як компенсацію за ліквідацію панщини панидідичі отримували відшкодування з державної скарбниці. Їх звільняли від опікунських обов'язків над селянами (від обов'язку допомагати на випадок стихійного лиха, епідемій тощо). Держава звільнила поміщиків від окремих податків. За панами залишилися сервітутні володіння (ліси, пасовища, луки і та ін.). Селяни за користування сервітутами повинні були заплатити певну суму панам на основі добровільних угод з ними.

Таким чином, скасування панщини було проведене з повним нехтуванням інтересів селянської верстви. Крім грошового відшкодування за землю, селяни змушені були платити за користування сервітутами, що робило їх залежними від панів у господарському відношенні.

Незважаючи на недоліки, аграрна реформа в цілому сприяла розвитку господарства, розчистила шлях для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, формування індустріального суспільства.

Передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали тривалий час. Його ліквідації вимагали перш за все аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. Початок XIX ст. характеризується занепадом поміщицьких господарств. Праця селян-кріпаків була малопродуктивна, хліборобство велося традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом з тим, промислова революція та початок індустріалізації в країнах Західної Європи та Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, насамперед – зерна. Таким чином, кріпосництво гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості.

За скасування кріпосного права виступали селяни. Впродовж чотирьох років (1848 – 1851 рр.) ставали більш активними селянські бунти в Київській, Подільській, Волинській губерніях. Масові селянські рухи 1855 – 1856 рр. справили великий вплив на панівну верству. Проти кріпосного права виступала ліберально настроєна інтелігенція. Промисловці та фабриканти теж були проти кріпосництва, яке перешкоджало вільному розвитку торгівлі й промисловості.

Проект аграрної реформи прийняла Державна рада Росії. На його підставі було підготовлене «Положення», яке цар Олександр II підписав 19 лютого 1861 р. Водночас був проголошений Маніфест про скасування кріпацтва.

Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння. Майже повсюди зменшилися селянські земельні наділи, якими селяни користувалися до реформи. Виділення землі та її розмежування реформа віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Як правило, селянам віддавали гірші землі; вони фактично були позбавлені пасовищ, луків, лісів та інших угідь. Внаслідок реформи селянство втратило понад 15% загальної площі земель. Земельні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупити в поміщиків згідно з встановленими реформою цінами, які значно перевищували ринкові.

Земельна реформа надала поміщикам право впродовж двох років самому визначати й оформляти в так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували в статусі

сі «тимчасово зобов'язаних», змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. Дворові селяни взагалі землі не отримали.

В Україні існувала численна група (майже 50%) державних селян, долю яких було вирішено спеціальним законом про поземельний устрій від 1866 р. Згідно з ним, селяни мали право викупати свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.

Однак треба відзначити, що реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила кріпаків на вільних селян. Тепер вони мали право вільно пересуватися, купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Здійснення реформи сприяло господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту, процесу індустріалізації.

3 Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори

У східній Україні упродовж 60 – 80-х років XIX ст. завершився промисловий переворот. Найхарактернішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Активно застосовувались досягнення науки і техніки. Значний поштовх одержали традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством.

Наприкінці XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з яких належали іноземцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк), Дніпровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), Гданцівський завод біля Кривого Рогу та інші. Іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже в 63 млн. крб. займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній, металургійній промисловості України. В 1900 р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування. Значним досягненням у процесі індустріалізації стало будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів.

На початку XX ст. активним став процес монополізації. Причиною цьому стала економічна криза 1900 – 1903 рр., внаслідок якої збанкрутіли сотні дрібних підприємств, натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань. Монополії проникли в усі сфери господарства. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Підприємці, в основному – іноземні,

монополізуючи виробництво, встановлювали ціни, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового людю.

Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний крок уперед в економічному розвитку. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших районів імперії. Тут склалися такі центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно – Західний цукровобу-ряковий район.

Однак, у зв'язку з початком Першої світової війни, індустріалізація в Україні так і залишилась незавершеною. До того ж, царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України. Фактично од-нобічний характер мав і товарообмін. Ціни на українську сировину залишалися низькими, а вартість готових російських товарів була над-звичайно високою. Так українська економіка не могла мати високої прибутковості. Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи інду-стріалізації в Україні, завершити її до початку першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

4 Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення. Зрушення в сільському господарстві

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвива-лося на Півдні України, де поміщицькі господарства на кінець XIX ст. перейшли на удосконалену техніку. В цілому в Україні раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання. Реформи не зрівняли селян у громадських правах з іншими суспільни-ми верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі на всій Російській імперії, в т.ч. й на східноукраїнських землях. Уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин (1905 – 1907 рр.).

Була проведена аграрна реформа, що дістала назву «століпінсь-кої» за ім'ям її автора і втіювача в життя голови Ради міністрів П. А. Столипіна. Вона мала розв'язати земельне питання. В Указі від 22 листопада 1906 р. були викладені основні положення реформи.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів:

1) руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905–1907 рр., і закріплення за кожним домогосподарством, яке володіло надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність;

2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк;

3) організацію переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати «хутір». Цей захід повинен був служити створенню заможних селян – фермерів.

У цілому століпінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися, перш за все, селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. За період 1909–1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організували прокатні станції техніки, сільськогосподарські читання. Для малоземельних селян створювали товариства з питань оренди землі та колективного ведення рільництва. Однак модернізація українського села здійснювалась повільно в порівнянні з країнами Західної Європи і була перервана світовою війною 1914 р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії. В Західній Україні зберігалось велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Поміщицькі господарства базувалися на відробітках селян. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг взятого до «нового врожаю» збіжжя за «порцію» – певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законодавства тощо. Щоб вижити селянська біднота вимушена була шукати заробітки поза селом, швидкими темпами зростала трудова еміграція. Почалася масова еміграція українських селян до Америки, здебільшого США і Канади, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн охоче приймали емігрантів. Окрім того, місцеве селянст-

во виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та прикордонних російських губерній.

5 Зародження і розвиток української кооперації

Після скасування кріпосного права в Україні виникають різні форми економічної самооборони громадянства. Найважливішою з них стає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Важливу роль не лише в національно-культурному, а й в економічному піднесенні українського народу відігравали українські суспільні організації 60 – 70-х рр. XIX ст. Перший споживчий кооператив був створений в 1866 р. в Харкові. З самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 з неповним паєм. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало: свою їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало членів товариства паливом. Представники товариства ознайолювалися з кооперативним рухом на Заході. Зокрема побували у Великобританії, Франції та Німеччини, підтримували стосунки з їх кооперативними організаціями. Протягом 1866 – 1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів (загальна кількість їх в Російській імперії тоді становила 63). Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Їхній занепад був зумовлений рядом причин. Погано був підготовлений соціальний настрій для кооперативної діяльності. Більшість населення не розуміла суті кооперативів. Високі як на ті часи внески (25 – 50 крб.) не давали змоги вступати у кооперативи менш заможному населенню. Через матеріальну скруту кооперативи не могли конкурувати з приватними торговцями.

У 90-х роках XIX ст. кооперативна діяльність пожвавилась, що було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора М. Левитського. Завдяки його зусиллям в 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилася перша хліборобська спілка, так звана артіль; її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих.

З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Проте усі ці спілки не мали значного впливу на сільське господарство і проіснували не більше 3 років.

У 1908 р. був заснований Київський союз споживчої кооперації. За два перших роки він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність: скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком

проти Московського союзу. Після фінансового краху в 1913 році його було ліквідовано.

6 Стан фінансово-кредитної системи України початку XX ст.

У XIX – на початку XX ст. відбулися зміни у фінансово-кредитній системі України як складової Російської імперії. Актуальним стало питання встановлення грошового обігу, заснованого на золоті, як це було в Західній Європі. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. Це було можливим при активному торговому й розрахунковому балансах, скороченні ввезення та збільшення вивозу товарів, позик, збільшенні податкового тягаря. Внаслідок впровадженної фінансово-бюджетної політики царської Росії в Державному банку нагромаджувалися великі запаси золота у вигляді фонду для забезпечення золотої реформи. В 1897 р. золотий фонд становив уже 1095 млн. крб. при 1067 млн. крб. кредитних білетів у обігу. При такому співвідношенні можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети ставали розмінними на золото. Між золотим і паперовим кредитним карбованцями взяте було співвідношення, яке на той час фактично встановилося на ринку – 66 коп. золотом за 1 кредитний карбованець. Отже, реформа була проведена через девальвацію зниження карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. В 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбували нові золоті монети вартістю 5 крб., а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Були встановлені суворі обмеження емісії грошей.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до початку Першої світової війни. Вона давала змогу уряду здійснювати великі економічні й кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток промисловості, зокрема – важкої. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

В умовах промислового розвитку значна увага була надана вдосконаленню кредитно-банківської системи. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів – банківських контор, дисконтерів (кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

7 Загальні умови і основні напрямки розвитку економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Економічна думка в Україні в XIX – на початку XX ст. знаходилась під впливом соціально - економічних процесів того часу. Розпад феодально-кріпосницької системи перейшов у тривалу кризу. В цей період в Російській імперії почався промисловий переворот, але кріпосний лад усіляко гальмував розвиток промисловості, необхідного їй внутрішнього ринку, а також ринку вільної робочої сили.

Напрями і течії економічної теорії в зазначений період формуються в напрямі тих основних ідей шкіл, які склалися і розвивалися на Заході. Це, насамперед, ідеї класиків, ідеї марксизму.

Серед ідеологів дворян, які прагнули подолання економічної відсталості країни шляхом реформ, помітне місце займав відомий вчений, засновник Харківського університету **В. Каразін (1773 – 1842 рр.)**. І хоча В. Каразін не виступав проти кріпосного права, але він прагнув ліквідації найтяжчих і найгрубших форм особистої залежності селян від поміщиків. Він вимагав ліквідувати панщину і замінити її грошовим оброком, а також виступав за використання найманої праці.

Найглибший аналіз кризового стану феодально-кріпосницького ладу міститься в працях видатного українського економіста й статистика **Д. Журавського (1840 – 1896 рр.)**. Широко використовуючи статистичний матеріал, Д. Журавський показав на прикладі Київської губернії стан і перспективи розвитку основних галузей господарства, і відмітив, що занепад поміщицьких господарств пов'язаний з низькою продуктивністю кріпосної праці.

Відомим представником української економічної думки в роки реформ був професор Київського університету **І. Вернадський (1821 – 1884рр.)**. Він був прихильником англійської класичної школи політичної економії з її постулатом невтручання держави в хід економічного розвитку, та *ідеями вільного ринку*, і виступав за *приватну ініціативу та вільну конкуренцію*. В своїх роботах «Курс політичної економії», «Нариси політичної економії» та ряді інших І. Вернадський розглянув ряд важливих питань політичної економії. Він виходив з того, що праця є «головним і єдиним джерелом багатства», що вона й визначає врешті решт відношення людини до предметів і людини до людини. Визначення ролі праці, вартості та джерел доходів наближало І. Вернадського до доктрин класичної школи, зокрема, поглядів Д. Рікардо.

Після реформи 1861р. і звільнення селян від кріпацтва в Україні активізувалося громадсько-політичне життя всіх верств населення. Громади стали організаційною формою національного руху України,

вони об'єднали передових українських ліберальних інтелігентів. Громадський рух став підґрунтям для розвитку ліберальної суспільно - економічної думки.

Революційне крило громадського руху представляла київська «Молода громада», серед членів якої найбільш авторитетним був учений, доктор медицини **Сергій Подолинський (1850 – 1891рр.)**. Він був прихильником марксистських економічних ідей, але трактував соціалізм як «громадство» з рисами анархізму і федералізму. Вважав, що існуватиме цей лад на основі общинного (громадського) землеволодіння. З марксистських позицій показав переваги капіталізму над феодалізмом, історичну минуність капіталізму і закономірність його заміни соціалізмом.

С. Подолинський намагався довести неминучість переходу до соціалізму, виходячи з дії природних законів. У творі «Праця людини та її відношення до розподілу енергії» (1880) вчений, поділяючи працю на корисну і шкідливу у відповідності до її функціонального призначення, підкреслює, що реальна додаткова вартість створюється тільки працею, яка запобігає розсіянню енергії (наприклад, в землеробстві). С. Подолинський, логічно продовжуючи аналіз процесу створення додаткової вартості, вийшов за межі не тільки теоретичної концепції марксизму, але й власне економічних рамок, розглянувши цей процес з точки зору виживання нашої планети. Сонячна енергія нагромаджується насамперед рослинами, а хліборобська праця має здатність впливати на її розподіл так, щоб найбільш доцільно використовувати сили природи для задоволення людських потреб («закон Подолинського»). Землеробська праця стає змістом життя заради виживання, рослини роблять те, що ніхто нездатен зробити, - накопичують енергію Сонця, яка залишається і в рослинних залишках – вугіллі, природному газі та нафті. Однак тільки людина, соєю працею здатна активно контролювати і підвищувати ефективність процесу накопичування енергії. Якнайкраще використовувати природну енергію для задоволення потреб людей, на думку Подолинського, здатен соціалістичний спосіб виробництва. Він пояснював розумність колективного співжиття з позицій енергетичної ефективності.

Період від кінця XIX до початку XX ст. був насичений дуже складними політичними та суспільно-економічними процесами як в Україні, так і в Російській імперії в цілому. В центрі передової економічної думки того часу знаходились проблеми подолання відставання України від провідних капіталістичних держав Заходу, проблеми індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в промисловість та сільське господарство. Економічна думка в Україні цього

періоду була представлена в роботах **М. Туган-Барановського, Є. Слуцького, Д. Ляшенка, М. Коссовського, В. Левитського, В. Косинського, О. Миклашевського, М. Птухи**. В цей час в Україні ідуть економічні дослідження в таких напрямках, як історико-економічний аналіз, проблеми статистики, демографії, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, фінансів. Ці галузі економічного знання відзначені в Україні працями таких відомих науковців того часу, як **М. Бунге, Т. Рильський, К. Вобкий, Р. Орженицький, Є. Слуцький, А. Бориневич, П. Фомін** та інші.

Однією з найцікавіших робіт того часу є праця **М. Туган - Барановського** «Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму» (1906 р.). Характеризуючи в ній основні напрями економічної думки, М. Туган - Барановський вважав основною визначальною рисою їх формування зміну загального плану суспільно - економічної думки. Він виділяє *три основні напрями політичної економії*:

1) захисники нерегульованого ринку (товарно-господарського ладу);

2) прихильники ідей соціалізму як антиподу товарного виробництва;

3) прихильники змішаної системи, в якій зберігається товарно-господарський лад, але він пом'якшується шляхом посилення державного втручання в економічні процеси.

До першого напрямку він відносить А. Сміта, Д. Рікардо, а також роботи представників школи маржиналізму – К. Менгера, Ф. Візера та Є. Бем-Баверка.

До другого напрямку відносяться роботи К. Маркса та ортодоксальних марксистів.

До третього напрямку відноситься німецька історична школа, яка представлена роботами Г. Шмоллера та Л. Brentano.

М. Туган-Барановський показав, що між цими школами йде гостра полеміка, оскільки один напрям виключає інший. Він підтримує ідеї австрійської школи граничної корисності, і вважає, що вона запропонувала підхід, який обіцяє назавжди покінути з суперечками про цінність. Визнання граничної корисності головним фактором, що визначає цінність, дає «нитку аріадни» для виходу з лабіринту суперечностей при поясненні цінності товару.

Вплив соціальних факторів на економічні явища в роботах М. Туган-Барановського відображається через розробку *соціальної теорії розподілу*, основними положеннями якої виступають:

1) Залежність заробітної плати від зростання продуктивності суспільної праці (НТП) та соціальної сили робітничого класу (дієвість профспілок).

2) Прибуток – це історична категорія, соціальною основою якої є власність на засоби виробництва.

3) Історичний взаємозв'язок між заробітною платою і прибутком обумовлює розподіл доходів.

Ідею змішаності (марксизму як соціалістичного вчення і суб'єктивізму маржинальної концепції) економіки відстоював у своїх роботах **В. Левицький**.

Спираючись на теорію реалізації і криз Ж. Ш. Сісмонді, він заперечував прогресивну роль капіталізму. Розвиток ринкових відносин в Росії і Україні вважав штучним явищем, закликав зупинити їх розвиток. Капіталістичній економіці український народник протиставляв дрібне народне господарство селян і ремісників та різні форми кооперативного господарства. М. Левицький був теоретиком і практиком кооперативного руху в Україні. На основі ідей його праці «Артільний договір» протягом 1894 – 1896 рр. на Півдні України було організовано 85 кооперативних спілок (артілей).

Економічну думку обох частин України, які того часу входили або в Російську або в Австрійську імперії, становила культура одного народу, яка розвивалася в різних соціально-економічних і політичних умовах.

Першим дослідником економіки ринкових відносин у Галичині був **В. Навроцький (1847 – 1882рр.)** – публіцист, етнограф, статистик і економіст. Він був прихильником соціалістичних ідей. Виступав з гострою критикою теорії «економічної гармонії» Ф. Бастія, доказуючи антагоністичні інтереси експлуататорів та експлуатованих. Гнівню реагував на знеземелення галицьких селян, засуджував монополію шляхти у виробництві і продажу алкогольних напоїв, критикував колонізаторський характер австрійської податкової політики.

Із захистом соціалістичних ідей виступали **О. Терлецький (1850 – 1902 рр.)**, **М. Павлик (1853 – 1915 рр.)**, **І. Франко (1856 – 1916 рр.)**.

Наприкінці XIX ст. більшість українських вчених були прихильниками неокласичної теорії, яка розвивалася на основі маржиналізму. Більше прихильників стає у суб'єктивно-психологічного напрямку досліджень, теорії попиту та пропозиції, загальної економічної рівноваги, виробничих ресурсів. Так **М. Вольський** предметом економічної теорії вважає «працю із суспільного погляду», яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Політекономія – це наука

про людину, її діяльність, що спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб. **Д. Піхно (1853 – 1913рр.)** в роботах «Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності», «Основи політичної економії» аналізував обмін і споживання як основні сфери, корисність блага вважав джерелом і мірилом ціни. Досліджував роль потреб у формуванні попиту, ввів класифікацію потреб, характеризував їх конкретні форми.

Найвідомішим представником маржиналістського напрямку в Україні був **Р. Орженцький (1863 – 1923рр.)**. Аналізуючи теорію граничної корисності, він прийшов до висновку, що цінність і ціна блага базуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 3

Великі географічні відкриття; транзитна торгівля; гільдія; асоціація; ломбард; флорин; дукат; вексель; біржа; технологія виробництва; інтенсифікація; продуктивність парці; суспільний поділ праці; товарне виробництво; розсіяна і централізована мануфактура; фондова біржа; товарна біржа; первісне нагромадження капіталу; товар; засоби виробництва; позаекономічний примус; корпорація; капіталізм; фабрика; асигнація; монополія; акціонерна спілка; акція; дивіденди; дукат; буржуазна революція; сировинний придаток; фригольдер; огорожування; фермерство; банкнота; чек; кліринг; класична політична економія; трудова теорія вартості; необхідний продукт; додатковий продукт; національний доход; земельна рента; диференціальна земельна рента; ціна землі; кількісна теорія грошей; фізіократи; «чистий продукт» Кенне; «закон спадної родючості землі» Тюрго; теоретична система А.Сміта; вільна конкуренція; абсолютні переваги у зовнішній торгівлі; закон грошового обігу; споживча вартість; мінова вартість; природна ціна; ринкова ціна; капітал; прибуток; рента заробітна плата; номінальна і реальна заробітна плата; теорія народонаселення; закон спадної віддачі; рікардіанська школа; система золотого стандарту; кількісна теорія грошей.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

- 1 У чому полягає сутність промислового перевороту?
- 2 Характеризуйте особливості американської промислової революції.
- 3 Поясніть зміст політики протекціонізму, меркантилізму, фритредерства.

- 4 У чому полягає зміст аграрних реформ 1848 і 1861 рр. в Україні?
- 5 Розкрийте основний зміст процесу індустріалізації.
- 6 Які особливості мав аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації?
- 7 Назвіть основні фактори формування світового ринку.
- 8 Чим було викликано створення монополій?
- 9 Проаналізуйте найважливіші фактори індустріалізації в Україні.
- 10 Які цілі і значення мав кооперативний рух в Україні?
- 11 У чому полягала сутність грошової реформи 1897 року в Росії?
- 12 Назвіть соціально-економічні передумови виникнення класичної політичної економії.
- 13 У чому особливість методології В. Петті порівняно з методологією меркантилістів?
- 14 Розкрийте сутність економічного вчення фізіократів.
- 15 Поясніть значення економічної таблиці Ф.Кене.
- 16 У чому полягає сутність учення А.Сміта?
- 17 Характеризуйте сутність теорій заробітної плати, прибутку і ренти Д.Рікардо.
- 18 У чому суть доктрини соціальних реформ Дж. С. Мілля?
- 19 У чому відмінність теорії трьох факторів Ж.-Б. Сея від трудової теорії вартості?
- 20 У чому суть теорії послуг Ф. Бастіа?
- 21 У чому суть методології Г. Кері?
- 22 Назвіть українських економістів ХІХ – ХХ ст., послідовників класичної політичної економії.
- 23 Охарактеризуйте основні ідеї марксистської політекономії.
- 24 У чому сутність концепції історичної школи?
- 25 Сформулюйте основні принципи маржиналізму.
- 26 Чому К. Менгер, Л. Вальрас та В. Джевонс вважаються фундаторами маржиналізму?
- 27 Поясніть основні положення теорії загальної економічної рівноваги Л. Вальраса.
- 28 Дайте характеристику основних теорій А. Маршалла.
- 29 У чому полягає сутність основних ідей економічних поглядів М. Туган-Барановського?
- 30 Характеризуйте маржиналістську математичну теорію споживання Є. Слуцького.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

3.1 Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII - перша половина XIX ст.)

- 1 Суть промислового перевороту.
- 2 Характеристика промислового перевороту у провідних країнах світу. Особливості промислового розвитку.
- 3 Класична школа політичної економії.
- 4 Еволюція класичної політичної економії в першій половині XIX ст. Формування соціалістичних ідей.

3.2 Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX - початок XX ст.)

- 1 Основний зміст процесу індустріалізації.
- 2 Аграрний розвиток провідних країн світу в період їх індустріалізації.
- 3 Формування світового ринку.
- 4 Передумови виникнення та методологічні принципи маржиналізму і неокласичної теорії.
- 5 Формування і розвиток історичної школи.

3.3. Особливості розвитку ринкового господарства й основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.)

- 1 Промисловий переворот в Україні.
- 2 Сутність аграрної реформи 1848р.і селянська реформа 1861 р.
- 3 Суть індустріалізації в Україні. Її найважливіші фактори.
- 4 Столипінська аграрна реформа, її прогресивне значення. Зрушення в сільському господарстві.
- 5 Зародження і розвиток української кооперації.
- 6 Фінанси та кредит.
- 7 Загальні умови і основні напрямки розвитку економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

ТЕМИ ПОВІДОМЛЕНЬ

- 1 Особливості промислового перевороту провідних країн Європи.
- 2 Передумови виникнення і основні ідеї класичної школи.
- 3 Теоретичні ідеї фізіократів.
- 4 Економічна таблиця Ф. Кене.

- 5 Порівняльний аналіз економічних вчень А. Сміта і Д. Рікордо.
- 6 Розвиток ідей класичної школи у Т. Мальтуса, Дж. Мілля, Д. Мак-Куллоха, Н. Сеніора.
- 7 Особливості індустріалізації в США, Німеччині, Великобританії.
- 8 Розвиток сільського господарства США, Японії та європейських країн у XVIII – XIX ст.
- 9 Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (кінець VII – перша половина XIX ст.).
- 10 Характеристика причин і суті процесу монополізації економіки.
- 11 Аналіз факторів формування світового ринку. Характеристика міжнародних економічних відносин.
- 12 Передумови виникнення і характеристика основних принципів школи маржиналізму.
- 13 Порівняльний аналіз напрямів розвитку маржиналізму представлених різними економічними школами: австрійською, математичною, кембриджською і американською.
- 14 Сутність і значення історичної школи у дослідженні економічних процесів.
- 15 Виникнення інституціоналізму як альтернативи неокласичній теорії.
- 16 Характеристика основних етапів промислового перевороту в Україні.
- 17 Скасування кріпосного права в Україні. Аграрні реформи.
- 18 Розвиток кооперативного руху в Харкові.
- 19 Основні напрями і течії економічної теорії в Україні в XIX – на початку XX ст.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Що ознаменував собою промисловий переворот XIX ст.

- а) перехід від аграрної до промислової цивілізації;
- б) прискорення економічного зростання;
- в) розвиток важкої промисловості;
- г) міжнародні міграційні процеси?

2. Сукупність національних господарств як макроекономічних організмів, зв'язаних між собою міжнародними економічними відносинами в цілісну систему, визначається як:

- а) міжнародний валютний ринок;
- б) цивілізація;
- в) регіональний економічний союз;
- г) світове господарство.

3. В якій країні виникла система золотого стандарту (система класичного монометалізму):

- а) Голландії;
- б) Японії;
- в) Німеччині;
- г) Австрії;
- д) Великобританії?

4. Коли сформувався світовий ринок:

- а) друга половина XVII ст.;
- б) протягом XVIII ст.;
- в) перша половина XIX ст.;
- г) правильної відповіді немає?

5. Скільки держав входило до « стерлінгового блоку »:

- а) три;
- б) дев'ять;
- в) дванадцять;
- г) двадцять;
- д) двадцять п'ять?

6. Які з визначень вартості, даних Смітом, відповідають теорії трудової вартості:

- а) вартість визначається витратами праці;
- б) мінова вартість визначається робочим часом;
- в) вартість створюється працею і природою;
- г) мінова вартість визначається заробітною платою;
- д) вартість визначається витратами виробництва?

7. Яке з визначень заробітної плати належить Сміту:

- а) заробітна плата – це перетворена форма вартості і ціни робочої сили;
- б) заробітна плата – це мінімум засобів існування робітника;
- в) заробітна плата – це плата за працю;
- г) заробітна плата – це ціна праці?

8. Яке із визначень прибутку, зроблених Смітом, відповідає теорії трудової вартості:

- а) прибуток – це відрахування із продукту праці робітника;
- б) прибуток – це наслідок праці робітника поверх еквіваленту його заробітної плати;
- в) прибуток – це підприємницький дохід капіталіста;
- г) прибуток – це винагорода підприємця за ризик застосування капіталу?

9. Які із положень Сміта про продуктивну працю є вірними:

- а) праця продуктивна, якщо вона сплачується з капіталу;
- б) праця продуктивна, якщо вона приносить прибуток;
- в) праця по наданню послуг не є продуктивною;
- г) праця продуктивна, якщо вона зайнята у всіх галузях народного господарства?

10. Назвіть головне завдання політичної економії за Рікардо:

- а) вивчення потреб людини;
- б) аналіз обмеженості ресурсів;
- в) раціональний розподіл обмежених ресурсів;
- г) аналіз попиту і пропозиції.

11. Чим визначається, за Рікардо, мінова вартість товарів:

- а) корисністю;
- б) споживчою вартістю товару;
- в) індивідуальними витратами праці;
- г) природними факторами?

12. Виберіть твердження Рікардо, пов'язане з теорією грошей, яке суперечить теорії трудової вартості:

- а) при даній вартості грошей їх кількість в обороті залежить від суми товарних цін;
- б) вартість грошей визначається кількістю їх знаходження в обороті.
- в) правильні відповіді а) і б).
- г) правильної відповіді немає.

13. Класичні доктрини відображенні у працях авторів Ж. - Б. Сея, Мальтуса, Сеніора, Бастіа, Джеймса Мілля. Цих авторів відносять до представників класичної школи, тому що:

- а) головними умовами зростання багатства суспільства є вільна конкуренція;
- б) капіталізм, побудований на приватній власності, не є прогресивним ладом;
- в) тільки ринок визначає, скільки і чого необхідно виробляти;
- г) держава повинна втручатися в ринкові відносини;
- д) розподіл раціональний, коли частка вартості, отримана у вигляді доходів, відповідає витратам праці.

14. Представники англійської політичної економії початку XIX ст. Т.Мальтус, Дж. Мілля, Н. Сеніор:

- а) спростовували класичне вчення;
- б) доказували життєздатність механізму саморегулювання економіки капіталізму;
- в) застосовували ідеї Рікардо для аналізу економічних процесів

капіталістичного суспільства;

г) виступали проти трудової теорії вартості.

15. Джеймс Мілль, застосовуючи ідеї Рікардо для аналізу економічних процесів, робить висновок, що:

а) будь-яка праця є джерелом вартості;

б) капітал також є джерелом вартості, створює вартість;

в) заробітна плата є грошовим еквівалентом частини товару, створеної живою працею робітника;

г) низький рівень заробітної плати не залежить від швидкості зростання робочого населення.

16. Т. Мальтус у праці «Дослід про закон народонаселення» намагається обґрунтувати, що:

а) відтворення населення впливає на економічні процеси в суспільстві;

б) населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування – в арифметичній, а це неминуче призводить до погіршення становища найманих працівників;

в) у своїй бідності люди винні самі, бо це є результат зростання населення;

г) жорстка залежність суспільства від продовольчих ресурсів, вичерпність засобів існування є факторами, які стримують можливість вільного зростання населення.

17. Нормальному відтворенню здорового, працездатного населення, за Т.Мальтусом, заважає:

а) нерівномірний розподіл майна;

б) панування капіталістичних виробничих відносин;

в) голод, епідемії і навіть війни;

г) закон спадної родючості ґрунтів.

18. Деякі вчені обстоювали можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання у сферу розподілу суспільних доходів. Мальтус вважав, що побудувати таке суспільство неможливо:

а) внаслідок збільшення населення понад можливу пропозицію продуктів споживання;

б) втручання держави зруйнує основи саморегулювання економічних та демографічних процесів;

в) дії закону спадної родючості ґрунтів;

г) внаслідок панування капіталістичних виробничих відносин.

19. Назвіть наслідки НТР останньої третини 19 ст.:

а) виникнення нових галузей промисловості (авіа-, автомобілебудування, електротехніка);

- б) формування внутрішнього ринку;
- в) формування світового господарства;
- г) розвиток залізничного транспорту;
- д) створення технічної бази для виникнення акціонерних товариств і монополій.

20. Що створює конкретна праця:

- а) вартість;
- б) споживчу вартість;
- в) додаткову вартість;
- г) прибуток;
- д) ренту;
- є) процент;
- ж) корисність?

21. Ким створюється додаткова вартість:

- а) промисловим робітником;
- б) капіталістом;
- в) фермером;
- г) сільськогосподарським робітником;
- д) торговцем;
- є) банкіром;
- ж) підприємцем?

22. За рахунок яких факторів виробництва збільшується, за Марксом, капітал:

- а) засобів виробництва;
- б) предметів праці;
- в) робочої сили?

23. Що являє собою, за Марксом, заробітна плата:

- а) ціна праці;
- б) грошове вираження вартості і ціни товару робоча сила;
- в) ціна робочої сили;
- г) вартість життєвих благ, необхідних для відтворення робочої сили найманого робітника;
- д) плата за працю?

24. У якій сфері, згідно вчення Ф. Кене створюється «чистий продукт»:

- а) у торгівлі;
- б) у сільському господарстві;
- в) у промисловості;
- г) у сфері обігу;
- є) немає вірної відповіді.

25. Назвіть конкретні форми вираження додаткової вартості:

- а) заробітна плата;
- б) прибуток;
- в) процент;
- г) земельна рента;
- д) весь національний дохід;
- є) торговий прибуток;
- ж) немає вірної відповіді.

26. Основна політична ідея марксистського вчення про примат суспільного над особистим належала:

- а) К. Марксу;
- б) Сен-Сімону;
- в) П. Прудону;
- г) А. Сміту.

27. Маркс і його послідовники у своїх дослідженнях відштовхувались від:

- а) теорії факторів виробництва;
- б) трудової теорії вартості;
- в) теорії граничної корисності;
- г) правильні відповіді а) і в).

28. Марксизм запропонував власні методи розв'язання проблем капіталістичного суспільства, що передбачали:

- а) еволюційний шлях побудови справедливого суспільства;
- б) тільки революційне перетворення, тільки соціальну революцію;
- в) революційний і еволюційний шляхи;
- г) інституційні реформи.

29. Виберіть правильні терміни і поняття, які використовували маржиналісти:

- а) гранична корисність;
- б) вартість;
- в) споживча вартість;
- г) цінність;
- д) товар;
- є) економічне благо;
- ж) граничний прибуток;
- з) граничні витрати.

30. Назвіть математика-економіста, який перший встановив, що максимум прибутку досягається при рівності доходу і граничних витрат:

- а) А. Курно;

- б) І. Тюнен;
- в) Г. Госен;
- г) А. Маршалл.

31. Хто з вказаних вчених є родоначальником математичної школи в економічній науці:

- а) А. Курно;
- б) І. Тюнен;
- в) Г. Госен;
- г) У. Джевонс;
- д) Л. Вальрас;
- є) В. Парето;
- ж) А. Маршалл;
- з) К. Менгер?

32. На яких умовах побудована модель Вальраса «Система общого экономического равновесия»:

- а) ринок досконалої конкуренції;
- б) монополістичний ринок;
- в) незначне число покупців і продавців;
- г) значне число покупців і продавців;
- д) вільні ціни;
- є) монопольні ціни;
- ж) ринок з участю держави;
- з) ринок з участю профспілок?

33. Що, за Парето, повинна вивчати економічна наука:

- а) поведінку людини у виробництві;
- б) потреби людини у виробництві;
- в) обмеженість ресурсів;
- г) відношення між людьми у виробництві;
- д) функціональні зв'язки між економічними явищами у виробництві?

34. Назвіть вихідні принципи маржиналізму:

- а) вартість не зводиться тільки до витрат одного фактора (праці);
- б) вартість товару є похідною від його майбутнього використання;
- в) вартість товару народжується з використання його у споживанні, а не з того, скільки було витрачено колись на його виробництво;
- г) вартість товару визначається витратами всіх факторів (праці, землі, капіталу).

35. Покажіть, яке місце в концепціях австрійської школи посідає теорія «граничної корисності». Який зміст вони в неї вкладали:

- а) вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією най-

меншою корисністю, яку має остання одиниця його запасу;

б) цінність – це міркування суб'єктів господарювання про значення для них тих благ, які є в їхньому розпорядженні, тому поза їхньою свідомістю вона не існує;

в) цінність блага залежить від його винятковості;

г) цінність блага визначається цінністю витрат виробництва.

36. Австрійська школа дотримувалася думки про примат споживання. Як ви його розумієте:

а) вихідним пунктом політичної економії є суб'єкт, індивідуум та його потреби;

б) виробництво відіграє другорядну роль і тільки ускладнює господарську картину;

в) обмеженість матеріальних благ;

г) існує постійна суперечність між потребами людей і обмеженими запасами предметів для задоволення цих потреб?

37. Кембріджська економічна школа започаткувала новий напрям в економічній теорії – неокласичний. Назвіть його характерні риси:

а) ідеалістичне відображення економічних процесів і явищ;

б) поєднання елементів трудової теорії вартості і «теорії граничної корисності»;

в) визнання примату споживання над виробництвом;

г) розробка теорії ціни;

д) запропонувала замість поняття «політична економія» поняття «економікс»

і дала власне визначення цієї науки;

є) використання як головного об'єкта дослідження не суспільного виробництва, а індивідуального господарства;

ж) ввела функціональний метод дослідження.

38. У центрі наукових пошуків Маршалла – ціна продукту. Дайте характеристику цій категорії:

а) ціна продукту формується під впливом попиту на товар;

б) ціна продукту визначається його корисністю;

в) ціна товару залежить від витрат виробництва;

г) ринкова ціна визначається пропозицією;

д) середня ціна – це результат ціноутворення, коли перетинаються на ринку ціна попиту і пропозиції.

39. Які основні причини монополізації:

а) зростання мінімальних розмірів капіталів;

б) прагнення отримати максимальні прибутки;

в) розвиток патентного права;

г) розвиток комунального господарства і надання державою прав єдиного виробника;

д) усі відповіді вірні?

40. У своїх наукових працях Т.Степанов аналізує такі питання:

- а) предмет політичної економії;
- б) історію пограбування селянства;
- в) джерела багатства;
- г) цінність, капітал, заробітна плата, прибуток;
- д) розвиток мануфактурного виробництва.

41. У своїх працях І. Вернадський головну увагу приділяє:

- а) критиці буржуазних відносин;
- б) критиці кріпосництва і всіх добуржуазних форм виробництва;
- в) аналізу концентрації капіталу і виробництва;
- г) розвитку великої земельної власності;
- д) захисту протекціонізму, втручання держави у приватну ініці-

ативу.

42. М.Туган-Барановський став першовідкривачем:

- а) трудової теорії вартості;
- б) сучасної інвестиційної теорії циклів;
- в) теорії ринку криз;
- г) теорії реалізації.

43. Головною рушійною силою економічних активностей М. Туган-Барановський вважав:

- а) рух інвестицій;
- б) нагромадження суспільного капіталу;
- в) порушення про позиційності застосування капіталу в різних сферах;
- г) характер капіталістичного виробництва.

44. У багатьох дослідженнях М.Туган-Барановський намагався переорієнтувати політекономію в Росії і в Україні:

- а) на позиції трудової теорії цінності;
- б) на позиції суб'єктивно-психологічної школи та неокласицизму;
- в) на позиції монетаризму;
- г) на позиції інституціоналізму.

45. Зв'язок між функцією корисності і рухом цін та грошових доходів вперше встановив:

- а) Дж. Хікс;
- б) В. Парето;
- в) Е. Слуцький;

г) Р. Аллен.

ЗМ 4 Господарство та економічна думка в епоху регульованих ринкових відносин

4.1 Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.)

1 Подолання економічних наслідків першої світової війни

2 Світова економічна криза 1929-33рр. і економічний розвиток країн у 30-х роках XX ст.

3 Історичні передумови виникнення і сутність кейнсіанства

4 Неокласичні теорії на початку XX ст.

1 Подолання економічних наслідків першої світової війни

Перша світова війна (1914 – 1918 рр.) призвела до значних втрат. По різному розвивалось господарство країн у ці роки.

У післявоєнному економічному розвитку країн світу важливе значення мав Версальський договір, підписаний у 1919 р. 27 країнами – переможцями й Німеччиною. Версальська угода «відрізала» від Німеччини 1/8 її території. Країни Антанти одержали необмежені права проводити в Німеччині комерційну і господарську діяльність. У 1919 – 1929 рр. американська економіка була на піднесенні: США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія, Німеччина, Японія разом взяті. Вона домоглася таких успіхів тому, що першою взяла курс на переобладнання основних засобів виробництва. Обновлялися основні галузі економіки: хімічна, електрична, приладобудівна, автомобільна, радіотехнічна. Система Тейлора (конвеєризація) дала змогу підприємцям наситити товарами національний і світовий ринки.

Промислово – фінансові групи Рокфеллера, Дюпона, Меллона процвітали. За темпами росту не мали собі рівних нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі.

США подолали наслідки першої світової війни вже в 1920 р., а Великобританія, Франція, Німеччина домоглися відносної стабілізації лише в 1924 р. На фоні розорених війною цих країн, США були процвітаючою країною, яка виробляла промислової продукції на 10 % більше, ніж усі індустриальні країни разом. Зростає роль США у світовому експорті капіталу. В країні зростали міські конгломерації з великою кількістю населення. Сільське господарство США в 1920 – 1929 рр. відставало від бурхливого розвитку промисловості, але й тут йшов

швидкий процес витіснення дрібних виробників із землеробства, а з іншого – продовжувалася індустріалізація американських ферм. В ці роки позначився різкий перехід сільського господарства США від екстенсивного до інтенсивного способу виробництва.

Економіка Великобританії після війни зростала повільніше. Одним з найбільших недоліків її післявоєнної економіки була залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

В скрутному становищі після війни опинилося господарство Німеччини. Версальський договір довів його до банкрутства. Німеччина втратила зовнішні ринки, через розвал економіки звузилися її внутрішні ринки. Занепало сільське господарство у зв'язку з відсутністю достатньої кількості хімічних добрив. Скорочувалося промислове виробництво. Катастрофічне становище в основних галузях економіки було причиною краху кредитно-фінансової системи Німеччини. Інфляція зумовила з одного боку – зниження зарплати робітників і службовців, а з другого – неможливість сплати Німеччиною контрибуції союзникам.

16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції держав-переможниць для Німеччини був прийнятий репараційний **план Дауеса**. План передбачав надання позик і кредитів (переважно американських) на відбудову господарства та оздоровлення фінансів *Німеччини*. Наголошувалося, що основна маса продукції повинна спрямовуватись торговими каналами до СРСР, щоб (як було раніше) не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом СРСР повинен був за промислові товари здійснювати сировинні поставки до Німеччини. План Дауеса діяв до 1929 р. Він сприяв стабілізації господарського життя країни; з інфляцією було покінчено. Німеччина не лише подолала розруху, а й збільшила випуск промислової продукції. Зросла її роль не тільки у світовій торгівлі, а й у розвитку таких галузей економіки, як хімія та електроніка. Однак всі ці успіхи були зведені нанівець внаслідок глибокої світової економічної кризи 1929 – 1933 рр.

Версальський договір зміцнив позиції *французької* економіки. Відбувся процес відновлення старих фабрик і заводів, з'явилися найсучасніші індустріальні галузі. Мільярди репарації стабілізували французьку національну валюту. Проте у легкій промисловості спостерігався застій, крім виробництва предметів розкоші, якими у всі часи славилися французькі спеціалісти. За темпами промислового зростання Франція випередила всі країни світу. Але в аграрному секторі переважало дрібне фермерство та ручна праця.

Японія після війни втратила монополію на ринках Південно-Східної Азії, що призвело до різкого спаду промислового виробництва. Однак, завдяки демілітаризації військових заводів Японія вже в 1924 році подолати кризу. Велике значення мав розвиток традиційної текстильної галузі. До 1929 р. продовжувався інтенсивний процес концентрації виробництва та банків. На відміну від монополій Західної Європи та США, японські концерни тісно з'єдналися з державним капіталом. На державних підприємствах впроваджувалися новітні технології.

2 Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. і економічний розвиток країн у 30-х роках ХХ ст.

Економічна криза 1929 – 1933 рр. була світовою. Вона порушила економічні зв'язки, призвівши до значного скорочення промислового виробництва. В 1929 році вона почалася в США, далі поширилася на Латинську Америку, Західну Європу, інші країни Азії та Африки.

Першою ознакою кризи вважають різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 29 жовтня 1929 р.

Насамперед, криза охопила важку індустрію. Все промислове виробництво, торгівля, національний доход знизилися вдвічі, відбувалося масове банкрутство фірм, росло безробіття. Це була криза перевиробництва, щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходів щодо їх фізичного знищення. Спалювали пшеницю, каву, бавовну; молоко виливали в річки. Внутрішньою причиною кризи вважають відсутність державного контролю за промисловістю і сільським господарством. Тільки в 1932 році новообраний президент США Ф. Д. Рузвельт впровадив ефективну антикризову програму. Його «новий курс» на оздоровлення країни підтримали всі верстви населення. Цей план, насамперед, приділяв увагу сфері торгівлі та кредиту. Одночасно зі скороченням обсягів виробництва підвищувалися ціни на виготовлену продукцію. За допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені: банківсько-фінансова система та ослаблені кризою підприємства. Передбачалося ліквідувати безробіття за рахунок «повної зайнятості». Вперше було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни. Зокрема, згідно із Законами «Про відновлення національної промисловості» та «Про регулювання сільського господарства», контролювалися галузеві підприємства, які погоджувалися на обмежений випуск своєї продукції. Усі галузі промисловості були поділені на 17 груп. Вони прийняли «Кодекс чесної конкуренції», згідно з яким партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, визначали рівень заробітної плати робітникам та службовцям.

У сфері сільського господарства «новий курс» був спрямований на припинення процесу розорення дрібних фермерів, планувалося підвищити ціни на їх продукцію, скорочуючи обсяги виробництва та площі посівів. За тимчасові збитки фермери одержували від держави відповідну компенсацію. За допомогою цих дотацій вони впроваджували новітні технології, техніку.

Адміністрація Рузвельта вирішила важливу соціальну програму: була введена мінімальна заробітна плата, безробітним виплачували допомогу.

Всі ці заходи допомогли США вже в 1934 р. подолати наслідки Великої депресії.

У *Великобританії* криза не була такою катастрофічною, однак занепад господарського життя теж був дуже відчутний. Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін. Держава намагалася контролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв, гарантій. Проводячи оздоровлення економіки, уряд відмовився від неконтрольованої політики заохочення іноземних інвестицій. У 1931р. змінилася зовнішня позиція Великобританії у зв'язку зі створенням «стерлінгового блоку» 25 держав, до якого входили англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина та інші. Країни «стерлінгового блоку» зберігали свої золоті резерви в лондонських банках.

Вони намагалися ввезти до Великобританії якнайбільше своїх товарів, водночас закупаючи в країні високоякісну готову машинну продукцію. Оскільки під час кризи ціни на сировину знижувалися значно швидше, ніж на промислові товари, це сприяло виходу Великобританії з тяжкої економічної кризи.

Таким чином, британська колоніальна імперія надала метрополії неоціненну допомогу. Однак за це була визначена самостійність домініонів у зовнішній і внутрішній політиці. На початку 30-х рр. XX ст. колоніальну систему офіційно почали іменувати Британським співтовариством націй. Ця спільнота в 1932р. на конференції в Оттаві (Канада) утворила регіональний закритий митний союз. Щоб вивести метрополію з кризи, застосовувались пільгові тарифи на експорт англійських товарів до Австралії, Нової Зеландії, Канади, Південно-Африканського Союзу, Індії. Англійський уряд зі свого боку дав змогу безмитно експортувати з країн «Співдружності націй» продукцію добувних галузей та сільського господарства. Завдяки цим заходам на-

прикінці 1933 — на початку 1934 рр. з економічною кризою у Великобританії було покінчено.

Франція відчула симптоми кризи в 1930 році. Спочатку її стримували значні державні субсидії, що витрачалися на відбудову зруйнованих війною департаментів. Безробіття не було таким масовим (не перевищувало 1 млн. безробітних), як у США, Великобританії чи Німеччині. У багатьох галузях криза затягнулася до 1936р. Уряд Франції встановив контроль над Французьким банком, націоналізував ряд галузей промисловості, в тому числі – воєнну. Під тиском « голодних походів » страйкарів, демонстрацій державна адміністрація підвищила заробітну плату робітникам і службовцям, ввела 49-годинний робочий тиждень, двотижневі щорічні відпустки. Велике значення для виходу Франції з кризи мали колонії, де вона могла збувати в обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої промислові товари.

Для Німеччини економічна криза була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловості довоєнного рівня, країна знову опинилася в глибокій господарській розрусі. Уряди США, Великобританії, Франції та інших країн вирішили надати їй допомогу. Під керівництвом американського банкіра Юнга був вироблений новий репараційний план для Німеччини. Його було затверджено на Гаазькій конференції в січні 1930 року. Передбачалося зниження розмірів щорічних репарацій та платежів, скасування всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. План дав змогу достроково припинити окупацію Рейнського регіону в 1930 р. Розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини зменшувався порівняно з планом Дауеса на 20% . Німеччина, підтримана американським президентом Г. К. Гувером, посилаючись на труднощі, пов'язані з великою кризою 1929 – 1933 рр, відмовилася від сплати воєнних репарацій. З того часу «план Юнга» практично припинив своє існування, а в 1932 р. його було скасовано на Лозаннській конференції. Господарська розруха тривала. Лише на початку 1934 року почалася помітна стабілізація економіки Німеччини.

Японія опинилася в епіцентрі світової кризи в середині 1929 р. Сама розвинена галузь – торгівля – зазнала значного спаду. Експорт товарів скоротився більше ніж у 2 рази. Знизилось виробництво сільськогосподарської, промислової продукції, у тяжкому становищі опинились суднобудівна, текстильна, металургійна, машинобудівна галузі. Налічувалось до 10 млн. безробітних. Японський уряд вибрав вихід з кризи шляхом мілітаризації країни. В 1931 р. японська армія захопила північно - східну частину Китаю, утворивши там маріонеткову Мань-

чжурську державу. Капітали вкладались в ті галузі промисловості, які були пов'язані з воєнною промисловістю.

Взагалі 30-ті роки XX ст. – це період подальшого поглиблення монополізації економіки.

Складний і суперечливий шлях господарського розвитку пройшли країни світу в міжвоєнний період. Відбудова економіки, її піднесення чергувалися з кризами. Безперечним лідером стали США, які не мали собі рівних в аграрному секторі, промисловості, фінансовій сфері. Не завжди стабільно, а іноді – драматично, розвивалося господарство Німеччини, Франції та Японії. Трагічною сторінкою в історії людства була друга світова війна.

3 Історичні передумови виникнення і сутність кейнсіанства

До 30-х років XX ст. серед вчених – економістів панувала думка, що за допомогою механізму вільного ринкового ціноутворення економіка автоматично прямує до рівноваги – коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції. Дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринку товарів, так само як і на ринку праці і капіталу. Найбільш наочним свідченням цього був циклічний характер розвитку капіталістичної економіки. Постійно повторювані з 1825 року кризи зі зростаючою силою супроводжувалися зниженням рівня виробництва, інвестицій, зайнятості, заробітної плати, серйозними труднощами у збуті товарів, розладом усього економічного механізму. Економічна думка того періоду виявилася нездатною дати задовільне пояснення цим явищам, а тим більше – вказати способи подолання криз. Багато економістів зв'язували настання криз і наступних піднесень з настроями оптимізму чи песимізму в бізнесменів.

З розвитком капіталізму швидко руйнувалися механізми автоматичного ринкового саморегулювання. На рубежі XX ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства.

Але найбільш гостро нездатність капіталістичної економіки до планомірного розвитку виявилася в роки світової економічної кризи 1929 – 1933 рр. і наступної депресії 30-х років. Виникла нагальна потреба посилення ролі держави в економіці. Перші кроки в цьому напрямку було зроблено у США реалізацією «Нового курсу» президента Ф.Рузвельта.

На перших порах посилене державне втручання в економічне життя пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази. Опублікувавши в 1936 р. книжку *«Загальна теорія*

зайнятості, процента та грошей», англійський економіст **Джон Мейнард Кейнс (1883 – 1946 рр.)** створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку в буржуазній економічній науці, котрий обґрунтував обмеженість механізмів саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

Основні ідеї кейнсіанства:

- Дж. М. Кейнс виступив основоположником макроекономічного аналізу, і перейшов від аналізу діяльності окремих господарчих суб'єктів до аналізу функціонування національної економіки країни в цілому;

- Дж. М. Кейнс показав, що зміни, які відбувались в економіці більшості країн під впливом науково-технічного прогресу, потребують активного втручання держави в хід економічного розвитку;

- Дж. М. Кейнс ввів в економічний аналіз такі поняття, як сукупний попит та сукупне пропонування, і проаналізував фактори, які впливають на них;

- Дж. М. Кейнс обґрунтував основні напрями проведення державної фінансової політики, показав вплив процесів формування і використання державного бюджету країни на економічний розвиток;

- Дж. М. Кейнс показав активну роль споживання, збережень та інвестицій в антициклічному регулюванні економіки;

- Дж. М. Кейнс розробив цілу програму економічних дій уряду в умовах економічної кризи.

Цілісну картину теоретичної системи Кейнса можна подати за такою схемою. *Визначальним фактором розвитку економіки є стан сукупного попиту, на який повинна впливати держава.* Сукупний попит становить суму витрат суспільства на споживання і інвестиції. Існує тільки один рівень національного доходу, за якого сукупні витрати суспільства дорівнюють національному продукту (сукупній пропозиції). Це і є рівноважний рівень національного доходу.

Економічна система не зможе досягти рівноваги за будь-якого іншого рівня національного доходу, оскільки в цьому разі плани покупців не будуть відповідати діям виробників. Припустимо, що національний дохід впаде нижче рівня рівноваги, планові витрати теж зменшаться, але не адекватно зменшенню національного доходу. Зменшення сукупних витрат становитиме лише частину зменшення національного доходу, решта витраченого доходу зменшить заощадження та податкові виплати. Це призведе до того, що покупці вимагатимуть більше товарів, ніж вироблятимуть фірми.

В іншому разі, якщо національний дохід збільшиться, то зросте сукупний попит, але на величину меншу ніж зростання національного доходу. Деяка частина додаткового доходу піде в заощадження, ще якась частина – урядові у вигляді податків. А це означає, що ділові підприємства вироблятимуть товарів та послуг більше, ніж планується закупити. Сукупний попит буде не здатний перекрити сукупну пропозицію, стверджує Кейнс. Така ситуація свідчитиме про перенасичення ринку товарів та послуг, про затоварення і сигналізуватиме про необхідність скорочення обсягів виробництва. Цей процес, в свою чергу, супроводжуватиметься безробіттям, неповним використанням обладнання, а в окремих випадках – тимчасовим скороченням, або остаточним припиненням виробничої діяльності окремих підприємств. Спад виробництва триватиме доти, доки значення сукупного попиту не буде збалансовано із сукупною пропозицією. Отже, саме недостатній попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу.

Основним стратегічним напрямом економічної політики держави, направленої на збільшення сукупного попиту, згідно з Кейнсом, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимально-му перетворенню заощаджень на капіталовкладення.

Недостатня ефективність ринкових регуляторів робить необхідним стимулювання інвестицій, зокрема, за рахунок державних витрат. Така політика може наблизити економіку до рівня повної зайнятості, оскільки інвестиційні ін'єкції збільшують національний дохід і зайнятість в обсязі більшому, ніж вони самі завдяки *ефекту мультиплікатора*.

Механізм мультиплікатора у Кейнса відображає взаємозв'язок між приростом інвестицій і приростом національного доходу. Додаткові інвестиції, будучи витраченими, створюють доходи тих, хто продав інвесторам необхідні фактори виробництва. Отримані доходи у свою чергу будуть витрачені на придбання яких-небудь товарів і послуг і тим самим створять доходи тих, хто їх продав. Останні знову почнуть їх витрачати і створювати доходи наступного ешелону продавців і т.д.

Первісні інвестиції багаторазово примножуються, збільшуючи загальний розмір доходу. Процес цей був би нескінченним, якби всі отримані доходи витрачалися відразу і цілком. Однак частина доходів зберігається, зменшуючи тим самим суму, яка йде на споживання. Та частка приросту доходу, що йде на приріст споживання, отримала у Кейнса назву *граничної схильності до споживання (MPC)*, а та частка, що йде на приріст заощаджень – *граничною схильністю до заощаджень (MPS)*. Чим більшою буде частина, яка зберігається, тим шви-

дше завершиться процес мультиплікації (множення) доходу. Приріст доходу, отже, буде дорівнювати приросту інвестицій, помноженому на деякий коефіцієнт, названий мультиплікатором. Він буде дорівнювати величині, зворотній до граничної схильності до заощаджень. Оскільки MPS і MPC у сукупності дорівнюють одиниці, *мультиплікатор можна визначити як: $Mi = 1 : MPS$; або*

$$Mi = 1 : (1 - MPC).$$

Концепція мультиплікатора ще раз підкреслювала, що розміри національного доходу, які визначають сукупний попит, задаються функцією інвестицій. Звідси слідувало, що *найважливішим способом забезпечення ефективного попиту є свідоме стимулювання інвестиційної активності*, що і визначило основні напрямки кейнсіанської економічної програми.

Теорія мультиплікатора є одним із найважливіших елементів кейнсіанської теорії. Дія мультиплікативного ефекту ілюструє найважливішу тезу кейнсіанства – про головну роль сукупного попиту в моделі «сукупний попит – сукупна пропозиція». Теорія поведінки домашніх господарств на споживчому ринку, запропонована Кейнсом, зробила величезний вплив на розвиток макроекономічних досліджень, саме на ній основані і теорія мультиплікатора, і кейнсіанська модель взаємодії ринків.

В своїй економічній програмі дій уряду Дж. М. Кейнс пропонував здійснення ряду заходів, спрямованих на *підтримку сукупного попиту і сукупного споживання на високому рівні*. Для цього необхідно:

- ввести систему соціальної допомоги людям з низьким рівнем доходу;
- організувати систему грошової допомоги безробітним;
- розробити спеціальні програми перекваліфікації та перепідготовки робітників;
- створити систему суспільних робіт, при якій держава могла б створити тимчасові робочі місця для безробітних;
- держава повинна проводити політику, спрямовану на створення і підтримання умов повної зайнятості населення країни;
- уряд повинен створити і розвивати систему державних закупок продукції, виробленої приватними підприємствами. Зростання державних закупок приведе до збільшення сукупного попиту;
- оскільки зростання державних витрат може призвести до дефіциту державного бюджету, то наростання такого дефіциту цілком допустиме за умови збільшення попиту й зростання виробництва;
- уряд повинен проводити гнучку податкову політику, і маніпулювати податками в залежності від стану економіки країни. При цьому

Кейнс виступив за прогресивні податки, коли норма оподаткування зростає разом із зростанням доходів;

– оскільки дуже важливим є перетворення збережень в інвестиції, Кейнс вважав за потрібне створити всі умови для надійного функціонування банківської системи країни. Він запропонував ввести систему страхування банківських вкладень, щоб зменшити ризик втрат вкладів для вкладників.

Кейнсіанство зайняло провідне місце в теорії і практиці багатьох країн розвинутого капіталізму, особливо в США і Англії, і тривалий час зберігало свої позиції. Теорії, що виникли як результат подальшого розвитку теорії Кейнса, називають посткейнсіанством (некейнсіанством).

Характерною рисою економічних теорій після кейнсіанського періоду є те, що у поясненні найважливіших економічних проблем в них чільне місце надається інвестиціям. Послідовники Кейнса виходять з того, що причина циклічності, а водночас і причина періодичних криз та безробіття полягає у коливаннях динаміки інвестицій. Західні теоретики надають капіталовкладенням властивість своєрідної незалежної змінної, від якої залежать інші змінні.

Поруч з некейнсіанством виникла стокгольмська школа, представники якої - **Г. Мюрдаль (1898 – 1987 рр.), Б. Улін (1899 – 1979 рр.), Н. Лундберг (1902 – 1997 рр.)** - висували ідеї, аналогічні висновкам Кейнса. Так само як і Кейнс, шведські економісти були впевнені, що існує ефективний спосіб розв'язання основних проблем економіки. Суть його полягає в тому, що *держава повинна втручатися в господарське життя і проводити активну економічну політику з метою ліквідації розривів безробіття та інфляції*. Основним об'єктом державного втручання є сукупний обсяг попиту.

Іншим прикладом поширення ідей кейнсіанства є програмування капіталістичної економіки, індикативне планування, що набуло розвитку у Франції, де після другої світової війни державне регулювання економіки здійснювалося в широких масштабах.

Сучасна економічна наука активно використовує основні положення кейнсіанської теорії. Ідеї Кейнса багато в чому визначають її спрямованість, хоча й відбулася певна еволюція в розробках основних ідей некейнсіанців, які враховують нинішні тенденції економічного розвитку.

4 Неокласичні теорії на початку XX ст.

Ідеї державного регулювання економіки Дж. М. Кейнса були пануючими в західній економічній науці до кінця 70-х рр. XX ст. Під

їх впливом розпочалась модифікація ідей неокласичної школи, яка полягає перш за все в тому, що неокласики почали визнавати роль державного регулювання в забезпеченні ринкової рівноваги не тільки на мікро-, але й на макрорівні. В той же час основні постулати, розроблені маржиналістами - забезпечення свободи підприємницької діяльності на основі конкуренції як умови досягнення ринкової рівноваги - залишились непорушними.

Зміни в соціально-економічному житті суспільства на початку XX століття потребували їх подальшого аналізу, що і привело до розвитку неокласичної теорії, яка пройшла декілька етапів і була представлена такими напрямками, як:

- *теорії імперіалізму;*
- *теорії монополії та конкуренції;*
- *неолібералізм та теорії « соціального ринкового господарства »;*
- *неокласичний синтез та неокласичні теорії економічного зростання;*
- *монетаризм;*
- *теорія раціональних очікувань та школа економіка пропозиції;*

Лідером ліворадикальної *теорії імперіалізму* став російський революціонер **В. І. Ульянов – Ленін (1870 – 1924рр.)**. Розвиваючи марксистську теорію, В. Ленін намагався обґрунтувати власну теорію соціалістичної революції, доводячи можливість її перемоги в одній, окремо взятій країні, яка знаходиться в капіталістичному оточенні. Ця теорія базується на ленінській теорії імперіалізму, викладеній у роботі «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916р.). Слід зазначити, що теорію імперіалізму розробляли дослідники і до Леніна. Зокрема – соціал-демократи *К. Каутський, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург та ін., інституціоналіст і соціаліст Дж. А. Гобсон.*

Ленін визначив імперіалізм як особливу стадію розвитку капіталізму, яка має такі особливі ознаки:

1. монополізація економіки, монополії відіграють вирішальну роль в економіці;
2. злиття промислового та банківського капіталу в єдиний фінансовий капітал, утворення фінансової олігархії;
3. вивезення капіталу, яке на відміну від вивезення товарів, набуває особливого значення;
4. утворення міжнародних монополістичних союзів, які ділять між собою світ;

5. завершення територіального поділу світу найбільшими капіталістичними державами та боротьба за його поділ.

Ленін вважав, що стадія імперіалізму є останньою стадією капіталізму і має основні особливості. Імперіалізм це:

1. монополістичний капіталізм;
2. паразитичний, загниваючий капіталізм;
3. вмираючий капіталізм, переддень соціалістичної революції.

Аналізуючи капіталістичне суспільство В. Ленін зробив висновок, що сучасний йому капіталізм перетворюється на державно-монополістичний капіталізм, тобто держава і монополії об'єднуються. Однак ця тенденція не знайшла підтвердження. Сучасна ринкова політика здійснює антимонопольне регулювання, тим самим обмежуючи владу монополій.

Теорії монополій та конкуренції були розроблені в роботах Е. Чемберліна та Дж. Робінсон. Вони показали, що в 40-х – 50-х роках ХХ століття ринків досконалої конкуренції вже майже не існує. Найбільш розповсюдженими типами ринкових структур виступають:

- ринок монополістичної конкуренції;
- олігополістичний ринок;
- ринок чистої монополії.

Аналізуючи ринок монополістичної конкуренції **Е. Чемберлен (1899-1967 рр.)** в своїй роботі «Теорія монополістичної конкуренції» (1933 р.) розкрив його основні риси:

- це ринок, де діє 10 – 15 великих фірм;
- вхід і вихід на такий ринок досить вільний;
- кожна фірма на цьому ринку виробляє особливий, фірмовий диференційований продукт;
- попит на продукцію носить нееластичний характер, так як покупці «віддані» своїй фірмі.

Е. Чемберлін аналізує також *олігополістичний ринок* і показує, що на цьому ринку діють 3 – 4 дуже великих фірми, які взаємно залежать одна від одної, особливо в процесах ціноутворення.

Дж. Робінсон (1903 – 1983 рр.) займалась вивченням ринку чистої монополії. В своїй роботі «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933 р.) вона показує, що існують два типи монополії: природна та технологічна. *Природна монополія* пов'язана з економічною необхідністю дії саме великих підприємств в певній галузі (метрополітен, гідроелектростанція, залізниця, пошта). *Технологічна монополія* пов'язана з придбанням патентів та ліцензій, які дають виключне право одній великій фірмі виробляти певний товар чи послугу.

Дж. Робінсон підкреслює такі негативні наслідки монополізації економіки, як необґрунтоване завищення цін, зниження обсягів виробництва, неповне використання виробничих потужностей, заниження заробітної плати робітникам, відсутність конкуренції. Дж. Робінсон також проводить глибокий аналіз олігополії, яку пов'язує із розвитком великого машинного виробництва.

В своїх роботах Е. Чемберлін і Дж. Робінсон показали, що досконала конкуренція та чистий ринок – це лише ідеальна модель. Чиста монополія також зустрічається дуже рідко. Е. Чемберлін першим ввів поняття «монополістична конкуренція», і показав, що в реальному житті конкуренція та монополія співіснують. Головне для монополістичної конкуренції – це диференціація продукту, нецінова конкуренція.

Дж. Робінсон показала, що при олігополії існує «лідерство в цінах», цінова дискримінація, зростає значення реклами.

Неолібералізм – напрям в економічній теорії, що базується на неокласичній методології. Неокласичний напрям, як свідчить сама назва його, виходить з основоположної тези класиків політичної економії про ринок і конкуренцію як природну умову функціонування і розвитку економіки; це напрям економічної думки, який поєднує в собі теорії вільного ринкового господарства з теоріями державного регулювання економіки.

Роль держави неолібералізм обмежує організацією і охороною побудованої на класичних засадах економіки. Держава має забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де конкуренції бракує.

Найбільш відомими школами неолібералізму є фрейбурзька (В. Ойкен і Л. Ерхард), чикагська (М. Фрідмен), паризька (М. Алле) і лондонська (Ф. Хайск).

Основоположником неоліберального напрямку німецької економічної теорії вважають **Вальтера Ойкена (1891–1950)**, який у повоєнні роки заснував цілу школу, що займалась проблемами впровадження в життя неоліберальних ідей.

Вільне ринкове господарство, побудоване на конкуренції та приватній власності, є природною основою економічного порядку, оскільки забезпечує підприємницьку ініціативу, розвиток економіки та встановлення рівноваги завдяки дії конкурентних сил. Воно базується на принципі свободи вибору рівня споживання, професії та робочого місця, економічних відносин.

Економічна свобода виробника, як і споживача, зв'язується В. Ойкеном з приватною власністю, котра забезпечує споживачеві

право вільного вибору благ, а виробникові – право вільного вибору роду діяльності та отримання доходів. Конкуренція між виробниками створює умови, коли на ринку вирішується проблема визначення необхідних обсягів виробництва, його структури та рівня цін.

В. Ойкен завжди підкреслював, що два «ідеальні типи» господарських систем – центрально-кероване господарство та вільне ринкове господарство – повинні оптимально поєднуватись державою, встановлюючи раціональний «господарський лад». Такий порядок найбільшою мірою відповідає природній сутності людей, забезпечує справедливості та економічну рівновагу.

На відміну від інших неолібералів, які державне втручання вважали мінімальним, В. Ойкен, навпаки, вважав, що воно має бути визначальним, адже необхідний економічний порядок може встановити лише сильна держава.

Завдання економічної політики полягає в тому, щоб створити умови для ефективного функціонування господарства країни. Можуть бути два типи економічної політики:

- політика «порядку», коли держава жорстко втручається в економіку;
- політика регулювання, яка полягає в тому, щоб дослідити прогресивні тенденції в економічному розвитку, створити умови для розвитку цих тенденцій, вміти бачити майбутні перспективи.

Саме останньому виду політики і надають перевагу теоретики неолібералізму. І саме ця політика, яку проводив в післявоєнній Німеччині **Л. Ерхард (1897-1977 рр.)**, привела до так званого «економічного дива» Німеччини.

Після другої світової війни економіка країни була повністю розвалена, і характеризувалась глибокими диспропорціями та дефіцитністю. Взявши курс на відновлення системи ринкового господарства, свободи підприємництва і свободи ціноутворення, провівши ефективну грошову реформу, стимулюючи податкову та бюджетну політику, відновивши діяльність банківської системи, Л. Ерхард сприяв перетворенню Німеччини в одну з країн, що динамічно розвиваються сьогодні.

Поряд з відновленням дії ринкового механізму держава створила схему соціального захисту населення. Була введена ціла низка соціальних допомог, державне регулювання заробітної плати та інших трудових відносин, була створена система участі робітників в розподілі прибутків, система народних акцій, коли акції державних підприємств передавались робітникам цих підприємств.

Через податки та державний бюджет держава перерозподіляє значну частину національного доходу країни на користь бідної части-

ни населення. Антимонопольна політика держави була спрямована на підтримання та розвиток конкуренції. Тому ця система отримала назву системи «соціального ринкового господарства».

Розвиток неоліберальної теорії вільного ринкового господарства пов'язують також з ім'ям **А. Мюллера – Армака**, який вперше сформулював ідею створення «*соціальної ринкової економіки*» – такої економічної системи, в межах якої принцип свободи ринку поєднують з принципом соціальної рівності, коли досягнення ринкового господарства доступні для всіх членів суспільства. Економічна політика держави має полягати в тому, що вона оберігатиме конкуренцію та забезпечуватиме вирівнювання доходів громадян за допомогою раціональної фінансової політики.

Отже, складовими соціально – ринкового господарства є: конкурентна ринкова економіка на засадах приватної власності та держава, що за допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості.

Теорії неокласичного синтезу.

Неокласичний синтез – це напрям економічної думки, представники якого намагаються поєднати найголовніші ідеї різних напрямків економічної думки в єдину економічну теорію. Його найбільш відомі представники, це П. Самуельсон, Дж. Хікс, В. Леонтьєв.

Американський економіст **П. Самуельсон (1915 – 2009рр.)**, автор одного з перших дуже відомих та популярних підручників «*Економікс*», в якому він досить вдало поєднує сучасний економічний аналіз з принципами класичної школи економіки, школи маржиналізму, теорій досконалої та недосконалої конкуренції, ідеї кейнсіанства та монетаризму. Самуельсон намагається конкретизувати економічний аналіз, наблизити його до практики. Саме П. Самуельсон привів сучасну економічну теорію в струнку систему, і вибудував її чітку послідовність.

Американський економіст російського походження **В. Леонтьєв (1916 - 1999 р.р.)** ввійшов в історію економічної науки як автор методу, що отримав назву «*витрати - випуск*». Леонтьєв мав на меті проаналізувати систему взаємозалежностей в економіці як єдиного цілого. Він розробив таблицю, в якій показав залежність між витратами на виробництво та обсягом випуску продукції. Теоретична модель «витрати – випуск» стала базою для побудовання багатогалузевої моделі економіки США. Розробка динамічних моделей міжгалузевого балансу використовувалась для аналізу наслідків різних варіантів економічної політики.

В центрі уваги американського економіста **Дж. Хікса (1904 – 1989 рр.)** була *проблема економічної рівноваги*. Дж. Хікс автор більш ніж двадцяти робіт з економіки, які мають складний теоретичний характер з використанням математичних методів аналізу. В роботі «Вартість та капітал» (1939 р.) Хікс аналізує умови рівноваги на товарно-грошовому ринках. В якості інструментів для аналізу була запропонована модель IS – LM, де IS –« інвестиції та збереження», а LM – «ліквідність – гроші». Хікс показав, що зміни на ринку товарів визивають певні зрушення на ринку грошей і навпаки. Рівновага на обох ринках визначається одночасно нормою відсотка і рівнем доходів.

Дж. Хікс розробляє також теорію динамічної рівноваги. Розглядаючи реакцію споживачів на зміну ринкових параметрів, Хікс відмовляється від теорії граничної корисності. Замість поняття спадної граничної корисності він пропонує ввести принцип спадної граничної *норми заміщення*. Ціни в концепції Хікса залежать не тільки від попиту, а й від витрат різних чинників виробництва, які впливають на пропозицію. Якщо попит формалізовано описується кривими байдужості, то пропозиція – кривими, що характеризують однаковий обсяг випуску за умови різних комбінацій ресурсів виробництва (ізокванта та ізокоста). При аналізі попиту діє принцип зростаючої граничної норми заміщення, а для пропозиції діє принцип спадної продуктивності ресурсів. В своїй теорії він переходить від індивідуального попиту на конкретний товар до агрегованого попиту, тобто сукупного попиту.

На сьогодні неокласичний синтез грає дуже важливу роль у викладанні економічної теорії, і перш за все – курсів мікро- та макроекономіки.

Неокласичні теорії економічного зростання

Теорії економічного росту пов'язані з пошуком шляхів і факторів, які впливають на прискорення темпів економічного розвитку, на отримання максимальних результатів виробництва за найменших витрат. Найбільшу увагу цим проблемам приділили такі вчені, як Б. Дуглас, Х. Кобб, Р. Солоу, Дж. Мід, Е. Домар та Р. Харрод, Е. Денісон.

Так, **Б. Дуглас та Х. Кобб** показали, що основними факторами виробництва виступають капітальні та трудові ресурси. Звідси результати виробництва (Q) виступають як функція від затрат капіталу (K), та праці (L):

$$Q = f(K, L) \text{ або } Q = f(AK^a, L^{1-a}).$$

Ця функція має назву **функції Кобба - Дугласа**. При цьому обсяги виробництва будуть тим більші, чим буде більшим рівень:

- технічного розвитку капіталу;
- фондоозброєності праці;

– кваліфікації та професіоналізму робітників.

Автори моделі Кобба – Дугласа взяли період в історії США за 24 роки (1899– 1922 рр.), і показали, що за цей час обсяг виробництва в США збільшився на 140 %, при цьому 25 % зростання прийшлися за рахунок зростання капіталу, а 75 % – за рахунок зростання праці.

Досліджуючи долю кожного фактора в збільшенні економічних показників в сучасних умовах, слід відмітити, що коли всі фактори взяти за 100 %, то доля трудового ресурсу забезпечує – 15 % приросту виробництва, доля капітального ресурсу – 85 % приросту.

Звичайно, найважливішим фактором розвитку капітального ресурсу виступає науково-технічна революція.

4.2 Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.)

1 Економіка країн світу в роки другої світової війни. Економічні наслідки другої світової війни.

2 Тенденції й напрями розвитку світового господарства другої половини XX століття.

3 Індустріалізація сільського господарства.

4 Основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин.

5 Економічні концепції монетаристів.

6 Теорії «економіки пропозицій» та «раціональних очікувань».

7 Неоінституціоналізм та його особливості.

1 Економіка країн світу в роки другої світової війни. Економічні наслідки другої світової війни

Друга світова війна завдала людству величезних матеріальних і людських втрат. У роки війни в більшості країн господарство занепадо. Єдиною державою, що, навпаки, розвивалась – були США. Обсяг виробництва зростав. Так, у 1939 – 1944 рр. виплавка сталі збільшилась на 70 %, електросталі, легованої сталі – більше ніж у 4 рази, прокату – на 56,7 %, видобуток кам'яного вугілля – на 60 %, а коксівного – в 4 рази. Динамічно розвивалися кольорова, хімічна, електротехнічна, нафтопереробна, автомобільна, літакобудівна галузі. Найшвидшими темпами розвивалася суднобудівна промисловість. У військовій промисловості продуктивність праці зросла на 35 %. США – єдина країна, яка в роки війни, випускаючи воєнне спорядження, не припиняла виробництво товарів народного споживання. Різко збільшилися державні

капіталовкладення в економіку, тривав процес концентрації виробництва, зокрема в хімічній, металургійній, газонафтовій, машинобудівній галузях. Національний комітет оборони значно розширився – з'явилися нові підрозділи, зокрема відділ економічної війни, ленд-лізу тощо. Обсяг сільськогосподарського виробництва у США в 1944 р. зріс порівняно з 1939 р. на 36 %. Фермерство почали вважати найрозвиненішим щодо механізації польових робіт, електрифікації, застосування прогресивних технологій. Вивіз американського капіталу збільшився, США захопили головні позиції в економіці більшості країн.

Дуже постраждала в роки другої світової війни економіка Великобританії. Державний борг збільшився, зменшилися золоті та валютні запаси. Загальні втрати країни оцінювалися в 7300 млн. ф. ст., що становило близько $\frac{1}{4}$ національного багатства країни. Загальні витрати Великобританії на війну дорівнювали 25 млрд. ф. ст.

Франція в червні 1940 р. була окупована гітлерівською Німеччиною; понад 4 роки французькою економікою повністю розпоряджалися німецькі загарбники. Рівень промисловості країни в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38%. Виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося в 2 рази. Франція втратила весь торговий і військово – морський флот. Розпалася французька колоніальна система. Національна валюта – франк була девальвована. Капіталовкладення за кордоном зменшилися в 10 разів. Війна завдала економіці збитків на 1440 млрд. довоєнних франків.

Німеччина зазнала більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські країни разом узяті.

На окупованих територіях європейських країн німецькі фашисти запровадили «новий порядок». До літа 1941 року з цих країн було вивезено майна на суму 9 млрд. ф. ст. Гітлерівці знищили майже 40 % національного багатства Польщі. Від експлуатації господарств Франції, Бельгії, Голландії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини німці отримали 120 млрд. марок. З цих країн на заводи Німеччини надходили нікель, мідь, нафта, інші стратегічні ресурси. Спад у воєнній промисловості настав в 1942 році. Держави антигітлерівської коаліції набагато випередили Німеччину у виробництві різних видів озброєння. Випуск продукції у всіх галузях промисловості Німеччини в 1944 році скоротився на 10 – 65 %. Поразки на фронтах, оголошення Туреччиною війни Німеччині, ізоляція Іспанії призвели до остаточного краху економіки фашистського рейху. У березні 1944 р. настала енергетична криза. Усі галузі господарства були паралізовані.

Японія 7 грудня 1941р. без оголошення війни напала на американську воєнно-морську базу Пірл – Харбор на Гавайських островах.

Розпочалася чотирирічна американо - японська війна. За роки війни Японія перетворилася на сильну індустріально-аграрну державу. Перевага віддавалася воєнним галузям, значно скоротилося виробництво у легкій промисловості.

У багаторічній війні японський торговий флот зазнав значних втрат. Імпортувати сировину ставало дедалі тяжче. Господарство працювало з перебоями. Зростало напруження у промисловості, аграрному секторі, фінансах. Щоб врятувати економіку уряд запроваджував нескінченні воєнні податки, примусові поставки, контролював кредитні операції, позики, інвестиції, внутрішню торгівлю. Проте банкрутство було неминуче. Економіка мілітаризованої Японії зазнала краху у війні проти США та їхніх союзників.

Після другої світової війни зазнав серйозних руйнувань механізм міжнародних валютних відносин. Крім того, у деяких країнах за роки війни великою мірою зросла державна заборгованість (США, Великобританія, Франція). Покриття дефіциту державного боргу потребувало значного збільшення випуску паперових грошей.

У 1944 р. у місті Бреттон - Вудс (США) відбулася міжнародна фінансова конференція, в якій взяли участь 45 дійсних і асоційованих членів ООН, а також міністри фінансів 16 країн. На основі підписаних там угод були створені Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, а також затверджені нові принципи функціонування світової грошово-кредитної системи, в основу якої були покладені вільно конвертовані валюти найбільш економічно розвинених країн світу. Міжнародні фінансові інститути повинні були гарантувати стабільність обмінних валютних курсів, забезпечувати швидку оборотність коштів, створювати умови для накопичення ресурсів, потрібних для відбудови економіки країн Західної Європи.

2 Тенденції й напрями розвитку світового господарства другої половини XX ст.

Після другої світової війни в розвитку індустріальної цивілізації відбулися значні зміни. Вони були пов'язані, насамперед зі збільшенням світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав. В цей період світове господарство охоплювало три підсистеми: господарства економічно розвинених країн, соціалістичних держав та країн, що розвиваються. Головною тенденцією в економічному розвитку всіх країн була індустріалізація.

Економічно розвинені країни вступили у фазу інтенсивного розвитку. Змінювалася структура їх національних господарств. Розвиток світового господарства відбувався на основі науково-технічного про-

гресу, подальшого поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізації виробництва. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини. Наприклад, транспортна система, мережа інформаційних комунікацій. Значно розширилися та набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Головною рисою господарського розвитку було посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами. Набули розвитку міжнародні інтеграційні процеси. Зросло державне регулювання господарських процесів. Економічне зростання національних економік значною мірою залежало від ступеня входження їх до всесвітнього господарства.

Відзначимо, що у повоєнні роки стартові умови для розвитку національних господарств були дуже різними. Занепад економіки Європейських країн та Японії сприяв економічному пануванню США. Широкого розмаху набула економічна експансія США. У міжнародній валютно-фінансовій системі встановилася першість її національної валюти. Промислове виробництво європейських країн скоротилося, панувала внутрішня інфляція. Скоротився міжнародний обмін товарами і послугами серед країн Європи. Переважною формою торгівлі був бартер. Уряди цих країн здійснювали непопулярні заходи щодо приватного капіталу: здійснювався контроль цін на основні товари, перерозподіл національного доходу, збільшувалась кількість грошей в обігу. Це стало причиною переводу приватних інвестицій з Європи до США. Стан господарства Європи мав негативний вплив на світову економіку взагалі. США повинні були у власних інтересах, для стабілізації світової економіки та політичної ситуації допомогти європейським країнам. В липні 1947 р. в Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЕСЕ). Її головною метою було вироблення спільної програми відбудови Європи. У квітні 1948 р. Конгрес США затвердив «план Маршала». Це був план економічної допомоги країнам Європи. Його учасники: Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Данія, Нідерланди, Норвегія, Ірландія, Іспанія, Швеція, Люксембург, Австрія, Швейцарія, Португалія, Греція, Туреччина, а з грудня 1949р. – ФРН. Метою «Плану» був розвиток економіки на «принципах індивідуальної свободи, вільних інститутів і справжньої незалежності». Європа розглядалася як єдиний економічний простір, на підставі міжнародно-правового договору між країнами.

Слід зазначити, що Європа була не пасивним об'єктом американської допомоги, а ініціатором у виробленні та реалізації плану.

Завданнями плану були: відродження виробництва на новій технологічній основі, розширення зовнішньої торгівлі, досягнення міжна-

родної фінансової стабілізації, встановлення справедливих обмінних курсів.

«План Маршала» діяв з квітня 1948 р. до 30 грудня 1951 р. Обсяг допомоги становив 102 млрд. дол. (в цінах 1990 р.). США створили Адміністрацію економічного співробітництва. Допомогу надавали: – безвідсотковими товарними позиками та « дарами », склад яких визначали США; – кредитами під малі відсотки; – у вигляді доларової «зумовленої допомоги» в обмін на національну валюту за офіційним курсом. Фонди згідно з «планом Маршала» розподілялися між країнами не за потребами в інвестиціях, а відповідно до стану платіжного балансу щодо доларової зони. Товари надавали в розпорядження урядів. Гроші, отримані від їх продажу, надходили до національних банків на спеціальний рахунок (еквівалентний фонд). 95 % цих фондів повинні були належати країнам – учасникам, але витрачалися під контролем Адміністрації економічного співробітництва в Європі. Частина їх йшла на оплату сировини, яку ввозили США.

Програма відбудови була виконана. Еквівалентні фонди доповнили внутрішні ресурси капіталів європейських країн. Стабілізувалася система міжнародної оплати. Європейські країни використовували свій потенціал зростання без обмежень.

Радянський Союз відмовився від допомоги за «планом Маршала», оскільки США відкинули його вимоги (1. Кожна країна мала самостійно визначати свої потреби в допомозі та її форму. 2. Розмежувати країни-союзники, нейтральні та колишніх противників. Допомога Німеччині повинна бути тісно пов'язана з проблемою репарацій).

50 – 60 роки XX ст. стали етапом інтенсивного індустріального піднесення економічно розвинених країн світу. Змінилася структура світового капіталістичного господарства. Найбільш динамічно розвивалась промисловість. Структурні зміни в національних господарствах були пов'язані з національними особливостями. Швидко розвивалися галузі, що визначали технічний прогрес. Виникли нові галузі: аерокосмічна, радіоелектронна. Істотні зміни відбулися у співвідношенні продукції легкої та важкої промисловості, з середини 50-х років минулого століття важка індустрія почала лідирувати. Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинених країн визначалася досягненнями науково-технічного прогресу. Наука перетворилася на безпосередню продуктивну силу. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську види людської діяльності. Почали широко застосовуватись автоматичні системи машин. З'явилися нові поліматеріали, виникли нові технології – лазерна, плазмова, ген-

на. Зароджувалась інформаційна революція. З'явилися науково-виробничі комплекси. Значно зросли капіталовкладення в економіку, змінилася їх технологічна структура. Основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничу сферу. Зростали концентрація, централізація виробництва і капіталу. Зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Масовим явищем стало виникнення транснаціональних корпорацій. Зросла кількість міжнаціональних монополій, укладалися угоди про співробітництво між монополіями різних країн. Держава стала значним виробником і споживачем промислових товарів та послуг. Державні капіталовкладення спрямовувалися в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби (інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, газо- і водопостачання, транспорт, невиробничу сферу). Велике значення в державному регулюванні мали податки: зменшення відсоткових ставок, звільнення від сплати податків, прискорення строків амортизації тощо.

Кінець 60-х років XX ст. характеризує перехід держав до «структурної стратегії» – політики заохочення певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Зростало значення міжнародних економічних відносин. Велике значення мала інтеграція економічно розвинених країн світу. У 1957 р. було утворено Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), а соціалістичні країни у 1949 р. інтегрувались до Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ).

3 Індустріалізація сільського господарства

У 50 – 60-х р. минулого століття сільське господарство зростало повільніше, аніж інші галузі. Істотною ознакою його в економічно розвинених країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень науково – технічного прогресу. Сільське господарство перетворювалося в індустріальну галузь. Зменшувалася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва, але основою сільського господарства були фермерські господарства, які реалізовували продукцію на ринку. Ефективність сільського господарства досягалась за рахунок інтенсифікації, розвивалися механізація, електрифікація, хімізація виробництва. Постійно зростали інвестиції в сільське господарство. Зросло значення зовнішніх джерел фінансування.

У всіх економічно розвинених країнах сформувалися агропромислові комплекси, що склалися з власне сільськогосподарського виробництва, а також галузей, що виробляли і постачали промислову продукцію, транспортували, переробляли та займалися реалізацією сільськогосподарської продукції. Набула поширення кооперація для об'єднання економічних ресурсів, особливо в молочному тваринництві, овочівництві, садівництві.

Сільське господарство розвивалось в умовах державного регулювання. Основною метою держави була стабілізація ринку сільськогосподарських товарів, цін і доходів фермерів. Держава надавала асигнування на захист ґрунтів від ерозії, на іригаційні роботи, поліпшення земельного та лісового фондів.

Важливим підсумком розвитку сільського господарства в економічно розвинених країнах стало зростання його економічного потенціалу. Вони досягли високого рівня самозабезпечення продуктами харчування, за винятком продукції тропічного землеробства. За масштабами сільськогосподарського виробництва, використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів першість серед цих країн утримували США, які виробляли найбільше в світі пшениці, кукурудзи, тютюну, бавовни, картоплі, цукрового буряку, мали найчисельніше поголів'я великої рогатої худоби, свиней. Сільське господарство стало експортною галуззю.

Важливим чинником розвитку сільськогосподарського виробництва в 60 рр. XX ст. стала єдина сільськогосподарська політика країн – учасниць Європейського Співтовариства, метою якої було піднесення життєвого рівня працівників сільськогосподарських підприємств, встановлення однакових цін на сільськогосподарську продукцію, регулювання ринків головних сільськогосподарських товарів. У 1968 р. було ліквідовано мито на продукцію країн – членів Співтовариства.

Таким чином, розвиваючись на індустріальній основі, у 70 – 80 –х роках минулого століття сільськогосподарське виробництво провідних країн світу вступило в новий етап розвитку.

4 Основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин

Значний негативний вплив на систему міжнародних економічних відносин мала друга світова війна. Позиції європейських країн на світовому ринку значно погіршились, співробітництво майже не існувало. Монопольне становище зайняли США. Їхня частка в експорті серед світових держав становила в 1947 р. 32,5 %, при цьому частка

країн Західної Європи – 33,4 %, а Японії – 1,3 %. Тому, відновивши свій економічний потенціал, країни Європи активно розвивали міжнародний товарообмін.

Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі значно вплинула на загальну ситуацію на світовому ринку. Провідне місце належало економічно розвиненим країнам. Їхня частка у світовому експорті зросла в 1970 р. до 71,9 %, США – 15,4%, європейські соціалістичні країни – 5,5 %.

Відбулися принципові зрушення в товарній структурі міжнародної торгівлі. Зросло значення палива і зменшилось – сировини і продуктів харчування, розширилась торгівля готовими виробами. В структурі промислових товарів 1/3 припадала на машини, обладнання, засоби транспорту.

Соціалістичні країни індустріалізацію господарства проводили на власній технічній базі. У торгівлі між країнами РЕВ експорт машин становив 31 % (Чехословаччина мала 50 %, НДР – 49 %). Радянський Союз вивозив паливо, метал, сировину (40 %), частка машин в експорті СРСР становила лише 20 %.

Швидко зростав ринок продукції обробної промисловості для країн, що розвивалися. В свою чергу, вони постачали на світовий ринок менше ніж 10 % готових виробів, 13 % машин і обладнання. Основними статтями їхнього експорту (75 %) були нафта, продукти харчування, бавовна, каучук, цитрусові, кава, боби какао.

Географічний розподіл зовнішньої торгівлі визначився *економічною інтеграцією країн* і відбувався в рамках СЕС, РЕВ, Європейської асоціації вільної торгівлі, що була утворена в 1960 р. До її складу входили Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція. В Америці діяли Центральноамериканський спільний ринок, Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі, Азіатський спільний ринок. В Африці утворилися митні спілки.

Стимулюючим фактором зростання міжнародної торгівлі та галузевої структури було поглиблення міжнародного поділу праці. Зменшилася залежність економічно розвинених держав від натуральної сировини, її замінили синтетичні матеріали. Індустріалізація сільськогосподарства спричинила повну самозабезпеченість продуктами харчування і зменшення їхнього імпорту. Протягом 50 – 60-х років ХХ ст. для більшості економічно розвинених країн характерним було пасивне сальдо зовнішньої торгівлі. Лише в США, Японії, Італії, ФРН експорт перевищував імпорт.

Зростала незбалансованість торгівлі між економічно розвиненими і аграрно-сировинними країнами.

Велике значення мали різні форми торгово-політичного регулювання. Так, у 1947 р. було укладено **Генеральну угоду тарифів та торгівлі (ГАТТ)**, яка пізніше переросла в СОТ (Світову організацію торгівлі). Ця угода відігравала двояку роль. Фіксувала основні правила і принципи регулювання зовнішньої торгівлі на національному ринку та одночасно являлась центром, в межах якого проводилися багатосторонні переговори з метою розв'язання проблем міжнародної торгівлі. Внаслідок діяльності ГАТТ в 50-х роках – першій половині 60-х років ХХ ст. країни дещо пом'якшили митні бар'єри.

У повоєнний період особливо зросло значення *вивозу капіталу* як форми міжнародних економічних відносин. Основними країнами – експортерами були США та Канада. Європейські країни, відбудовуючи господарство, не могли вивозити капітал у значних розмірах. США вивозили здебільшого підприємницький капітал у формі прямих інвестицій. Великобританія, Франція, ФРН, Японія вивозили капітал в основному в позичковій формі.

Поряд з функціонуванням Бреттон - Вудської валютно-грошової системи золотовалютного стандарту та МВФ, важлива роль належала таким міжнародним валютно-фінансовим організаціям як Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна фінансова корпорація і Міжнародна асоціація розвитку, організованих для інвестування країн, що розвиваються.

Значним кроком в інтеграційному процесі була Римська угода 1957 р., за якою Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург заснували Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС).

5 Економічні концепції монетаристів

У 50 – 60-х роках ХХ ст. пріоритетного значення в неолібералізмі набув напрямок, що отримав назву *монетаризм*, найбільш активними представниками якого стали економісти Чикагської школи на чолі з професором університету м.Чікаго **Мілтоном Фрідменом (1912 – 2006рр.)**, лауреатом Нобелівської премії (1976 р.), автором численних робіт, серед яких найбільш відомі: «Кількісна теорія грошей» (1956 р.), «Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867-1960рр.» (у співавторстві з Анною Шварц), «Свобода вибору» (1980 р.) та інші. Популярність монетаристів була обумовлена насамперед тим, що вони виступили з критикою кейнсіанства в період його найбільш гострої кризи і запропонували практичні рекомендації, якими небезуспішно скористалися деякі консервативні уряди та міжнародні економічні організації.

Монетаризм – це напрям економічної думки, який всебічно аналізує гроші, кредитно-грошові інститути та їх роль в процесі стабілізації ринкової економіки. **Основні ідеї монетаризму:**

- Монетаристи вивчають суть грошей, кредитно-грошовий механізм та їх вплив на розвиток виробництва. При цьому вони відводять грошам визначальну роль в циклічному розвитку економіки.

- Різко виступають проти державного втручання в хід економічного розвитку, і вважають, що потрібно повністю відновити механізм ринкового саморегулювання. Ринкова економіка – це стійка, саморегульована система, яка сама здатна відновлювати свою рівновагу.

- Державне втручання в економіку не дає бажаних результатів, бо рішення уряду запізнюються, приймаються і діють лише тоді, коли економічна ситуація вже приймає інший характер. Тому рішення уряду скоріше погіршують ситуацію, ніж поліпшують її.

- Державне регулювання допустиме лише по відношенню до грошового ринку, де держава може регулювати пропозицію грошей, впливаючи тим самим на позичковий відсоток, дію банківської системи. При цьому грошова політика держави повинна носити довгостроковий характер.

- Всі гроші повинні бути зароблені, а не просто отримані в вигляді соціальної допомоги. Тому необхідно зменшити розмір соціальних виплат, а також перелік людей, які мають право їх отримувати, створюючи нові робочі місця і можливість заробляти доходи.

- Треба ліквідувати державну власність, приватизувати державні підприємства, передавши їх в приватну власність. Монетаристи різко критикують державну освіту, державний житловий фонд, державне медичне обслуговування як неефективні та затратні.

Монетаризм як система економічних поглядів став альтернативною кейнсіанській концепції у зв'язку з неспроможністю останньої вирішити проблеми економічного розвитку, які виникли в США і інших країнах в 50 – 60-х роках ХХ ст. Позитивний внесок монетаризму в економічну теорію і передусім в теорію грошей полягав у ретельному дослідженні механізму зворотного впливу грошового світу на товарний світ, монетарних інструментів і монетарної (грошової, валютної) політики на розвиток економіки. Монетарні концепції стали основою грошово-кредитної політики, яка нині є найважливішим важелем державного регулювання.

М. Фрідмен не погодився з Д.М. Кейнсом відносно характеру кривої сукупного пропонування та ролі сукупного попиту. Він вважає, що крива сукупного пропонування носить не горизонтальний характер (за Кейнсом), а вертикальний, оскільки відображає ситуацію в довго-

строковій перспективі, коли економіка країни працює на повну виробничу потужність. Тому збільшення сукупного попиту на вертикальний прямий сукупного пропонування може привести до інфляції попиту, а не до економічного зростання.

У таблиці 4.2.5.1. наведено порівняльний аналіз поглядів Дж. М. Кейнса і М. Фрідмена.

Таблиця 4.2.5.1.

Дж. М. Кейнс	М. Фрідмен
<ul style="list-style-type: none"> – Необхідне втручання держави в ринкове господарство. – Головне – збільшувати сукупний попит, і тоді виробництво ВВП буде зростати. – Зайнятість та безробіття залежать від сукупного попиту, який треба регулювати. – Грошова маса не впливає на виробництво. – Головна проблема – безробіття. – Необхідна гнучка грошова політика. – Бюджетний дефіцит – спосіб стимулювання сукупного попиту. – Кейнсіанство – теорія економічного зростання. 	<ul style="list-style-type: none"> – Ринок здатний до саморегулювання, і не потребує втручання держави. – Головне – регулювати грошову масу, збільшуючи її на 4 – 5%, і це приведе до розвитку виробництва. – Економіка країни сама встановить рівень виробництва та зайнятості. – Грошова маса впливає на виробництво через норму відсотка та розмір інвестицій, а також динаміку цін. – Головна проблема – інфляція. – Необхідна стабільна грошова політика. – Бюджетний дефіцит – причина інфляції, його треба зменшувати. – Монетаризм – теорія економічної рівноваги.

Вихідним методологічним посиланням монетаризму було твердження про те, що ринкова система здатна автоматично на основі саморегулювання приводити себе до стану рівноваги. Вона має внутрішній механізм, який амортизує вплив зовнішніх чинників, і головну роль в цьому механізмі відіграють ціни, орієнтуючись на які, виробники визначають обсяги випуску продукції, а споживачі — обсяги закупівель. Але основним і практично єдиним фактором, що визначає рівень і динаміку цін, є величина грошової маси, тобто кількості грошей в обігу. Монетаристи, таким чином, взяли за основу своєї концепції постулати кількісної теорії грошей, висунутої ще старою класичною школою (Д. Юм, Д. Рікардо) і розвинутої неокласиками (І. Фішер, А. Маршалл). Неокласичний варіант кількісної теорії представлений насамперед «рівнянням обміну» американського економіста **Ірвіна Фішера (1867 – 1947 рр.)**:

$$M \times V = P \times Q, \quad \text{або} \quad m = \frac{PQ}{V}, \text{ де}$$

M – кількість грошей, необхідних для обігу;

Q – фізична кількість виробленої продукції;

P – рівень цін на продукцію;

V – швидкість обертів грошової одиниці.

«Тільки гроші – це річ» – такий лозунг М. Фрідмена. Тобто, регулюючи грошову масу, держава має можливість впливати на розвиток національного виробництва через розмір видатків споживачів та фірм.

«Грошове правило» М. Фрідмена полягає в тому, що темпи приросту грошової маси в країні не повинні перевищувати темпів зростання валового національного продукту (ВНП), тобто 4 – 5 % на рік. Інакше порушується механізм дії ринкової економіки, настає криза, посилюються інфляційні процеси. М. Фрідмен вважає, що регулюючи грошову пропозицію, держава впливає тим самим на позичковий процент, який в свою чергу впливає на рівень інвестицій і розвиток виробництва.

Отже, монетаризм ґрунтується на кількісній теорії грошей, наданні грошам визначальної регулюючої ролі, на провідній ролі обміну порівняно з виробництвом. Надмірне зростання грошової маси монетаристи пов'язують з великими державними витратами, тому вони виступають за скорочення цих витрат, передусім – витрат на соціальні потреби.

Але грошовим інструментом треба користуватись досить обережно. Монетаристи розрізняють два види інфляції: очікувана (нормальна) та непередбачена. Якщо темпи інфляції зростають вище нормального рівня, то треба зменшити грошову масу через зменшення дефіциту державного бюджету і скорочення державних видатків.

6 Теорії «економіки пропозицій» та «раціональних очікувань»

На засадах монетаризму виникла низка нових доктрин та шкіл, що дотримуються ліберальних поглядів, розвивають їх та пристосовують до сучасних вимог – це теорії **«економіки пропозицій»** та **«раціональних очікувань»**.

Незважаючи на певні відмінності, їм притаманний ряд спільних ознак: вони виходять з того, що життєздатність капіталістичної системи зумовлюється внутрішніми стимулами економічного розвитку; головна цінність суспільства – не соціальна справедливість, а свобода; гарантом загальної свободи є: економічна свобода, яка ототожнюється з ринком, конкуренцією. Представники цього крила неокласичної

школи рішуче виступали проти активного втручання держави в економіку, не погоджуючись навіть на ту обмежену роль, яку визнав за нею, наприклад, М. Фрідмен.

Серед тих, хто обґрунтував **теорію економіки пропозиції**, були американські вчені **А. Лаффер і Р. Мандель**. Вони виходять з того, що головною є пропозиція чинників виробництва, а не попит на них. А щоб зацікавити в цьому, слід знижувати податки, надавати всілякі податкові пільги корпораціям. Адже зменшення податків призводить до зростання накопичень, що є джерелом збільшення капіталовкладень, прискорення науково-технічного вдосконалення виробництва. Це, зрештою, забезпечує зростання обсягу виробництва та його ефективності. Отже, стимулювання приватного підприємства збагачує ринок товарів, що неминує зумовлює зростання і попит на них.

Хоча ця теорія досить істотно відрізняється від монетарної, адже там йдеться про грошове, а не податкове регулювання, проте вони сходяться у пропозиції про скорочення бюджетних асигнувань на соціальні потреби. Це може бути стимулом зростання зайнятості населення. Аналіз співвідношення величини ставок податків і державних доходів дав змогу встановити так званий *«ефект Лаффера»*. Згідно з ним при підвищенні певного рівня ставок податків знижуються доходи держави. А якщо податки повністю поглинають прибуток підприємства, то це неминує призводити до скорочення виробництва, а отже, і до зниження податкових надходжень. Тому правильне регулювання співвідношення величини ставок податків і державних доходів передусім на основі зниження податкових ставок з корпорацій, забезпечує зростання капіталовкладень, а отже, розширення виробництва.

Сучасні представники школи *«економіки пропозиції»* виступають за регресивну систему оподаткування доходів корпорацій, по якій при зростанні доходів ставки оподаткування зменшуються. Вони також виступають за приватизацію державних підприємств, за зменшення бюджетного дефіциту на основі скорочення соціальних програм.

Значне поширення має теорія **«раціонального очікування»** (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес, Р. Барро та ін.), яка полягає в тому, що господарюючі агенти швидко реагують на зміни в економічній діяльності завдяки *«раціональному очікуванню»*. Вони активно аналізують отримувану інформацію, переробляють і оцінюють її, і приймають на цій основі свої власні рішення.

Автор теорії американський економіст **Р. Лукас (нар. в 1937 р.)** відмічав, що на основі аналізу попередніх та майбутніх подій з боку населення, економічна політика уряду дуже часто приймає протилежні результати, ніж ті, яких чекав уряд. Фірми і населення приймають вла-

сні рішення, і своєчасно піднімають ціни, збільшують ставки за кредит, а населення через профспілки вимагає збільшення заробітної плати, зростання розмірів соціальної допомоги, що вносить значні корективи в хід економічного розвитку. Це треба обов'язково враховувати при прийнятті урядових рішень, і зменшувати втручання держави, більше використовувати механізм ринкової саморегуляції.

Нові класики пропонують сформувати економічну політику держави так, щоб вона забезпечувала стабільність рішень та законів, щоб зміна грошових та фіскальних правил не зв'язувалась з тимчасовими потребами державного бюджету, щоб нові правила набирали чинності через достатній проміжок часу, аби агенти могли адаптувати і прогнозувати свої дії.

Прихильники теорії раціональних очікувань визнають необхідність і надзвичайну важливість наявності вичерпної інформації. Обмеженість і неточність інформації призводить до неправильних економічних рішень, що позначається й на ринку.

Економічні рекомендації неокласичної теорії бути практично реалізовані в економічній політиці урядів цілого ряду країн у 80-ті роки ХХ ст. В США така політика отримала назву «рейганоміка», в Англії – «тетчеризм», у Франції – «французький тетчеризм» і т.д. Ця політика привела до вирішення цілого ряду економічних проблем (зменшення темпів інфляції, скорочення дефіциту держбюджету, прискорення темпів економічного розвитку). В той же час скорочення соціальних програм, зростання рівня безробіття говорять про те, що механізм ринкової саморегуляції на сьогодні не спрацьовує, необхідні нові форми і методи державного регулювання.

7 Неоінституціоналізм та його особливості

Після другої світової війни відбулось відродження інституціоналізму на дещо інших засадах. Якщо неокласики і кейнсіанці сперечались щодо межі втручання держави в економіку, то інституціоналісти знайшли нові об'єкти дослідження: місця і роль в економічному житті НТР, інформації, влади, політики та ін. З'явилась нова течія: соціальний або індустріально-технологічний інституціоналізм.

Відомим представником цього напрямку є **Дж. К. Гелбрейт (1909 – 2006рр.)**. У своїх працях він розробив концепцію «зрівноважувальної сили», пропагував «суспільство добробуту».

Дж.Гелбрейт розробив теорію зрівноважувачих сил в ціноутворенні.

Він показав, що механізм вільного ринкового ціноутворення в сучасних умовах вже не діє. Ціни зрівноважуються в результаті дії двох протилежних тенденцій:

- монополії та олігополії, які домінують в економіці країни, намагаються завищувати ціни, – з одного боку;

- антимонопольна політика держави спрямована на зменшення цін, – з іншого боку. В цьому ж напрямі діють профспілки і союзи споживачів, які слідкують за динамікою цін.

Особлива роль в сучасних умовах належить профспілкам, які контролюють ринок праці і також мають монопольне положення на ринку праці.

Дж.Гелбрейт висунув також **теорію «конвергенції двох систем»**, і показав, що на певному етапі історичного розвитку капіталізм і соціалізм з'єднуються в єдину соціально – економічну систему. При цьому Дж.Гелбрейт вбачав елементи соціалізму в уже існуючій капіталістичній системі: соціальний захист населення, існування безкоштовного медичного обслуговування, безкоштовної освіти. Змінюється і психологія людей: вони стають більш духовними і уважними до проблем інших людей, зростає їх соціальна активність.

У працях, опублікованих у 50-х роках ХХ ст. Гелбрейт розглядає техніку як основу економічного прогресу. В його «Новому індустріальному суспільстві» (1967 р.) знайшли найповніше відображення позиції теоретиків «індустріального інституціоналізму». Один з них – **Р. Коуз (1910 р.)** – американський економіст. Одна з найважливіших заслуг Коуза полягає в тому, що він визначив і запровадив у науковий обіг таку категорію, як транс акційні витрати (витрати на пошук інформації щодо ціни, попиту, пошуку партнерів, укладання контрактів тощо). *Трансакційні витрати* – це витрати, що забезпечують перехід прав власності від одних економічних агентів до інших та охорону цих прав. Вони забезпечують *трасакцію* – угоду про зміну власника продукту (його продаж) або надання послуг. Трансакційні витрати не пов'язані з процесом створення вартості, вони забезпечують функціонування ринку, укладання угод.

Економічна теорія прав власності представлена роботами Рональда Коуза звертає увагу на необхідність забезпечення прав власності, не порушуючи при цьому інтересів інших людей.

Кожна економічна діяльність супроводжується не лише прямими, але й *зовнішніми ефектами*, які можуть виступати або як вигоди, або як втрати. Ринок не має механізмів нейтралізації негативних зовнішніх ефектів (забруднення навколишнього середовища, викиди в атмосферу забруднюючих речовин, паління та ін.).

Була сформульована так звана «**теорема Коуза**», згідно з якою проблема зовнішніх ефектів може бути вирішена шляхом узгодження між зацікавленими сторонами на базі співставлення вигоди та витрат. Умовами досягнення такого узгодження виступають:

- 1) чітке визначення прав власності;
- 2) досить невелика вартість погодження, в якому бере участь невелика група учасників.

Головне – встановити та розмежувати права власності, тобто права володіння та використання, управління та відчуження, права захисту, спадкування та відповідальності, отримання доходів та компенсації.

Не податки, не державний арбітраж, а ринкові відносини та права власності захистять від побічних зовнішніх ефектів.

Це знаменувало появу в інституціоналізмі так званого контрактного підходу до теорії інститутів, що зумовило виникнення нової міждисциплінарної науки: поєднання права, економічної теорії та організації.

В 60-х роках ХХ ст. сформувалась теорія суспільного вибору, її автором визнають видатного американського економіста **Дж. Б'юкенена** (1919 р.). Він опублікував багато праць на цю тему, зокрема «Формула згоди» (1962 р.), «Теорія суспільного вибору» (1972 р.). В основу теорії суспільного вибору покладено ідею виявлення взаємозалежності політичних і економічних явищ, застосування економічних методів до вивчення політичних процесів (вибори органів державної влади). Б'юкенен виходить з припущення, що принцип раціональної економічної поведінки людини може бути застосований у дослідженні будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибірку в тому числі і в дослідженні політичних процесів.

Дж. Б'юкенен підкреслює, що і ринкова економіка, і державне регулювання економіки, мають ряд недоліків. Головне – навчити державних чиновників приймати вірні політичні рішення. Але досягти цього досить важко, оскільки кожний політичний кандидат йде на вибори із своїми власними інтересами, і виборці не вірять в їх щирість та правдивість. В результаті формується певний ринок політичних ідей, на якому кандидати формують пропозицію ідей, а виборці – попит на ці ідеї.

На політичному ринку йде обмін обіцянок політиків на голоси виборців. Вибори будуть ефективними, якщо більшість вибраних політиків будуть відображати інтереси більшості виборців. Таким чином, в основі теорії суспільного вибору лежить застосування економічних методів до вивчення політичних процесів. Політичні рішення –

це вибір альтернативних варіантів. І якщо на ринку люди обмінюють один товар на інший, то в політиці – сплачують податки в обмін на суспільні блага. Але це не досить раціональний обмін, оскільки податки платять одні, а блага отримують – інші. Тому держава повинна виконувати лише захисні функції, і не брати на себе функції участі в виробничій діяльності. Суспільні блага треба перетворити в товари та послуги, які продаються на ринку.

Одним з відомих сучасних представників неоінституціоналізму є **Гаррі Беккер**. Відома його робота «Злочин та покарання: економічний підхід».

Г. Беккер намагається пояснити такі соціальні явища, як розлучення, злочинність, прийняття урядових рішень з позицій аналізу співвідношення вигід та витрат. В кожній своїй дії людина співставляє вигоди, які вона отримує, з втратами або затратами, які вона несе.

Так, процес злочинності Г. Беккер пояснює як співвідношення доходів, які сподівається отримати злочинець від своїх злочинних дій, і витрат, які він зможе понести, якщо буде спійманим. Якщо ступінь вірогідності бути спійманим набагато менша, ніж бути неспійманим, злочинець піде на злочин. При цьому він також враховує альтернативну можливість отримати такий же доход, але іншим шляхом.

Пояснення Г. Беккером розлучень також будується на аналізі співвідношення вигод, які людина має в шлюбі, з втратами, які вона при цьому несе.

Теорії Г. Беккера дуже популярні в наукових та суспільних колах США. Особливе значення має аналіз Беккером необхідності збільшення вкладень в «людський капітал», і перш за все, в сферу освіти.

В книзі «Теорія розподілу часу» Г. Беккер доводить свою тезу про подорожчання фактору часу. Із збільшенням доходів людина починає інакше оцінювати свій час. Кожна одиниця часу оцінюється з позиції того, що людина втрачає і що вона при цьому отримує. Якщо отримані вигоди менше втрачених, то час використовується нерационально.

Усе викладене ще раз підтверджує думку про те, що інституціоналізм не має загальної теоретичної основи. Але водночас його напрямки мають чимало спільних рис.

Основні характерні ознаки інституціоналізму:

- 1) критичний аналіз ортодоксальних теорій, побудованих на розробці альтернативних програм;
- 2) спроба інтегрувати економічну теорію з іншими суспільними науками – соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією тощо;

3) намагання вивчати не стільки функціонування системи, скільки її розвиток (трансформацію капіталізму);

4) аналіз економічних відносин не з позицій так званої економічної людини, її розрізнених дій, а з позицій організації суспільства, держави;

5) намагання посилити суспільний контроль над бізнесом, визнання необхідності втручання держави в економіку.

Сучасні інституціоналісти так само критикують неокласичні й неокейнсіанські теорії. Їм властиве також розширення традиційних об'єктів теоретичного аналізу за рахунок нових актуальних питань.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 4

Промисловий переворот; фабричне виробництво; концесія; кон-трибуція; інтенсифікація; еміграція; концентрація; централізація капі-талу; циклічна криза; парцела; общинне володіння; акціонерне товари-ство; акциз; мито; бюрократизація; колонізація; синдикат; цінні папе-ри; технічний прогрес; ринок праці; імперіалізм; монополістичний ка-піталізм; картель; синдикат; трест; концесія; фінансовий капітал; про-мисловий капітал; емісія; парцелярне землеволодіння; колонія; метро-полія; соціальні гарантії; соціальні права; девальвація; інфляція; банк-рутство; антитрестовське законодавство; державний соціалізм; стагна-ція; фритредерство; ревальвація; націоналізація; державне регулюван-ня; корпоратизація; інтервенція; постіндустріальне суспільство; кейн-сіанська концепція; монетаризм; економічні регіональні союзи; транс-національна корпорація; міжнародна економічна інтеграція; неокласи-чна теорія; «хрест Маршала»; маржиналізм; «закон Візера»; «закон Па-рето»; сучасна ліберальна концепція; історична школа; неокласичні теорії економічного зростання; кейнсіанська революція; теорія недос-коналої конкуренції; неолібералізм; сучасний монетаризм; «рівняння обміну Фішера»; ТРО; гіпотези природного рівня безробіття; закон Оукена; теорія «економіки пропозиції»; концепція «кейнсіансько-неокласичного синтезу»; неоінституціональна економіка; соціальний інституціоналізм; концепція системної трансформації ринкового суспільства; соціально-індустріальні технократичні концепції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

- 1 Яку роль відіграв Версальський договір 1919 року у післявоєнно-му економічному розвитку країн світу?

- 2 Характеризуйте ознаки світової економічної кризи 1929 – 1933 рр.
- 3 У чому полягала сутність планів Дауеса та Юнга?
- 4 Проаналізуйте «новий курс» Ф. Рузвельта.
- 5 Чим пояснюється «кейнсіанська революція» в економічній теорії?
- 6 Назвіть основні положення теорій ефективного попиту та економічного зростання Дж. М. Кейнса.
- 7 Яке значення для економічної науки має кейнсіанська теорія?
- 8 Яку кейнсіанську тезу відображають «криві Філіпса»?
- 9 Характеризуйте основні положення теорії державного регулювання економіки.
- 10 Проаналізуйте неокласичні теорії, які ґрунтуються на маржинальному аналізі мікроекономіки.
- 11 Назвіть теорії ринку недосконалої конкуренції.
- 12 У чому полягає сутність неоліберального напряму економічної теорії?
- 13 Характеризуйте основні положення соціально-психологічного інституціоналізму Т.Веблена.
- 14 Назвіть основні принципи інституціоналізму.
- 15 У чому полягає сутність теорії прав власності та трансакційних витрат Рональда Коуза?
- 16 Поясніть основні положення теорії суспільного вибору.
- 17 Які відмінності між «старою» і «молодою» історичною школою?
- 18 У чому полягає сутність монетаризму як системи економічних поглядів?
- 19 Сформулюйте принципи економічної політики у теорії «економіки пропозицій».
- 20 Розгляньте основні положення теорії «раціональних очікувань».
- 21 Якими були наслідки другої світової війни?
- 22 У чому полягає значення плану Маршалла для відбудови європейської економіки?
- 23 Назвіть основні тенденції розвитку світового господарства у 50-90-х роках ХХ ст.
- 24 Характеризуйте основні форми розвитку міжнародних економічних відносин у другій половині ХХ ст.
- 25 Проаналізуйте умови заснування та цілі ЄЕС.
- 26 Поясніть концепцію «врівноважуючої сили» Дж. К. Гелбрейта.
- 27 Назвіть авторів концепції системної трансформації ринкового суспільства. Яка теза лежить в основі цієї концепції?
- 28 Чи актуальна сьогодні теорія конвергенції двох світових систем?

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

4.1 Господарство та економічна думка в період державно - монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації перша половина XX ст.)

- 1 Подолання економічних наслідків першої світової війни.
- 2 Світова економічна криза 1929-1933рр. і економічний розвиток країн у 30-х роках XX ст.
- 3 Історичні передумови виникнення і сутність кейнсіанства.
- 4 Неокласичні теорії на початку XX ст.

4.2 Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково - технічної революції (друга половина XX ст.)

- 1 Економіка країн світу в роки другої світової війни. Економічні наслідки другої світової війни.
- 2 Тенденції й напрями розвитку світового господарства другої половини XX ст.
- 3 Індустріалізація сільського господарства.
- 4 Основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин.
- 5 Економічні концепції монетаристів.
- 6 Теорії «економіки пропозиції» та «раціональних очікувань».
- 7 Неокласичний інституціоналізм та його особливості.

ТЕМИ ПОВІДОМЛЕНЬ

- 1 Економічне становище Європейських країн після першої світової війни.
- 2 Сутність Версальського договору.
- 3 Значення плану Дауеса у післявоєнній відбудові економік країн Європи.
- 4 Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. та шляхи її подолання.
- 5 Теорія Дж. М. Кейнса як новий напрям в економічній науці
- 6 Концепція монополістичної конкуренції Е. Чемберліна.
- 7 Концепція недосконалої конкуренції Д. Робінсон.
- 8 Теорії неокласичного синтезу: П. Самуельсона, Дж. Хікса, В. Леонтьєва.
- 9 Неокласичні моделі економічного зростання.
- 10 Тенденції і напрями розвитку світової економіки після другої світової війни.
- 11 Характеристика форм міжнародних економічних відносин.

- 12 Монетаризм і кейнсіанство як альтернативні концепції економічного розвитку.
- 13 Концепції соціального інституціоналізму Дж. К. Гелбрейта.
- 14 Теорія «індустріального інституціоналізму» Р. Коуза.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. На якій фазі економічного циклу виникла економічна криза 1929-1933рр.:

- а) піднесення;
- б) депресії;
- в) перевиробництва;
- г) спаду?

2. Назвіть основні напрямки «Нового курсу» президента Ф.Рузвельта:

- а) припинення обміну банкнотів на золото;
- б) вилучення золота з обігу;
- в) вільна торгівля ;
- г) обмеження імпорту;
- д) державний контроль над економікою країни;
- є) соціальна політика;
- ж) підвищення цін на сільськогосподарську продукцію.

3. Укажіть, яка економічна теорія була провідною в економічній політиці розвинених країн світу в 30-70-х роках XX століття:

- а) неокласична;
- б) кейнсіанська;
- в) марксистська;
- г) інституціональна;
- д) монетарна.

4. Назвіть основні причини появи головної праці Дж. Кейнса « Загальної теорії зайнятості, процента і грошей »:

- а) реакція вченого на неокласичну школу й маржиналізм;
- б) зростання монополій;
- в) збільшення грошей в обігу;
- г) економічна криза 1929-1933 рр.;
- д) незгода з ідеями фритредерства А. Маршалла.

5. Виділіть головне в методі дослідження Кейнса:

- а) дослідження функціональних зв'язків процесу відтворення;
- б) аналіз економіки з погляду окремих економічних одиниць;
- в) умови процвітання окремої фірми як умови процвітання нації

в цілому;

г) аналіз сукупних народногосподарських величин, прагнення встановити причинно-наслідкові зв'язки, залежності й пропорції між ними.

6. Які причини, за Кейнсом, привели до великої депресії:

- а) високі ціни на товари;
- б) низькі ціни на товари;
- в) недостатній сукупний попит;
- г) обмеженість ресурсів;
- д) повна зайнятість;
- е) недоспоживання?

7. Які заходи, за Кейнсом, здатні вивести економіку з кризи:

- а) проведення поміркованої інфляції;
- б) підвищення граничної ефективності капітальних вкладень;
- в) зниження Центральним банком облікової ставки відсотка;
- г) активне втручання держави в економіку;
- д) зростання виробничого попиту;
- є) створення допоміжних робочих міст?

8. Виберіть правильне визначення кейнсіанського мультиплікатора:

- а) добуток приросту доходу і приросту інвестицій;
- б) відношення приросту інвестицій до приросту доходу;
- в) відношення приросту доходу до приросту інвестицій;
- г) правильної відповіді немає.

9. Покажіть значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки:

- а) він висуває на перший план проблеми реалізації або «ефективного попиту»;
- б) запроваджує макроекономічний метод дослідження;
- в) він поєднав економічну теорію та економічну спробу одне ціле;
- г) був прихильником встановлення вільних ринкових цін.

10. Рушійною силою розвитку економічної системи згідно з теорією Й. Шумпетера є:

- а) попит і пропозиція;
- б) підприємець – новатор;
- в) технічний прогрес;
- г) цінова конкуренція.

11. Неокласична доктрина економічного зростання формувалась на базі:

- а) теорії граничної корисності;
- б) теорії факторів виробництва;

- в) теорії монополістичної конкуренції Е. Чемберлена;
- г) концепції виробничої функції;
- д) регулювання сукупного попиту.

12. Неолібералізм як напрям в економічній теорії – це:

а) економічна течія, що поєднує економічну теорію та економічну політику;

б) напрям в економічній теорії, що відстоює принцип невтручання держави в економіку;

в) напрям в економічній думці, який відстоює думку про необхідність планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах;

г) напрям в економічній теорії, що базується на неокласичній методології і захищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та економічної свободи.

13. Для основоположника неоліберального напрямку німецької економічної теорії Вальтера Ойкена «ідеальним типом» господарських систем була:

- а) центрально – керована система;
- б) вільне ринкове господарство;
- в) традиційна економіка;
- г) змішана економічна система.

14. Відомий німецький теоретик неолібералізму А. Мюллер – Армак уперше сформулював ідею створення «соціальне – ринкової» економіки. Що це за економіка:

а) це ринкове господарство, в основі якого є приватна власність та егоїстичний інтерес окремого виробника, якому протистоїть споживач;

б) це економічна система, в межах котрої принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної рівності;

в) соціально – ринкове господарство є свідомий синтез, коли створюване ринковим господарством багатство розподіляється під контролем держави.

15. Які основні ознаки «диференціації продукту» згідно теорії Е. Чемберліна:

- а) якісні характеристики товару;
- б) марка фірми;
- в) упаковка, реклама;
- г) сервісне обслуговування;
- д) розміщення фірми?

16. Які типи ринкових структур Дж. Робінсон відносить до недосконалої конкуренції?»:

- а) чиста монополія;
- б) досконала конкуренція;
- в) олігополія;
- г) монополітична конкуренція;
- д) монопсонія?

17. Як визначає ефективну конкуренцію Й. Шумпетер:

- а) конкуренція нового типу, побудована на новаторстві;
- б) монополістична конкуренція;
- в) недосконала конкуренція;
- г) досконала конкуренція;
- д) усі відповіді вірні?

18. Вплив яких факторів на економічне зростання враховує модель Р. Солоу:

- а) праці, капіталу і землі;
- б) НТП;
- в) праці і капіталу;
- г) НТП і підприємницьких здібностей;
- д) праці, капіталу і НТП?

19. Який основний принцип макроекономічної політики монетаризму:

- а) активна монетарна політика;
- б) активна грошово-кредитна політика;
- в) політика зростання сукупного попиту;
- г) грошова пропозиція розширюється щорічно у тому ж темпі, що й щорічний темп потенційного зростання реального ВВП?

20. На думку монетаристів швидкість обігу грошей є величиною:

- а) постійна;
- б) змінна;
- в) часом змінна;
- г) часом постійна;
- д) правильні відповіді в) і г).

ЗМ 5 Економічний розвиток України в XX столітті

5.1 Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно - технологічної революції (кінець XX - початок XXI ст.)

1 Динаміка світового господарського розвитку другої половини XX – початку XXI ст.

2 Нові індустріальні країни. Основні риси стратегії їхніх економічних програм.

3 Характерні особливості сучасних міжнародних економічних відносин.

4 Соціально-інституціональний напрям в сучасній економічній думці.

1 Динаміка світового господарського розвитку другої половини XX – початку XXI ст.

Друга половина XX ст. для економічно розвинутих країн характеризується якісно новим етапом економічного розвитку. Найважливішим фактором економічного розвитку є науково - технічний прогрес. Більшість інвестицій вкладається в сферу масового споживання й послуг, розвиток соціальної інфраструктури. Винахід та запровадження у виробництво принципово нових науково-технічних розробок призвели до суттєвих змін у трудовому процесі. Головними особливостями науково-технічної революції стали її універсальність і комплексність. На основі фундаментальних відкриттів у різних галузях людських знань змінилися предмети праці, засоби праці і сама людська праця. Змінюється роль і місце людини. Робітники виконують функції переважно розумової праці по обслуговуванню устаткування і керування ними. Відповідно, збільшується кількість працівників з високою професійною і загальною освітою. На початку XXI ст. приблизно 2/3 робочих місць потребують такого рівня підготовки.

Найбільш динамічно розвивалась промисловість, в її структурі також відбулися структурні зміни: провідна роль залишилася за машинобудуванням, енергетикою, нафтохімією, виникали нові галузі виробництва. Інтенсивно розвиваються: оборонна промисловість, виробництво енергоносіїв, фармацевтика, обробна промисловість. З середини 70-х рр. XX ст. швидкими темпами росло виробництво комп'ютерів. Створювалися гнучкі системи виробництва, які дозволяли часто змінювати асортимент вироблюваних товарів (використання робототехніки), розвивати біотехнології.

Процеси механізації, машинного виробництва продукції, концентрації виробництва відбуваються в сільському господарстві, яке перетворюється на індустріальну галузь.

Значні капітали вкладаються в розвиток енергозощадних технологій, в технологічну перебудову виробництва. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Запровадження новітніх технологій у виробництві привело до зниження затрат, збільшення обсягів і асортименту товарів і послуг. Зросла роль і соціально-економічне значення інформації, розвиваються засоби масової інформації. Щорічно збільшуються асигнування на науково-дослідні та конструкторські розробки. З'являються науково-виробничі комплекси, які створюються за рахунок державних і приватних коштів. Зростають капіталовкладення у невиробничу сферу – на освіту, науку, медицину.

Однією із ознак цього періоду є посилення монополізації економіки, масовим явищем стало виникнення **транснаціональних корпорацій (ТНК)**. Виробництво, що організоване на новітніх технологіях, потребувало нових ринків збуту продукції, а тому фірми намагались вивезти її за кордон. ТНК – це монополії, що створювали за кордоном власні або спільні філії, їх діяльність, як правило, була дуже диверсифікованою. У 2000 році (за даними ООН) у світі налічувалось більше 65 тисяч транснаціональних корпорацій. Кожна ТНК діяла не менше ніж у 6 країнах. Прибуток найбільших корпорацій нараховував приблизно 500 млрд. дол. США на рік. У наш час ТНК контролюють більше 50 % світового виробництва, 67% міжнародної торгівлі, більше 80 % патентів і ліцензій на нову техніку, технології, «ноу-хау», близько 90 % прямих зарубіжних інвестицій. Практично всі сировинні ринки контролюють ТНК. Посилення їх могутності відбувається за рахунок злиття і поглинання фірм. Це є результатом централізації і концентрації капіталів у глобальному масштабі.

Невід'ємною рисою цих процесів є зростання ролі держави в економічних процесах. І як наслідок – зростає доля державної власності. В більшості країн світу відбувається державне регулювання економікою. Інструментів такого регулювання використовувалось багато, залежно від того, яка економічна (теоретична) модель була взята за основу.

Структурні зміни, які відбуваються в промисловості і сільському господарстві, призводять до того, що значна частина трудових ресурсів із матеріальної сфери переходить до сфери послуг. На початок XXI ст. у сільському, лісовому і рибному господарстві розвинутих країн залишилось працювати лише 10% робочої сили, у промисловості і

будівництві – 20 – 25 % і від 2/3 до ¾ усіх зайнятих – працюють у сфері послуг, де виробляється більше половини ВВП. Така структура зайнятості дозволила науковцям, перш за все – економістам, прийти до висновку, що завершився індустріальний етап цивілізації і почався перехід до постіндустріального етапу. Значні зміни відбулись в соціальній структурі суспільства, зросла чисельність середнього класу (від 50 % до 70 %).

У 50 – 60-х рр. XX ст. в найбільш розвинутих країнах світу – США, Канаді, Швеції, Японії, Великобританії, Франції, Західній Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах та деяких інших країнах склалася економічна система, яка поєднала ринкові принципи організації господарства і систему соціальних гарантій і програм – *соціально орієнтована ринкова економіка* або *змішана економіка*. характерною ознакою її був високий рівень доходів та споживання переважної більшості населення. Тому часто цю систему називають суспільством загального масового споживання.

Та на початку 80-х рр. XX ст. економічне процвітання змінилося глибокою економічною кризою, яку вдалося подолати лише в середині 80-х. Відтоді починається велике економічне піднесення, до якого приєдналося декілька десятків країн Південно – Східної Азії та Латинської Америки. Завдяки досягнутим економічним успіхам з 90-х років XX століття триває поступова економічна інтеграція, що є закономірністю на шляху до загальної глобалізації соціально-економічних процесів.

2 Економічний розвиток країн, що розвиваються. Основні риси стратегії їхніх економічних програм

Країни, що визволилися або розвиваються, після другої світової війни внаслідок розпаду та краху колоніальної системи утворили особливу групу в ринковій системі світового господарства. Звільнившись від колоніальної залежності, вони залишилися на периферії світового господарства. Поняття «країни, що розвиваються» – умовне. До цієї групи входять країни, які суттєво відрізняються одна від одної, але мають певні характерні риси, що їх об'єднують.

До країн, що розвиваються, належать молоді політично незалежні держави Азії, Африки та Латинської Америки, які досягли національної незалежності, державного суверенітету після другої світової війни, а також країни, які досягли державної незалежності раніше, але в економічному та політичному аспектах мають багато спільного з молодими країнами, що розвиваються (Аргентина, Бразилія, Мексика, Непал, Таїланд, Ліберія та інші).

Особливості ринкового господарства в країнах, що розвиваються, відбиваються в специфічних умовах формування в них ринкових відносин: загальна техніко-економічна відсталість, загальний контраст між сучасними товарними формами господарювання й традиційними нетоварними формами, наявність розвиненого ринкового господарювання передових країн світу.

Згідно з класифікацією ООН виділяють три групи:

До першої належать нові індустріальні країни (НІК) – Аргентина, Бразилія, Мексика, Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сянган, Сінгапур та країни, створеної в 1960 р. Організації країн – експортерів нафти (ОПЕК): Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Лівія, Нігерія, Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати.

У країнах цієї групи відбувається процес імпортозамінної індустріалізації – заміна імпорту багатьох товарів їх вітчизняним виробництвом. До причин економічного зростання цих країн можна віднести: вигідне географічне положення, наявність дешевої робочої сили, значні вкладення іноземного капіталу, розвиток зовнішньоекономічних відносин, активна роль транснаціональних корпорацій (80 % інвестицій були вкладені в НІК).

До другої групи входять 33 країни Південно – Західної, Південної та Південно – Східної Азії (Індія, Пакістан, Сирія, Лівія та ін.), дохід на одного жителя в яких перевищив 415 дол.

Третя група – це країни, де ВВП на душу населення складає менше, ніж 350 дол., рівень освіти – менше 20 %, частка переробної промисловості – менше 10 %. До них належать 48 слаборозвинених країн Центральної та Південної Африки. В 1974 р. здобули незалежність португальські колонії – Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау, а з 1989 р. – Намібія.

Після краху колоніальної системи ООН сформулювала міжнародну стратегію на 60-ті роки ХХ ст. як *концепцію розвитку навздогін*. Автори концепції – У. Ростоу, Р. Нурксе та ін. Вони передбачали на перше десятиліття зростання економіки країн, що розвиваються, щорічними темпами на рівні 5 %. Однак концепція не враховувала специфіки країн, а тому була приречена на провал.

У 70-ті роки ХХ ст. стратегія розвитку була запропонована у виді концепції *основних потреб*. Автори – **Х. Ченері, Р. Робінсон, І. Адельман**. У ній передбачалось збільшення інвестицій в економіку, підвищення зайнятості в традиційних секторах економіки, збільшення державної допомоги найменш забезпеченим верствам населення. Концепція була практично втілена, та теж мала слабе місце – зовнішньое-

кономічний аспект, а саме те, що країни не хотіли бути на позиції відсталості і залежної периферії в системі міжнародного поділу праці.

Стратегія розвитку країн третього світу у 80-х роках минулого століття мала три концепції – *основних потреб, колективної опори на власні сили і нового міжнародного порядку*. Вони були орієнтовані на прискорену інтеграцію з розвинутими країнами. Країни третього світу повинні були виконувати роль постачальника ресурсів та амортизатора в період криз. Та й ці концепції були недосконалими, оскільки не вказували шляхи подолання економічної відсталості.

Країни, що розвиваються, за всіх обставин їх розвитку, мають *спільні риси* в економічному розвитку:

- займають особливе місце у світовому господарстві, що пояснюється нерозвиненими або слаборозвиненими товарними формами господарювання;

- низький рівень розвитку продуктивних сил

- соціально-економічна відсталість;

- низький життєвий рівень населення.

Швидкому розвитку нових індустріальних країн в значній мірі сприяли іноземні інвестиції. Значна роль у вирішенні економічних проблем належить державі, яка впливає на розвиток соціально-економічної системи не тільки через систему управління, а й через активний розвиток державного сектора економіки. Життєво важливою проблемою є досягнення економічної незалежності. Держава виконує функцію регулювання діяльності іноземного капіталу, щоб максимально підвищити ефективність його використання.

В економіці країн, що розвиваються проходять структурні зміни в економіці, пріоритетним стає розвиток наукоємних галузей.

3 Характерні особливості сучасних міжнародних економічних відносин

У 70-х рр. XX ст. науково-технічний прогрес посилив інтеграційні процеси в європейських країнах. Значним кроком в інтеграційному процесі була Римська угода 1957 р., за якою Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург заснували Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС).

У 1973 р. до ЄЕС вступили: Великобританія, Ірландія, Данія. В 1987 р. розпочався, а в 1993 р. завершився процес створення Єдиного спільного ринку. У 1981р. в ЄЕС ввійшла Греція, а в 1986 р. – Іспанія та Португалія. Була створена єдина інтеграційна валюта – єкю. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства були: вільна торгівля та конкуренція. Був створений Європейський інвестиційний банк.

Існування такого союзу свідчило про подолання антагоністичних протистоянь у Європі. Економічні результати були позитивними. 31 липня 1968р. був запроваджений єдиний тариф на ввізні з третіх країн товари. Успішно проводилася єдина сільськогосподарська політика. З 1 січня 1993р. почав функціонувати єдиний внутрішній ринок ЄЕС, відмінена решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили. Введені єдині стандарти на продукцію, що виробляється в країнах-членах ЄЕС. З листопада 1993 р. набрав чинності Маастрихтський договір про трансформування Співтовариства у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними: зовнішньою політикою, громадянством і валютою. З 1 січня 1999р. введена єдина валюта – євро.

У наш час Євросоюз – це одна із сильніших інтеграційних зон світу. Вона об'єднує 28 країн із сукупним ВВП понад 10.000 млрд. євро.

Протягом 70 – 90-х рр. XX ст. продовжувала свою діяльність Європейська асоціація вільної торгівлі, до якої входили: Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Швейцарія.

Багатосторонні й економічні угруповання країн, що розвиваються. Так, за даними ЮНКТАД (Конференція ООН з торгівлі і розвитку), в 90-х роках XX ст. Міжнародні економічні зв'язки країн третього світу розвивалися в межах 44 регіональних торгівельно-економічних угруповань, 30 асоціацій виробників сировини, 2 валютних союзи, 8 платіжних клірингових угод і 5 кредитних. У 1991р. був створений *Спільний ринок країн півдня Америки (МЕКОСУР)*. До нього ввійшли чотири держави: Аргентина, Бразилія, Уругвай і Парагвай. Він сприяв значному розвитку інтеграції латиноамериканських країн. У такому ж напрямі йде процес об'єднання зусиль африканських країн.

У наш час світ економічно інтегрується. Головною метою союзів держав є господарське зближення в ім'я прогресу. Інтеграцією охоплені не тільки основні галузі економіки, а й фінансова сфера. Розвиток міжнародних економічних відносин у світовому господарстві набули надзвичайного значення. Цьому сприяли розширення і поглиблення економічних відносин між країнами, групами країн, окремими фірмами та організаціями. Посилився міжнародний поділ праці, інтернаціоналізація господарського життя, збільшилась відкритість національних економік. Міжнародні зв'язки буквально пронизали більшість національних економік, спричиняючи при цьому значний вплив на світову економіку. Базуючись на економіці окремих держав та світовій, міжнародні економічні відносини залежать від них, одночасно

являючись самостійним явищем, формою існування і розвитку світового господарства, його внутрішнім механізмом.

Міжнародні економічні відносини відображають господарські зв'язки між державами, регіонами, підприємствами, фірмами, установами, юридичними та фізичними особами для виробництва та обміну товарами і послугами, матеріальними і фінансовими ресурсами.

Формами міжнародних економічних відносин є:

- міжнародна торгівля товарами і послугами;
- міжнародна міграція капіталу;
- міжнародна міграція робочої сили;
- міжнародна передача технологій;
- міжнародні валютно-фінансові та кредитні відносини;
- міжнародна економічна інтеграція;
- міжнародні зусилля у вирішенні глобальних економічних проблем.

Бурхливий розвиток науки і техніки наприкінці XX – початку XXI ст. призвів до розвитку концепції постіндустріального суспільства, яка базується на знаннях та інформації.

Ознакою даного періоду являється асиметричність стану і розвитку національних економік в межах світового господарства. Це проявляється, насамперед, у посиленні нерівності між ними. Так, на початку XXI ст. членами *Міжнародного Валютного Фонду (МВФ)* та *Міжнародного Банку Реконструкції та Розвитку (МБРР)* були 183 країни. Частка «Великої сімки» становила майже половину світового виробництва (45,8 %). При цьому на долю США припадало 21,9 %, Японії – 7,6 %, Німеччини – 4,7 %, Франції – 3,3 %, Великобританії – 3,2 %, Італії – 3,1 %, Канади – 2,0 %. При порівнянні ВВП за ринковим валютним курсом частка «сімки» у світовому виробництві становила 66 %. Між тим, у цих країнах проживало менше 12 % населення планети.

Значно зросла нерівність доходів, ресурсів і багатства. ВВП на душу населення в розвинутих країнах у 11 – 15 разів більший, ніж у країнах, що розвиваються. На долю 29-ти промислово розвинутих країн, що входять до *Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР)*, припадає лише 19 % світового населення, і, разом з тим, 71 % торгівлі товарами і послугами, 58 % прямих іноземних інвестицій і 91 % усіх користувачів Інтернету.

Ринкові перетворення в пострадянських країнах сприяли асиметрії стану і розвитку національних економік світу. Системна трансформаційна криза 90-х років XX ст. суттєво змінила їх роль і місце у світі, відкинувши далеко назад.

4 Соціально-інституціональний напрям в сучасній економічній науці

Особливості даного етапу економічного розвитку країн, зростання ролі державного управління, структурні зміни в економіці, які викликані науково-технічним прогресом, зміни на факторних ринках, зростання ролі інформації, зміни в соціальній структурі суспільства привели до суттєвих змін у всій системі цінностей. Культ матеріального достатку на базі економічного зростання, яке забезпечується ринковими оцінками доцільності та ефективності, поступається місцем гуманістичним критеріям вибору технологій та способів організації виробництва, що мають на меті гармонійне поєднання людської життєдіяльності та навколишнього середовища.

Технократичні ілюзії 60 – 70-х рр. XX ст. породили цілу серію концепцій, зміст яких полягав у обґрунтуванні ідеї соціальної трансформації під впливом досягнень науково-технічної революції. Прогрес техніки, оволодіння новими технологіями стають критеріями періодизації суспільного розвитку від примітивних форм оволодіння ресурсами до індустріального суспільства, у якому високий рівень технічного оснащення забезпечує можливість масового споживання. Такі ідеї були розвинуті у працях американського вченого **Уолта Ростоу (1916 – 2003 рр.)** в роботі «*Стадії економічного зростання*» (1960 р.) і його французького колеги **Жака Еллюля** в роботі «*Технологічне суспільство*» (1965 р.).

Технократичний підхід використовувався не тільки для описання минулого і пояснення сьогодення, але і для конструювання футурологічних прогнозів, які стали своєрідною реакцією на розчарування від несправджених очікувань загального благоденства в межах індустріальної цивілізації. Автори припускали подальшу еволюцію в бік формування «постіндустріального суспільства», відмінною рисою якого стає уже не високий рівень техніки, а широке розповсюдження і всебічне використання знань.

Висування на перший план інтелектуальної складової суспільного розвитку — характерна ознака концепцій «постіндустріального суспільства». Одним з перших сформулював цю концепцію американський соціолог Деніел Белл у книзі «*Настання постіндустріального суспільства*» (1973 р.), де прогнозував характерні риси такого суспільного устрою і намагався знайти деякі їх ознаки вже на сучасному етапі розвитку. Першочергового значення все більше набувають наукові знання, які забезпечують прийняття рішень на основі «інтелектуальних технологій». Змінюється і соціальна структура суспільства, в якій найважливішими елементами стають університети, науково-дослідні ін-

ститути та організації, в зв'язку з чим роль «економіки бізнесу» зменшується і пануюче становище займають носії теоретичних знань, фахівці високої кваліфікації в різних сферах діяльності.

Подібні ідеї висловлювалися й іншим відомим американським соціологом — **Елвіном Тоффлером (нар. 1928 р.)**. Розвиток суспільства, на його думку, відбувається через подолання гострих протиріч, шляхом потрясінь, криз і катастроф. У такий спосіб одна стадія розвитку змінює іншу подібно до хвиль. Перша хвиля в історії людства створила аграрну цивілізацію. Промислова революція кінця XVII ст. породила другу хвилю, результатом якої стало індустріальне суспільство. Третя хвиля розпочалася з сучасного етапу науково-технічної революції і повинна привести до становлення «суперіндустріального суспільства», заснованого на якісно новому рівні обміну інформацією, на невідомих ще джерелах енергії, новій системі освіти і характеризуватиметься новим способом життя. Характеристику цієї останньої стадії Тоффлер запропонував у книзі *«Третя хвиля: від індустріального суспільства до більш гуманнішої цивілізації»* (1980 р.).

У цивілізації третьої хвилі споживчі цінності індустріального суспільства поступаються місцем на користь більш високоморальних гуманістичних цінностей, ствердженню і поширенню яких сприяє загальна інформатизація, створення комп'ютерних і комунікаційних мереж. Одним із найбільш значимих наслідків «інформаційної революції» є зміни у пануванні влади. Цьому процесу присвячено особливу працю Тоффлера *«Метаморфози влади знання: багатство і насильство на порозі XXI сторіччя»* (1990 р.). Джерелами влади в суспільствах минулого і сьогодення є насильство і багатство. Вони зберігають свою роль, і навряд чи варто сподіватися на їх швидке зникнення. Але все більшого значення починає набувати влада знання. Це — влада найвищої якості, і зміни в співвідношенні джерел влади на її користь становлять сутність прогресивної трансформації суспільства. Цей процес важкий і суперечливий, і не всі його наслідки можна передбачити, але важливо враховувати саму цю тенденцію. Прогнозуючи майбутнє, вступаючи на незнайому територію, — пише Тоффлер, — краще мати найбільш загальну і неповну карту, яку можна змінювати і доповнювати, ніж не мати ніякої. Процес переходу до постіндустріального (за визначенням Е.Тоффлера – суперіндустріального) суспільства супроводжується переростанням економіки, яка виробляє блага, в економіку, що обслуговує (сервісну).

Теорія інформаційного суспільства – виникла і була описана в працях американських соціологів **Збігнева Бжезинського, Данієла Белла і Елвіна Тоффлера** та інших дослідників.

Економісти Заходу особливу увагу приділяли дослідженню поведінки не індивідуальних економічних суб'єктів, а соціальних груп та їх взаємин у процесі виробництва й розподілу. Такий підхід робить необхідним врахування політичних, соціальних, культурологічних аспектів суспільних відносин, зближує праці цих економістів з дослідженнями соціологів і дає підставу називати їх «соціологічним» напрямком інституціоналізму. Визнаним головою цієї школи був відомий французький економіст, директор Інституту економічного і соціального розвитку **Франсуа Перру (1903-1987 рр.)**. Серед його численних праць виділяється монографія «Економіка ХХ століття» (1961 р.), в якій викладені основні ідеї цього напрямку французької економічної думки.

На формування ідей *соціологічного інституціоналізму* Ф. Перру певний вплив, безумовно, мала традиційна для французької політичної економії увага до проблем державних фінансів, розподілу і перерозподілу доходів між різними класами, соціальними верствами і групами, що неминуче додавало економічним дослідженням соціологічного забарвлення. Ґрунтуючись на цій традиції, представники соціологічного напрямку включали до свого аналізу не тільки суто економічні процеси, але й інші елементи громадського життя — соціальну нерівність, взаємини із навколишнім середовищем, особливості людської природи, вважаючи, що лише такий комплексний підхід дозволяє зрозуміти сутність економічного механізму. «Ринок, — пише Ф. Перру, — не можна зрозуміти без суспільства, в якому він функціонує».

Тому «загальна економічна теорія» не може обмежитися лише трактуванням закономірностей ринкового господарства, аналізом попиту та пропозиції як факторів, що забезпечують рівновагу, але повинна містити в собі й позаринкові відносини між соціальними структурами, що своєю поведінкою формують економічний простір.

Вихідною категорією в теорії Перру є поняття «економічних структур». Вони становлять сукупність зв'язків, «силову мережу» відносин між простими і складними економічними одиницями, які групуються в певних поєднаннях. Ці структури досить стійкі, вони не залежать від кон'юнктурних та циклічних коливань товарних потоків і цін, слабо піддаються спробам їх свідомої зміни, оскільки є результатом попередньої та поточної колективної діяльності: конкуренції, конфліктів, співробітництва. Їх важко знайти у вигляді чітких статистичних показників, але вони присутні у формі впливів на ті величини, що підлягають обліку.

Характерною рисою «економічної структури» є нерівність складових її одиниць, які поділяються на домінуючі та підлеглі. Якщо в

неокласичній моделі досконалої конкуренції взаємодіють рівноправні економічні суб'єкти, які, орієнтуючись на єдину ціну і величину своїх витрат, вибирають прийнятний обсяг виробництва, то в «економічних структурах» істотну роль відіграє елемент примусу з боку домінуючих одиниць, які нав'язують іншим свої умови угод або співробітництва. Домінуючі одиниці впливають частково або цілком, підкоряючи собі менш активні елементи структури шляхом маніпулювання інформацією та ресурсами, які обмежують, або постачають з вигодою для себе. В результаті відбувається деформація економічного простору, в якому спостерігається своєрідна кристалізація навколо полюсів впливу й утворення системно організованих сукупностей, які Перру називає макроодинамиціями.

У макроодинамиці центр прийняття рішень має можливість впливати на наміри і плани підлеглих елементів у такий спосіб, щоб забезпечити найбільшу ефективність усієї групи. Всередині макроодинамиці змінюється характер конкуренції. Вона стає більш організованою і цілеспрямованою, вирішуючи задачу не забезпечення максимального індивідуального прибутку кожної фірми, а максимізації сукупного прибутку макроодинамиці. Скорочення витрат на проведення стихійної та агресивної конкурентної боротьби підвищує ефективність діяльності угруповання в цілому.

Національне господарство є сукупністю взаємодіючих макроодинамиць, в якій організуючу роль центра, що приймає рішення, виконує держава. Її задача — за допомогою поширення інформації та примусу ввести суперництво між групами в контрольоване русло, підтримуючи співвідношення сил, яке найбільшою мірою відповідатиме інтересам суспільства. Не випадково ці положення стали ідейною основою *дирижизму* — французького різновиду політики активного державного регулювання економіки шляхом розробки та реалізації соціально-економічних програм.

Найважливішою функцією державного регулювання є відновлення і підтримка рівноваги, яка порушується спробами тієї або іншої соціальної групи змінити співвідношення сил на свою користь. Підприємці прагнуть збільшити прибуток шляхом підвищення цін, а робітники вимагають збільшення заробітної плати. Механізм грошового і кредитного обміну реагує на це порушенням сформованої збалансованості, проявом чого стає інфляція. У такій ситуації економічні суб'єкти починають пристосовувати свої наміри і плани до нових параметрів, відновлюючи рівновагу на новому рівні.

Ефект домінування можна використати і в позитивному плані. Домінуюча макроодинамиця являє собою «полюс зростання», навколо

якого групуються пов'язані з нею підприємства, галузі, види діяльності, утворюючи зони і напрямки, які розвиваються швидшими темпами і залучають до себе інші сфери економіки.

Оскільки зони розвитку виникають і поширюються нерівномірно, збільшується роль держави в забезпеченні гармонізації економічного зростання. Воно повинне сприяти створенню «полосів зростання» шляхом свідомо проведеної цілеспрямованої структурної політики.

Результатом такої політики повинне стати просування до більш гуманного суспільства, де виробництво буде проводитися не з метою отримання прибутку, а в інтересах суспільного блага. У такому суспільстві будуть максимально гармонізовані інтереси особистості та суспільства, зникнуть поводи для соціальних конфліктів, а блага високо-розвинутої цивілізації стануть доступними для кожного, а не лише для окремих індивідів або соціальних груп.

У 80 – 90-х роках ХХ ст. сформувалося третє покоління інституціонального напрямку. **Неоінституціоналізм** відрізняється, насамперед, зміною методологічних основ своїх концепцій, які беруть коріння не стільки з традицій історичної школи, скільки з неокласичного аналізу поведінкових аспектів економічної діяльності. В центрі їхньої уваги опиняється поведінка господарюючих суб'єктів. Але на відміну від неокласичного підходу в ролі таких суб'єктів виступають не ізольовані «Робінзони» або групи, які розглядаються як самостійні одиниці (наприклад, фірми), а індивіди, що діють у межах соціальних і економічних інститутів. Застосовуючи традиційні методи та інструменти мікроекономічного аналізу, неоінституціоналісти з'ясовують специфіку прийняття рішень в умовах інституціональних обмежень, які стають предметом їх особливої уваги.

5.2 Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

1 Економічне становище в Україні в 1914 – 1919 рр.

2 «Воєнний комунізм» та нова економічна політика в Україні.

3 Індустріалізація та колективізація в УРСР. Соціально-економічний стан Західної України в 20-30-х роках ХХ ст.

4 Господарство України в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови.

5 Причини і форми застійних явищ в економіці 70-х – першій половині 80-х років ХХ ст.

6 Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х років XX ст.

7 Економічна думка в Україні в період панування радянської економічної системи та сучасна економічна думка в Україні.

1 Економічне становище в Україні в 1914 – 1919 рр.

Перша світова війна мала руйнівний вплив на економіку України. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти, заводи і фабрики збільшували військові замовлення і скорочували виробництво предметів широкого вжитку. Металургійна промисловість України йшла до занепаду й розрухи; після деякого пожвавлення занепадала кам'яновугільна промисловість Донбасу. При майже стабільній кількості робітників у залізничній промисловості видобуток залізної руди скоротився. Катастрофічно зменшувався випуск продукції хімічної, текстильної, харчової та інших галузей промисловості. Ззнало великої розрухи сільське господарство. Внаслідок руйнувань, заподіяних транспортному господарству, скорочувались обсяги перевезень. Нестерпна інфляція та зростання державної заборгованості зробили ще тяжчим становище широких верств населення.

Складний і суперечливий етап економічної історії України ознаменувала національно-демократична революція 1917 – 1919 рр. У березні 1917 р. представники української інтелігенції утворили **Центральну Раду (ЦР)**, що ставила за мету домогтися автономії у складі Росії. Але ЦР не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність і порядок, організувати економіку. Тільки після прийняття Третього універсалу і створення **Української Народної Республіки (УНР)**, тобто через кілька місяців Центральна Рада обнародувала основні принципи своєї економічної політики. Значне місце в Третьому універсалі відведено вирішенню аграрних питань. Оголошувалося скасування приватної власності на «землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні монастирські, кабінетські та церковні». Ці землі мали перейти в руки трудящих селян без викупу. У **Третьому універсалі** також декларувалась необхідність «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці». Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня. Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації цієї програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Бракувало грошей навіть для виплати зар-

платні. Не виконувалася й обіцянка щодо встановлення державного контролю над промисловістю. Остаточне банкрутство економічної політики Ради стало очевидним після окупації України німецькими та австро-угорськими військами. Центральна Рада перестала існувати.

З приходом до влади гетьмана П.Скоропадського в українській національно-демократичній революції розпочався новий етап, який характеризувався намаганням відновити правопорядок та ліквідувати «соціалістичні експерименти» Центральної Ради, насамперед в економіці. Засуджуючи діяльність «соціалістичної Центральної влади» він виступив за відновлення приватної власності й свободи підприємництва. Ці його погляди були втілені у «Грамоті до українського народу» від 29 квітня 1918 р. Розпочалася розробка аграрного законодавства. В липні 1918 р. був опублікований «Проект загальних основ земельної реформи». Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя залишалися за власниками і серед селян не ділилися. В цілому Проект був консервативним і більшістю селян не сприймався.

Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики та ін. Внаслідок такої політики влітку і восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації «держави Павла Скоропадського».

У грудні 1918р. Гетьманат був повалений Директорією. Її економічний курс не відзначався послідовністю, особливо на початку діяльності. Одним із перших своїх заходів **Директорія** оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір встановити в Україні національний варіант радянської влади, прагнув цим самим вибити з рук більшовиків один з найважливіших пропагандистських козирів. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому Конгресові. Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів.

Непослідовність курсу Директорії виявилась і в розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, вона пообіцяла поміщикам компенсацію затрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення,

раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишалися будинки, худоба, виноградники та ін. Проголошувалась недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали землі іноземних підданих. Згідно із законом Директорії УНР від 4 січня 1919 р. українські гроші було визнано єдиним законним засобом виплат на території України. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти від розпаду економічне життя, та все ж в умовах більшовицької агітації були розцінені як захищаючі інтереси поміщиків та куркулів й відкидалися.

У результаті збройного повстання, що відбулося на початку листопада 1918 р. відкрилася нова сторінка історії Східної Галичини. Була повалена влада Австро – Угорської монархії й проголошена **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. Законодавчим органом ЗУНР, а потім ЗОУРН стала Українська Народна Рада. В її програмній декларації від 5.11.1918р. проголошувалося народовладдя, основи економічної політики республіки, гарантувалися права і свободи громадян, їх національна та соціальна рівність. Для вирішення аграрного питання був створений Генеральний Секретаріат із земельних справ.

Найбільшою турботою Секретаріату було забезпечення населення й армії продуктами харчування. Гострою проблемою була нестача промислових виробів. Тому Секретаріат внутрішніх справ змушений був вжити ряд радикальних заходів. Усі запаси продуктів харчування та предметів першої необхідності він зосередив у своїх руках. Завдяки цим заходам вдалося врятувати людей від голоду.

За умов постійного руйнування й воєнних дій західноукраїнському урядові вдалося налагодити роботу адміністрації краю, уникнути поширення епідемій, забезпечити функціонування шкіл, залізниці, пошти, телеграфу, а частково – й телефону.

Було проведено земельну реформу. В її основі лежав принцип збереження приватної власності на землю. Конфіскації підлягали лише державні, землі, що належали членам пануючої династії, землі двірські й церковні, землі, набуті з метою спекуляції, а також ті, які перевищували певну дозволenu норму площі. Наділення землею передбачалося почати одразу після закінчення війни. До того часу землею мали розпоряджатися земельні комітети.

Успіхи державного будівництва ЗУНР були перекреслені воєнними невдачами Радянської Росії на полях битви першої світової війни. Непослідовність і нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

2 «Воєнний комунізм» і нова економічна політика в Україні

У кінці 1918 – на початку 1919 р. значна частина України була більшовицькою. Навесні 1919 р. на території УРСР було введено жорстку економічну політику **«воєнного комунізму»**. Ця політика передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів та товарів. Під партійний контроль було взято фінанси. Фінансове господарство України було підпорядковане фінорганам Росії. Відбувалося одержавлення промисловості.

Найголовнішим для більшовиків в Україні було питання щодо хліба. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. Вивіз його супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом. 11 січня 1919 р. Раднарком РРФСР ухвалив декрет «Про продрозкладку», дія якого з березня поширювалася й на Україну. Згідно з ним селяни мали здавати владі усі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, перш за все – хліба. Були створені спеціальні продовольчі загони. Однак, селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозверстки становив 153 млн. пудів хліба, тобто був виконаний лише на 10 %.

Опорою більшовиків в українському селі стали комнези – комітети незаможних селян. Вони діяли проти основної частини селянства. З їх допомогою матеріальна база заможних господарів України була підірвана. Значна частина селянства зовсім припинила виробництво.

Наслідком дефіциту продуктів і засухи став голод 1921 – 1923 рр. Особливо болісно голод відбився в селах, бо перевага в продовольчому постачанні надавалася промисловим районам, а не голодуючим в сільській місцевості.

Не до всіх селян уряд ставився однаково. Поволзьким селянам і біженцям з Поволжя в Україні надавалася хоч якась допомога, нерідко за рахунок України. Про голод в Україні влада замовчувала. Тільки в грудні 1921 р., коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зростала смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо вивозу українського хліба до РРФСР було зменшено з 57 до 27 млн. пудів. Водночас уряд УРСР дістав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їм населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, – повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загальнодержавного продово-

льогого фонду. Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РРФСР. На початку січня 1922 р. Раднаркому УРСР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Загалом голод 1921 – 1923 рр. за приблизними оцінками, забрав життя 1,5 – 2 млн. українців.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовиками. Воно вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання. У 1921 р. уряд змушений був визнати повний провал політики «воєнного комунізму» і перейти до **нової економічної політики (НЕП)**.

Основні складові НЕПу: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх та дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарського розрахунку на підприємствах (право продажу надплатової продукції); дозвіл іноземних концесій (передача на певних умовах і на певний строк права експлуатації окремих державних об'єктів); відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; зміна продрозверстки продподатком. За собою уряд залишав контроль за важкою промисловістю, банками, транспортом і зовнішньою торгівлею.

У сільському господарстві передбачалася система заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозверстки продподатком. Розмір податку визначався напередодні посівної і був у два рази меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості НЕП передбачав повернення дрібних та середніх підприємств їхнім власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці та оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, відкривалися ярмарки. У 1922 – 1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю – червонець, який

дорівнював 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому. Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси й ощадний банк.

НЕП сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалась єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств.

В умовах НЕПу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставали галузі важкої промисловості, транспорт і зв'язок, які були під контролем держави. Ставала очевидною невідповідність між ідеологією більшовиків і їхньою повсякденною практикою.

В кінці 20-х років НЕП було відкинуто. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927 – 1928 рр. На початку 1928 р. почали застосовуватись командно – адміністративні заходи керівництва.

3 Індустріалізація та колективізація УРСР

СРСР, і в тому числі і Україна залишалися аграрно-індустріальними, їхня економіка вимагала технічної й технологічної модернізації. В 1928 р. був розроблений проект корінних економічних перетворень. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, головними етапами якого стали п'ятирічки.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі і ін.

На відміну від розвинутих країн світу індустріалізація в СРСР здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а для промисловості.

Визнаючи, що в Україні утвердився тоталітарний режим і вона була позбавлена навіть залишків національної економіки, все ж слід зазначити, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 року. Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не мало змоги здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період.

Одним з основних джерел індустріалізації промисловості мало стати село. Для цього треба було колективізувати сільське господарство. Перехід до колективізації підштовхнула криза по хлібозаготівлі 1927 – 1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялося продавати державі хліб за нижчими цінами. В січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення щодо примусового вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Колективізація почала здійснюватись вже в 1929 р., названому «роком великого перелому». Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду всіх інших республік Радянського Союзу здійснити колективізацію. 24 лютого 1929 р. С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930р.».

Початок колективізації показав, що селяни не бажали вступати до колективних господарств (колгоспів). Адже усупільнювались не тільки засоби виробництва, а й продуктивна худоба, птиця, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Ті, хто не вступав до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Особливо активним був наступ проти заможних селян – куркулів. До цієї категорії відносили не тільки тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників, які застосовували у своєму господарстві двигун або просто мали хату, покриту бляхою. Застосовувалася політика відкритого терору: розстріли, ув'язнення, виселення у віддалені райони (Урал, Сибір, Далекий Схід).

Але й це не допомагало. Селяни відмовлялися йти у колгоспи, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928 – 1932 рр. в Україні було винищено майже половину стада поголів'я худоби. У багатьох випадках проявлялися відкриті селянські протести, які нерідко переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. На їх придушення відправлялися регулярні війська. Події набували загрозливих масштабів. Щоб заспокоїти селянство, в березні 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися «перегини» в колгоспному будівництві. Відповідальність за «викривлення партійної лінії» перекладалась на місцеві органи влади. Почався масовий вихід селянства з колгоспів. Але такий перебіг подій не влаштовував керівництво. Тому вже у вересні 1930р. відновився наступ на селян-одноосібників, а до кінця 1932р. в УРСР було колек-

тивізовано майже 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівної площі.

Головною метою партії залишалася індустріалізація країни. Для закупівлі за кордоном промислового устаткування потрібна була валюта. Отримати її можна було, тільки експортуючи сировину, зокрема зерно. Світові ціни на зерно різко знизились. Та незважаючи на це, експорт його зростає. У багатьох колгоспах було забрано все зерно разом з насіннєвим фондом, селяни голодували. Окремі колгоспи розпалися.

Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. План заготівок зерна був не виконаний. В Україну прибула надзвичайна комісія на чолі з Молотовим. Внаслідок її адміністративних дій, коли з колгоспних і селянських комор вивезли все до зернини, взимку 1932 – 1933 р. в селах України розпочався голодомор. Намагаючись врятуватися, тисячі селян ішли до міст, де весною скасували хлібні картки і можна було купити хліб. Але сільським жителям продавати хліб заборонялося. Селянам також не дозволялося самостійно найматися на роботу на промислові підприємства, переходити або переїжджати до Росії. Загалом, за різними підрахунками, від голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні загинуло до 9 млн. чоловік.

Після розпаду Австро–Угорської імперії і поразки національно-визвольної боротьби західноукраїнські землі були розділені між Польщею, Румунією і Чехо - Словаччиною. Ці країни значно відставали від промислово розвинутих країн Європи. Західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним придатком, ринком збуту, джерелом сировини й дешевої робочої сили для іноземних країн. Продуктивні сили Галичини розвивалися відповідно до інтересів польської економіки (85 % підприємств були дрібними, понад 80 % населення краю займалися сільськогосподарським виробництвом).

Західні українці зуміли організувати економічну самооборону проти іноземної експлуатації. Вже в перші повоєнні роки було створено широку мережу споживчих, закупівельно-збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Очолював українську кооперацію в Польщі Ревізійний союз українських кооператорів.

Закупівельно-збутові кооперативи змогли організувати заготівлю сільськогосподарських продуктів серед своїх членів, забезпечити їх реманентом, насінням. Селянські кооперативи налагодили експорт окремих видів продуктів за кордон. Виробнича кооперація займалася переробкою сільськогосподарської та іншої продукції. Особливі успіхи мала молочарська кооперація, яка вийшла на європейський ринок.

Кредитні кооперативи мобілізували заощадження, надавали вигідні кредити. При Центробанку був створений «Фонд господарської розбудови», який сприяв створенню нових виробництв.

На положенні відсталих окраїн Румунії були Буковина і деякі повіти Бессарабії. Буковинська промисловість залишалась напівкустарною, найбільш розвиненою була харчова промисловість.

Повільно розвивалась і промисловість Закарпаття, вона теж була напівкустарною.

В умовах іноземного панування гальмувався розвиток сільського господарства. Аграрні реформи не могли задовольнити потреби українського села. Мав місце масовий селянський рух, масова еміграція за кордон. Економіка була кризовою.

Таким чином можна зробити висновок, що у міжвоєнний період Україна залишалася територіально роз'єднаною, а її економіка розвивалася за принципами, що мало узгоджувалися з інтересами українського народу.

4 Господарство України в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови

Початок Другої світової війни приніс Україні значні територіальні зміни. Західноукраїнські землі (Східна Галичина і Західна Волинь в 1939 р., Північна Буковина й Південна Бессарабія в 1940 р.) були приєднані до Радянської України і СРСР в цілому. Це привело до важливих економічних змін. Було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт. На селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства.

Водночас радянська влада асигнувала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств. Зі Сходу країни направляли ешелони з верстатами, обладнанням, машинами. Особливу увагу приділяли підприємствам харчової, легкої, місцевої промисловості. На початок Великої Вітчизняної війни 1941 р. в Західній Україні фактично було ліквідоване безробіття. Будівництво, реконструкція фабрик і заводів збільшили потребу в робочій силі. Розпочалося переселення робітників у східні райони України. Проводилась земельна реформа. Суцільна колективізація сільського господарства не ставила її головної мети. Конфісковані землеволодіння передавалися селянським комітетам, яким належало поділити її серед безземельних і малоземельних селян. Решта мала послужити основою для створення радгоспів і колгоспів. Колективізація розпочалася навесні 1940 р., а до середини 1941 р. було колективізовано близько 13 % господарств.

Поспіх в одержавленні засобів виробництва і торгівлі, коли, незважаючи на політичну й економічну недоцільність, було націоналізовано сотні дрібних, фактично ремісничих підприємств, а також кооперації, надмірне скорочення приватної торговельної мережі, бюрократична неповороткість нових управлінських структур у сфері виробництва й обслуговування призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Ці та інші упущення, що негативно вплинули на матеріальне становище населення, не кажучи вже про репресії, не могли не викликати, а в багатьох випадках і зміцнити політичні сумніви значної частини західноукраїнського суспільства.

В 40-х роках ХХ ст. остаточно виявилось призначення збудованої « матеріально-технічної бази соціалізму » як, потужного воєнно-промислового комплексу. На початку війни господарство України було переорієнтовано на потреби оборони. Почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників та інженерів. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезене і встановлене на нових станціях. Зерно та інші види продовольства форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти. Що неможливо було вивезти – спалювали. У Донбасі були затоплені всі шахти, зруйновані мости, залізниці, телеграфні лінії тощо.

Фашистський режим, встановлений на українських землях, визначив перед собою завдання – підкорити й колонізувати Україну. Серед інших заходів окупаційної влади окремо слід підкреслити примусову мобілізацію робочої сили з України. Німці з властивою їм педантичністю здійснювали пограбування України, вивозячи з неї промислове устаткування, культурні цінності, худобу, зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем та викопані фруктові дерева. Промислові підприємства, що залишилися непошкодженими, були оголошені власністю Німеччини і нещадно експлуатувалися.

Відступаючи з України, фашисти, як і більшовики в 1941 р., вдавалися до тактики «спаленої землі», тобто знищували за собою все, що би міг використати противник. Як наслідок, – Україна в ході Другої світової війни зазнала більше руйнувань, аніж будь-яка інша європейська країна. На руїни були перетворені 720 великих і малих міст, 28 тис. сіл України, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, МТС. Десять мільйонів чоловік залишилися без даху над головою. Проте найстрашнішими були людські втрати, що становили 8 млн. чол. (військові – 2,5 млн., цивільні – 5,5 млн.). Загальні ж демографічні втрати, які

включають убитих в боях, померлих у концтаборах, депортованих, евакуйованих та емігрантів, становлять 14,5 млн. чол.

Відбудова зруйнованого господарства відбувалася в надзвичайно складних умовах. За роки війни змінилася структура економіки. Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджуваними темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова й легка промисловість. До травня 1945 р. було відбудовано й введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей.

Особливо складним у повоєнний період було становище в сільському господарстві. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тягової худоби, насіння, робочих рук. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Оплата праці була символічною, існували селяни в основному за рахунок обробітку присадибних ділянок. Селяни також не забезпечувалося пенсіями. Майже всі колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села. Катастрофічний стан сільського господарства України довершила посуха, що знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946 – 1947 рр., який охопив Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. А в цей час експорт зернових із СРСР тільки в 1946 р. становив 1,7 млн. т. При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно – в кредит. Становище було жакливим, уряд змушений був надати, хоч і мізерну, допомогу голодуючим.

Після голоду розпочалося повільне піднесення сільського господарства. З метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введені були грошові й натуральні податки, що призвели до знищення домашніх тварин, вирубування садів. У 1947 р. Перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проект, що передбачав об'єднання колгоспів у так звані «агромасти». Але цей проект викликав незадоволення селянства і уряд змушений був відмовитись від нього.

У цілому ж до початку 50-х років XX ст. сільське господарство залишалося збитковим.

У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші обмінювали на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювались карбованець за карбованець, віз 3000 до

10000 крб. – з розрахунку 3 : 2, а понад 10000 – зменшувалися наполовину. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5 : 4, тобто вилучалось 20 % їхніх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. були підвищені оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажо-перевезень. 31 березня 1950 р. був підвищений курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу.

Значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України. Тут розпочалася форсована ліквідація приватної власності, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. Розширювалися старі виробництва: видобуток нафти, природного газу. Створювалися нові галузі промисловості: хімічна, виробництво автобусів, радіоапаратури.

У цілому в 1950 р. промислове виробництво становило 10% загальноукраїнського (проти 3 % у 1940 р.).

Отже, післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом командно – адміністративних методів управління. Поряд із вагомими успіхами в промисловості, сільське господарство значно відставало. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток відбувався переважно на екстенсивній основі.

5 Причини і форми застійних явищ в економічному житті 70-х – першій половині 80-х років XX ст.

У 50-х – 60-х роках основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Але після смерті Й.Сталіна були здійснені спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не чіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

Значну увагу було приділено реорганізації управління промисловістю. Щоб зменшити розтратність централізованого виробництва, з 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. В 1957 р. М. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформи не підлягали військова промисловість і енергетика. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

І дійсно, організація раднаргоспів мала певний ефект. Внаслідок ліквідації окремих міністерств значно був скорочений адміністратив-

но-управлінський апарат. Були закриті сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі були задіяні для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилась кількість зустрічних перевезень вантажів. На території України було створено 11 раднарго-спів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління. Тисячі підприємств, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалось виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок наповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними й швейними машинами, пілососами, холодильниками, велосипедами та іншими товарами вітчизняного виробництва, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції майже вдвічі перевищували ці ж самі показники за період 1965 – 1985 рр.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Не ставилося питання щодо повного зламу командно-адміністративної системи, скасування централізації. В той час як промислово розвинуті країни світу розгортали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз «переганяв» їх за видобутком сировини.

Поряд з експериментами в промисловості, йшло реформування сільського господарства. На вересневому 1953 р. Пленумі ЦК КПРС М.Хрущов добився для колгоспів підвищення в 2 – 5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно, масло; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків.

Забезпечувати харчами мали тільки колгоспи й радгоспи. Індивідуальне присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли мати в приватному господарстві більше однієї корови. У цілому негативні наслідки мала й ліквідація М Хрущовим МТС та передача їхньої техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які «забрали » сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

В жовтні 1964 р. в СРСР до влади прийшло нове керівництво, яке очолив Л.Брежнев. Прагнучи задекларувати свою нібито реформаторську сутність, воно почало з економічної реформи, яку часто називають «Косигінською реформою». Вона повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби в капіталовкладеннях незавершеного будівництва, масовий випуск то-

варів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; кредитувати промислове будівництво, а не надавати дотації; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати, але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватись. Керівництво СРСР поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили роки застою.

До середини 70-х років XX ст. радянська економіка повністю втратила притаманний для 50 – 60-х років динамізм, розвиваючись екстенсивними методами. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину «загальносоюзного народногосподарського комплексу», стала заложницею економічної стратегії центру. В Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що робило республіку залежною від інших регіонів СРСР.

Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів – швидко занепали через брак нових технологій, ставали нерентабельними.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси (ВПК). В середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60%. На військову промисловість працювало до 80% машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки обумовили її деформований, нераціональний характер.

Протягом 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, що перетворилося на якісний занепад на початку 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації праці (а трудових ресурсів вже не вистачало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів, наслідком чого повинні були стати сировинна і екологічна кризи. Це давало короточасний ефект, а фондівдача падала, якість продукції не відповідала тогочасним вимогам. Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Аналогічною була ситуація і в сільському господарстві, де, незважаючи на запровадження масштабних програм ме-

ханізації, хімізації та меліорації, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки; хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація – призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу.

Відповідно до цього змінювався і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х – на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років ХХ ст. становили 32 млрд. крб. Неможливість реалізації доходів через дефіцити на споживчі товари вела до зростання інфляції, спекуляції, розвитку тіньової економіки, формування мафіозних угруповань.

Отже, криза, що охопила економіку, була результатом тогочасних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленості людей у наслідках своєї праці.

6 Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х років ХХ ст.

Друга половина 80-х років характеризується кризою усіх сфер життя СРСР. Разючого удару і без того критичному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на світовому ринку. На квітнево-му 1985 р. пленумі ЦК КПРС М. Горбачов оголосив про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Почався період, що увійшов в історію під назвою «перебудови».

Висунута програма перетворень в економіці передбачала «прискорення соціально-економічного прогресу» країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Реформатори прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств, активізацію приватної ініціативи не мали успіху. Наслідком цього були: подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зuboжіння найширших верств населення. Утвердження в держсекторі бартерної економіки, в підприємницькому секторі головним стало не виробництво, а продаж товарів. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній і зовнішній борг. Значною перешкодою на шляху реформування еконо-

міки України був її структурний дисбаланс. Зокрема, питома вага важкої промисловості становила більше 60%. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95% продукції виробляли підприємства союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Недосконалі перетворення в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми і, як наслідок, призвели до формування масового незалежного робітничого руху. Першим рішучим кроком на шляху до повної національно-державної незалежності було прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України». Цей документ проголосив «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Територія України в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування й розпорядження національним багатством України.

Логічним продовженням Декларації став закон «Про економічну самостійність Української РСР», прийнятий 2 серпня 1990 р. Головними принципами економічної політики було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повну господарську самостійність і свободу підприємництва; введення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці; захищеність внутрішнього ринку тощо.

Тим часом тривав спад виробництва у всіх галузях господарства. 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. 24 серпня 1991 року Верховна Рада Української РСР проголосила Акт незалежності України.

7 Економічна думка України в період панування радянської економічної системи

Втілення в реальність соціалістичної ідеї, теоретичною основою якої був марксизм, було розпочато в Росії, коли влада опинилася в руках Всеросійської комуністичної партії (більшовиків). Здійснивши со-

ціалістичну революцію, більшовики отримали як об'єкт для експерименту величезну країну, економіка якої хоч і вступила вже в ринкову фазу розвитку, але характеризувалася багатоукладністю форм господарювання. Ідеологом більшовизму був **В.І.Ленін (1870 – 1924рр.)**, який розділяв і розвинув погляди марксистської класичної школи. Економічна політика, запропонована Леніним, пройшла два етапи: політика «воєнного комунізму» та нова економічна політика (неп).

Соціалізм у розумінні Леніна постає, насамперед, як *державна* структура. Хоча у віддаленій перспективі, на вищій фазі, передбачалось відмирання держави як політичної організації. На стадії ж соціалізму, вона вкрай необхідна для організації правильного функціонування цієї першої фази комуністичного суспільства. Держава мусила здійснювати загальний облік і контроль за виробництвом та розподілом, а всі громадяни трансформуватися в службовців за наймом держави, службовців і робітників всенародного державного «синдикату».

Соціалізм, як вважав Ленін, мав спостерігатись у всіх заходах, що підсилюють державний контроль над економікою, оскільки соціалізм є не що інше, як державно – капіталістична монополія, звернена на користь усього народу.

У зв'язку з цим було запропоновано систему заходів, покликаних забезпечити жорстку централізацію управління економікою, в чому і вбачався рух до соціалізму. Такими заходами повинні були стати: об'єднання всіх банків в один і державний контроль над його операціями, примусове синдикування промисловців і торговців, а потім націоналізація синдикатів, примусове об'єднання населення в споживчі товариства та контроль за ними. Найважливішою специфічною особливістю соціалістичної системи господарства вважався *планомірний характер* її функціонування.

Володіючи і розпоряджаючись всіма наявними ресурсами, суспільство отримувало можливість свідомо регулювати свої економічні дії, що і реалізувалося в практиці складання загальнодержавних планів. Директивний характер цих планів давав підставу оголошувати їх основним засобом перетворення суспільних відносин згідно з поставленими цілями. Такий телеологічний (від грецьк. telos — ціль) підхід до планування був досить розповсюдженим серед радянських економістів 20 – 30-х років ХХ ст. В той же час при проведенні НЕП надавалась можливість для розвитку приватної власності та реалізації приватного інтересу, а в сільському господарстві мова йшла про розвиток кооперації в усіх її формах.

Деякі економісти – **Я. Дімаштейн, М. Соболев, Л. Діц** та ін. – відзначали негативні наслідки централізованого ціноутворення, дис-

пропорції економічного розвитку, товарний дефіцит, неправомірність тотального планування, вказували на можливість кризи монополізованої державою економіки.

Особливе місце в той період займала критика так званої «волобуєщини» – як прояву українського націоналізму в економічній думці. **Михайло Волобуєв** у 1928 р. виступав з ідеєю про переваги самостійного економічного розвитку України. Критикував імперську політику Росії. На його думку, Україна володіла достатнім економічним потенціалом, щоб могли самостійно розвиватися і інтегрувати у світову економіку. За свої ідеї Волобуєв був оголошений ворогом народу і репресований.

Ідеями ворогів народу також було визнано «неонародницькі» економічні концепції **О. Челінцева** і **О. Чаянова**. Розроблений ними план аграрних реформ не був втілений в практику. Соціально ворожими були названі й економічні ідеї **Туган-Барановського** і **Слуцького**.

З 30-х років минулого століття економічна думка України практично стала на бік комуністичного догматизму. Економічна теорія розвивалася за соціальними замовленнями, перебувала в ізоляції від світової економічної думки. Усі немарксистські теорії вважалися вульгарними і небезпечними, а тому були розкритиковані і засуджені.

У середині 60-х рр. XX ст. в Радянському Союзі почала пробивати собі дорогу ідея використання ринкових регуляторів для підвищення ефективності соціалістичної економіки. Необхідність реформ усвідомлювалася і частиною правлячої еліти, хоча поворот в бік ринку був справою нелегкою, насамперед з ідеологічних міркувань.

Наріжним каменем стала стаття харківського економіста, професора **Євсея Григоровича Лібермана (1897 – 1981рр.)** «План, прибуток, премія», опублікована в газеті «Правда» від 9 вересня 1962 року. Автор пропонував зробити деякі, хоча і не дуже рішучі кроки в бік перетворення соціалістичних підприємств у відносно самостійних товаровиробників. Для цього необхідно було звільнити їх від дріб'язкової опіки центральних планових органів, які повинні встановлювати завдання тільки з обсягу й номенклатури продукції та термінів постачання. Всі інші планові показники підприємства повинні були розробляти самі, встановлюючи між собою прямі зв'язки на основі договорних угод.

Щоб зацікавити підприємства у виконанні високих планових завдань, підвищенні якості продукції, пропонувалося зробити найважливішим оціночним показником прибуток. «Необхідно, — писав Є. Ліберман, — встановити довгострокові норми рентабельності для галузей, що визначаються як відношення прибутку до виробничих фондів, і у

випадку виконання підприємством цих нормативів, заохочувати його, залишаючи йому частину прибутку для стимулювання колективу в цілому та окремих його працівників.

Необхідно також впорядкувати систему ціноутворення, зробити її більш гнучкою, щоб більш ефективні вироби були рентабельними, а отже, вигідними для виробників».

Пропоновані новації були дуже незвичайні для того часу і викликали неоднозначну реакцію. Прихильники традиційних методів управління побачили в них зазіхання на основні принципи і сповзання до капіталістичних форм господарювання. Але директори й економісти великих підприємств в цілому підтримували висунуті в статті пропозиції. В ході розгорнутої дискусії вони були конкретизовані, розширені й лягли в основу практичних рішень щодо проведення економічної реформи господарського механізму.

Основні положення реформи були викладені в доповіді Голови Ради Міністрів СРСР **Олексія Миколайовича Косигіна (1904 – 1980 рр.)** у вересні 1965р.

Головна ідея полягала в створенні умов, які давали б можливість підприємствам функціонувати, нехай на обмеженому, але ринку як самостійним госпрозрахунковим одиницям, що зіставляють витрати і результати своєї діяльності та максимізують прибуток. Для цього різко зменшувалося число директивних, тобто обумовлених зверху, планових показників, а інші перетворилися в розряд так званих «розрахункових», запланованих самим підприємством. Змінювалася якість оціночних показників: замість показника валової продукції вводилися завдання з обсягу реалізованої продукції, що за задумом повинно було стимулювати випуск конкурентоздатної, потрібної споживачу продукції. Центальною категорією господарської діяльності підприємства ставав прибуток. Він вже не просто перераховувався до бюджету, а розподілявся між підприємством і державою. З частини прибутку, яка залишалася, підприємство мало можливість формувати фонди матеріального стимулювання особистого й колективного, а також фонд розвитку виробництва, за рахунок якого самостійно здійснювати відтворювальну діяльність.

Ці заходи доповнювалися реформою оптових цін, а також намірами розвивати кредит, оптову торгівлю засобами виробництва, прямі зв'язки між підприємствами.

Спочатку реформа принесла певні позитивні результати у вигляді збільшення темпів зростання і підвищення деяких показників ефективності, однак незабаром з'ясувалося, що практична реалізація запланованих заходів стикається із серйозними труднощами.

Насамперед, не вдалося задумане розширення прав підприємств і перетворення їх у відповідальних товаровиробників. Галузеві міністерства, у підпорядкуванні яких знаходилися підприємства, не були госпрозрахунковими і тому керували за допомогою суто адміністративних методів, здійснюючі поділ та розподіл ресурсів і вимагаючи детальної звітності про виконання завдань. Швидко зростала кількість поновлюваних директивних показників, яких незабаром стало більше, ніж до реформи.

Не виправдалися розрахунки на стимулюючий вплив показника реалізованої продукції. В умовах планового розподілу майже всієї продукції в підприємства не було проблем з пошуком покупця, а тому головною задачею ставало збільшення загального обсягу вартості продукції. Це досягалося або включенням у ціну якомога більших витрат, або за рахунок асортиментних зрушень в бік більш дорогих товарів.

Не став активним стимулятором і прибуток. Доля підприємства залежала не стільки від його прибутковості, скільки від виконання всієї сукупності планових завдань. Крім того, підприємства не були особливо зацікавленими в максимізації прибутку, оскільки їм діставалася дуже незначна і строго фіксована його частина, а основна частка чистого прибутку вилучалася в бюджет у вигляді так званого вільного залишку.

Щодо можливості самостійно розширювати виробництво, здійснювати технічну реконструкцію, то це виявилось неможливим реалізувати не тільки через незначні фонди розвитку, але й у зв'язку з відсутністю вільного ринку засобів виробництва і ринку робочої сили. З тієї ж причини не отримала достатнього розвитку і форма кредиту.

Задумані заходи вступили в протиріччя з логікою розвитку командної системи. Логіка командної системи неминуче змушувала вибрати другий варіант. Рух до ринкових методів регулювання виявився заблокованим. За першими досягненнями розпочалося падіння ефективності. Непослідовність у проведенні реформ не дозволила усунути старі недоліки адміністративної системи і породила нові. Це стало приводом для відмови від проголошеного реформаторського курсу і повернення до жорсткого централізованого планування переважно в натуральних показниках.

Спроби проведення реформ у другій половині 60-х рр. XX ст. продемонстрували, з одного боку, потребу подолання головного недоліку централізовано керованої системи — її низької ефективності, а з іншого, — обмежені можливості розв'язання цієї задачі в рамках даної системи, без порушення її цілісності. Тому результати реформ вияви-

лися дуже скромними і в більшості випадків завершувалися відкочуванням на попередні позиції.

Однак проблема неможливості ефективного функціонування за межами своїх виробничих можливостей не тільки зберігалася, але і загострювалася із вичерпанням наявного ресурсного потенціалу, і тому рано чи пізно довелося знову звернутися до механізму ринку як способу подолання кризи соціалістичної економіки, яка прогнозувалася в недалекому майбутньому. Із середини 80-х р. розпочався новий етап реформ практично у всіх соціалістичних країнах.

Децентралізація торкалася не тільки економічної сфери, але й політичної влади, тому що, як з'ясувалося, без серйозних перетворень політичної структури, яка була найважливішою ланкою соціалістичної системи, економічні реформи не досягали своєї мети. Перетворення виражалися в переході (більшою або меншою мірою) від тоталітарних форм державного устрою до демократичного.

У сфері економіки зазначена тенденція проявилася, перш за все, у плюралізмі форм власності, коли поряд з безроздільно пануючою державною власністю спочатку дозволили створення справжніх кооперативів і підприємств «індивідуальної трудової діяльності», потім приватних підприємств у сфері послуг та торгівлі, і, нарешті, перейшли до масової приватизації, у тому числі найбільших виробничих комплексів. Ці заходи доповнювалися лібералізацією цін, відкритістю економіки для припливу іноземних капіталів і виходу на зовнішні ринки. Все це призвело до необоротних органічних змін соціалістичної системи, які означали, власне кажучи, її переродження в ринкову.

Таким чином, у зазначений період в економічній думці можна виділити три основні напрями:

- 1. економічна теорія, що формувалася на засадах основних економічних шкіл Заходу (маржиналізму або неокласичного напрямку);*
- 2. ортодоксальна марксистська теорія;*
- 3. немарксистські економічні соціалістичні теорії.*

5.3 Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)

1 Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.

2 Участь України в світовому господарстві.

3 Сучасний етап розвитку української економічної думки.

1 Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності

Проголошення незалежності України відкрило нову еру в історії нашої країни. У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила **«Основи національної економічної політики»**. У цьому документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Великого значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, що забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої і харчової промисловості. Було заявлено про вихід з рубльової зони. Приймалися важливі закони і постанови («Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», «Про приватизацію майна державних підприємств» та ін.). У Міжнародний валютний фонд було представлено розширену програму ринкових перетворень, яка була схвалена. Україна стала членом МВФ.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацьовували. Залежність української економіки від російських енергоносіїв призвела до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, росту інфляції. Кризу поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. З 1992 р. в Україні проводилась відверто інфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, ріст цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Наприкінці 1992 р. було прийняте рішення щодо виходу з рубльової зони та введення купоно-карбованця як перехідної валюти. Проте до позитивних змін в економіці це не привело. Великий податковий тягар привів до розвитку тіньової економіки, обмеження виробничої та комерційної діяльності.

У 1994р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23%, виробництво промислової продукції – на 27,8%, сільськогосподарської – на 16,5%. В цілому за 1991 - 1999 роки ВВП України зменшився на 59,8%. Капітальні вкладення за 1991 – 1999 рр. знизились на 82%. За роки довгої і глибокої кризи фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. В 1996 році ціни порівняно з 1991 р. зросли в 10000 разів.

Влітку 1994 р. новим Президентом України було обрано Л. Кучму. У жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетво-

рень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Ця стратегія передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворой монетарної політики, масову приватизацію і проведення земельної реформи. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця і заміну його гривнею. Разом з тим було також здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів.

Ці заходи дали позитивні результати. Зменшились темпи падіння ВВП, зросла заробітна плата, середньомісячна інфляція в 1997 р. не перевищувала 1%. Однак, не зважаючи на деяку стабілізацію, економічну кризу подолати не вдалось; вона істотно вплинула на інвестиційну сферу, що проявилось в падінні норм прибутків, зниженні номінального доходу.

У 2000 році було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до економічного зростання. Була проведена аграрна реформа внаслідок якої відбулося масштабне паювання землі без права її продажу (6,4 млн. селян одержали у власність 26,5 млн. га), а також були реформовані сільськогосподарські підприємства в господарства ринкового типу. Та на жаль, аграрна реформа не привела до підвищення економічної ефективності сільського господарства. Показники, що характеризували розвиток цього сектора економіки, на жаль, дуже низькі. У 2001 році Верховна Рада України ухвалила Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі.

Економічне зростання продовжувалось з 2000 по 2009 роки середніми темпами 7% на рік. В 2010 році Україна отримала новий спад ВВП на 15%, та спад промислового виробництва на 25%. Темпи економічного зростання відновились в 2011 та 2012 рр., але вони були не значними (1 -2%). В 2013 році темпи зростання ВВП України дорівнювали 0%. В останні роки різкими темпами зростає дефіцит державного бюджету та державний борг України, відбувається подальша девальвація гривні та скорочення промислового виробництва на фоні деіндустріалізації економіки.

Сучасна українська економіка останнім часом проходить дуже складний шлях. Однією із основних причин цієї складності є політична нестабільність в країні, часта зміна урядів, а відповідно – напрямків розвитку, методів управління ринком.

2 Участь України в світовому господарстві

З набуттям Україною незалежності склалися об'єктивні передумови активної участі її в міжнародному розподілі праці. Цьому сприяли: значна зміна системи економічних відносин; прийняття низки законів та указів Президента щодо зовнішньоекономічних зв'язків та зовнішньоекономічної діяльності; прискорення світового науково – технічного прогресу; необхідність спільного вирішення глобальних проблем людства (демографічної, продовольчої, екологічної, усунення загрози ядерної війни тощо); структурна перебудова галузей народного господарства; визначення України та входження її в міжнародні організації.

Для ефективного включення України до глобальних економічних структур і процесів необхідно створити ряд передумов. Це передусім – системна ринкова трансформація, реструктуризація і відкритість економіки.

Зовнішня торгівля має для України велике значення. У товарній структурі експорту переважають сировина й товари первинної обробки: чорні метали, добрива, продукти неорганічної хімії, вироби з чорних металів, цукор та кондвироби. Хоча експортуються і готові вироби – ядерні реактори, котли, обладнання, механізми, засоби наземного транспорту, електричні машини тощо. В імпорті України переважають мінеральне паливо, газ, нафта та продукти їх переробки, засоби наземного транспорту, машини й устаткування, обчислювальна і оргтехніка, товари народного вжитку, продукти і сировина для їх виробництва.

Більша частина експортно–імпортних відносин України здійснюється з країнами колишнього Радянського Союзу та Європи, на які в 1999 р. припадало відповідно 28,1 та 31,3 % експорту і 56,9 та 30 % імпорту. Близько 21 % українського експорту і 47 % імпорту пов'язані з російським ринком.

У 1999 р. в Україні була розроблена Державна програма подальшого розвитку експортного потенціалу. Україна прагне стати надійним торговим партнером для всіх зацікавлених держав.

Для України важливим є посилення конкуренції на внутрішньому ринку. Це сприяє підвищенню попиту на винаходи, нові технології, розробки і дослідження, інтенсивній їх реалізації у виробництві. Підприємства повинні бути зацікавлені в інноваційній діяльності.

Розширенню конкурентних переваг України повинна сприяти послідовна державна політика, спрямована на формування умов господарської діяльності, зростання сукупного попиту, інвестицій та інновацій, розширення фінансової підтримки фундаментальної і прикладної науки та освіти. Важливою проблемою українського уряду є удо-

сконалення ринкового економічного середовища та правової бази. Зваженою має бути монетарна політика Національного Банку України.

16 травня 2008 року Україна стала рівноправним членом Світової Організації Торгівлі (СОТ).

В останні роки українська економіка вибрала чіткий курс на інтеграційні процеси з Європейським Союзом.

Стратегічна політика країни щодо подальшого входження її до світової економіки може полягати в формуванні двополюсної міжнародної спеціалізації, а саме – на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу. Головними завданнями такої *стратегії* являються:

- по-перше, підтримка високого рівня конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг;

- по-друге, на основі створення вільних економічних зон, ефективно монетарної політики стимулювати експорт;

- по-третє, проводити політику гнучкого протекціонізму.

Зрозуміло, що виконуючи міжнародні угоди, Україна не може ставити високі тарифні і нетарифні бар'єри на шляху проходження зарубіжних товарів через митний кордон країни, оскільки це зашкодить і конкурентоспроможності товарів вітчизняного виробництва. Проте цивілізований «захист» українському ринку потрібний.

Перед Українською державою сьогодні стоять дуже складні задачі в економічній сфері. Від того, як вони будуть розв'язані, залежить наше майбутнє в умовах постіндустріальної цивілізації.

3 Сучасний етап розвитку української економічної думки

Сучасний етап розвитку української економічної думки включає два великих періоди: це кінець 1980-х – 1990-ті роки - коли відбувався злам командно-адміністративної системи та йшло становлення ринкової економіки в Україні; та початок ХХІ ст. – коли відбувається розвиток економіки України на ринкових основах та її орієнтація на євроекономічну інтеграцію. Цей процес складний, він вимагає відмовитись від тих стереотипів, які залишились у спадщину від тоталітарної системи.

Важливою стороною економічних досліджень *першого періоду* стали проблеми зміни господарського механізму при переході від однієї економічної системи до іншої. На етапі трансформації економіки від планової до ринкової, українські вчені вели активні дискусії відносно напрямів реформування економіки: проведення «шокової терапії» чи поступовий перехід до ринку, враховуючи досвід західноєвропейських країн, з сильним макроекономічним державним контролем та

збереженням значної частки державного сектору в економіці країни. Цими та іншими проблемами займалися такі українські вчені як Т. Ковальчук, Л. Каніщенко, І. Лукінов, А. Агафонов, Г. Климко, В. Нестеренко, А. Чухно. Зміни відносин власності та формування ринкового механізму конкуренції досліджені в роботах В. Черняка, Ю. Пахомова, А. Покритана.

Проблемами ринкового реформування займаються також Анатолій Гальчинський, Валерій Геєць, Віктор Пинзеник, Андрій Гриценко – фахівці з теорії макроекономічного регулювання та фіскальної економічної політики. Михайло Савлук, Іван Малий, Анатолій Морозов і Олександр Дзюблюк розвивають теорію грошей, грошового обігу і кредиту. Антон Філіпенко, В. Будкін займаються проблемами міжнародної економіки.

На першому етапі розвитку української економічної думки зусиллями провідних науковців Л. Корнійчука, В. Базилевича, С. Злупка, С. Мочерного, П. Леоненка, Н. Татаренко, М. Довбенка, М. Тарасевича та інших відбувся перехід від заїдеологізованого до об'єктивного дослідження історії економічної думки та економічної історії України.

Особливість *другого, сучасного періоду* розвитку української економічної думки полягає в активному пошуку шляхів та моделей подальшого розвитку української економіки в умовах глобалізованого розвитку та переходу до постіндустріальної економіки знань. На перший план в дослідженнях сучасних українських вчених виходять проблеми модернізації соціально-економічного розвитку України, прискорення впровадження інновацій в економіку, структурна перебудова економіки, освоєння досягнень п'ятого та шостого технологічних укладів, проблеми інституціонального удосконалення, соціально-економічних ризиків та підвищення економічної безпеки, регіонального розвитку та підвищення ефективності державного регулювання економіки.

На кожному етапі соціально-економічного розвитку України існують конкретні соціально-економічні проблеми та суперечності, які визивають науковий інтерес з боку економістів-дослідників. В останні роки це проблеми співвідношення ринку та держави в новій моделі неолібералізму, глобалізація економіки та місце України в цих процесах, формування громадянського суспільства, формування нової якості національних еліт, становлення суспільства знань, інституціональне забезпечення прискорення темпів економічного розвитку та конкурентоспроможності економіки, збільшення ефективності розподілу національного доходу, стійкість економіки як фактор безпеки та розвитку держави, вектори економічної інтеграції України.

Економічна думка в Україні дискутується і навколо напрямків, котрі називають «політикою реформ». Поки що усі спроби реформування економіки зводяться переважно до прийняття тих чи інших господарчих кодексів, внесення часткових змін в чинні закони, що, звичайно, і важливо, але не може скласти чітку концепцію подальшого стійкого розвитку. Національно-орієнтований сталий розвиток треба розглядати у трьох площинах. По-перше, з точки зору соціально-гуманітарних цільових установ, коли в його центрі знаходиться людина, рівень її життя, та можливості для її самореалізації. По – друге, з виявленням шляхів для забезпечення таких характеристик розвитку, як стійкість і справедливість. По – третє, з позицій формування умов для самовідтворення сталого розвитку, який не буде залежати від зміни урядів та політичних партій.

Україні потрібно створити відкрите саморегульоване суспільство з механізмами, що забезпечують необхідну для нової інформаційної економіки гнучкість до змін, що відбуваються, і викликів суспільству.

ОПОРНІ ПОНЯТТЯ ЗМ 5

Націоналізація; конфіскація; «воєнний комунізм»; НЕП; продрозкладка; продподаток; диктатура; централізація управління; директивне планування; колективізація; державний соціалізм; командно-адміністративна система; постіндустріальне суспільство; перехідний період; перехідна економіка; моделі реформування; системна трансформація; лібералізація; приватизація; стабілізація; аграрні реформи; соціальна ціна реформ; трансформаційна (системна) криза; монетарна політика; ринкова економіка; регульована економіка; стабілізаційна політика; «молода» історична школа; соціальний напрям у політичній економії; соціалістичні ідеї; марксистська теорія; макроекономічне регулювання; ринкова рівновага; сучасний інституціоналізм.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ

ЗМ 5 Економічний розвиток України у XX столітті

- 1 Назвіть риси постіндустріального суспільства.
- 2 Визначте тенденції і напрями розвитку світового господарства наприкінці XX – початку XXI ст.
- 3 Охарактеризуйте структурні зрушення у світовому господарстві.
- 4 Яка роль належить НТП у розвитку національних і світової економік?
- 5 За якими критеріями здійснюється сучасна класифікація країн, що розвиваються?

- 6 У чому полягає специфіка економічного розвитку країн третього світу?
- 7 Назвіть основні причини та наслідки сучасних інтеграційних процесів.
- 8 Дайте порівняльний аналіз економічної політики урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ЗУНР.
- 9 Назвіть основні причини Голодомору 1932 – 1933 рр.
- 10 Порівняйте політику «воєнного комунізму» і нову економічну політику (НЕП).
- 11 Назвіть характерні риси процесу індустріалізації на українських землях.
- 12 Характеризуйте тенденції і основні напрямки розвитку господарства України в 60 – 80х рр. XX ст.
- 13 Проаналізуйте загальні риси у проведенні реформ 90-х років у країнах колишнього державного соціалізму.
- 14 У чому полягала особливість економічних реформ в Росії, Польщі, Чехословаччині, Україні?
- 15 Охарактеризуйте метод «шокової терапії», як шлях переходу до ринкової економіки.
- 16 Назвіть соціально-економічні наслідки реформування народного господарства України при переході від планової до ринкової економіки.
- 17 Характеризуйте сутність монетарної політики, яка проводилась в Україні в перехідний період.
- 18 Назвіть основні моделі народногосподарського розвитку сучасної України.
- 19 Назвіть шляхи трансформації економіки України у світове господарство.
- 20 У чому полягає специфіка соціального напрямку в політичній економії?
- 21 Проаналізуйте концепцію «демократичного соціалізму».
- 22 Чому відбувся крах ліворадикального соціалістичного вчення?
- 23 Назвіть напрямки розвитку української економічної думки тоталітарного періоду.
- 24 У чому полягає значення кейнсіанського вчення для розвитку сучасної економічної теорії?
- 25 Проаналізуйте особливості сучасного кейнсіанства.
- 26 Характеризуйте неокласичний напрям 80-90-х років XX – початку XXI ст.
- 27 Назвіть основні напрямки розвитку сучасної української економічної думки.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

5.1 Світове господарство й основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX - початок XXI ст.)

- 1 Динаміка світового господарського розвитку другої половини XX – початку XXI ст.
- 2 Нові індустріальні країни. Основні риси стратегії їхніх економічних програм.
- 3 Характерні особливості сучасних міжнародних економічних відносин.
- 4 Соціально-інституціональний напрям в сучасній економічній думці.

5.2. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

- 1 Економічне становище України в 1914 – 1919 рр.
- 2 «Воєнний комунізм» і нова економічна політика в Україні.
- 3 Індустріалізація і колективізація УРСР. Соціально – економічний стан Західної України в 20 – 30-х роках XX ст.
- 4 Господарство України в роки Другої світової війни та післявоєнної відбудови.
- 5 Причини і форми застійних явищ в економіці 70-х – першій половині 80-х років.
- 6 Пошуки шляхів реформування господарської системи в другій половині 80-х років.
- 7 Економічна думка України в період панування радянської економічної системи.

5.3. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)

- 1 Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.
- 2 Участь України в світовому господарстві.
- 3 Сучасний етап розвитку української економічної думки.

ТЕМИ ПОВІДОМЛЕНЬ

- 1 Монополізація економіки та розвиток ТНК як ознаки господарського розвитку другої половини XIX – початку XX ст.
- 2 Особливості розвитку країн, що розвиваються.
- 3 Посилення інтеграційних процесів в сучасній світовій економіці.

- 4 Теорії постіндустріального суспільства Елвіна Тофлера, Збігнева Бжезинського, Данієла Белла.
- 5 Особливості індустріалізації в Західній і Східній Україні.
- 6 Необхідність і сутність господарської реформи 1965 року.
- 7 Реформи в Україні в другій половині 80-х років XX ст.
- 8 Необхідність і сутність трансформаційних перетворень в економіці України.
- 9 Основні напрямки розвитку сучасної економічної думки.
- 10 Особливість сучасного періоду розвитку української економічної думки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте структурні зрушення у світовому господарстві в другій половині XX ст.:

- а) найбільший розвиток промисловості;
- б) зменшення сільського господарства;
- в) зменшення будівництва;
- г) зменшення транспорту;
- д) збільшення торгівлі.

2. Назвіть етапи міждержавних інтеграційних процесів:

- а) зона вільної торгівлі;
- б) митні спілки;
- в) спільний ринок;
- г) економічна спілка;
- д) повна інтеграція, що передбачає здійснення єдиної економічної політики;
- є) фінансова спілка.

3. Назвіть причини виникнення інституціоналізму:

- а) концентрація виробництва;
- б) централізація капіталу;
- в) різка диференціація в прибутках домогосподарства;
- г) загострення соціальних протиріч.

4. Які завдання ставили перед собою неоінституціоналісти:

- а) доказати нездатність капіталістів подолати внутрішні протиріччя;
- б) показати збитки, нанесені суспільству монополістичним капіталом;
- в) розробити заходи реформування капіталізму;
- д) розробити концепцію захисту середнього класу;
- е) довести необхідність державного регулювання економіки.

5. Що, на думку інституціоналістів, відноситься до інститутів, які рухають суспільний розвиток.

- а) сім'я;
- б) держава;
- в) профспілки;
- г) конкуренція;
- д) монополії

6. Хто із представників інституціоналізму розробив психологічний напрямок розвитку:

- а) Дж. Робінсон;
- б) Г. Мюрдаль;
- в) Дж. Бьюкенен;
- г) Дж. Гелбрейт;
- д) Дж. Коммонс;
- є) У. Мітчелл;
- ж) Т. Веблен;
- з) А. Ноув

7. Виберіть категорії, якими оперував Дж. Коммонс:

- а) криза;
- б) діловий цикл;
- в) правові норми;
- г) батьківські почуття;
- д) допитливість;
- є) індустрія;
- ж) юридичні відносини;
- з) соціальний конфлікт;
- і) титул власності;
- к) адміністративний капіталізм;
- л) кон'юнктура;
- м) гармонія інтересів;
- н) угоди;
- о) великі ділові цикли;
- п) колективні інститути.

8. Хто із представників інституціоналізму відстоював необхідність державного регулювання економіки:

- а) Т. Веблен;
- б) Дж. Коммонс;
- в) У. Мітчелл;
- г) немає правильної відповіді?

9. Що вважав Т. Веблен пороком капіталізму:

- а) недосконалість юридичних форм;

- б) нечесну конкуренцію;
- в) недосконалість операцій продажу цінних паперів;
- г) відсутність системи державного страхування від безробіття;
- д) протиріччя між індустрією і бізнесом?

10. Предметом економічного аналізу інституціоналізм вважає:

- а) сферу виробництва;
- б) сферу виробництва і обігу;
- в) економічні й неекономічні фактори;
- г) правильної відповіді немає.

11. У результаті рекомендованих реформ Т. Веблен пророкує:

- а) збереження пріоритетної системи;
- б) перехід до індустріальної системи;
- в) перехід до соціального суспільства;
- г) перехід до комунізму.

12. В основу аналізу ринкової економіки Дж. Коммонс бере:

- а) психологічні біологічні фактори;
- б) юридичні, правові норми;
- в) дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо;
- г) залежність між цінами і кількістю грошей в обігу?

13. Вихідною економічною категорією Дж. Коммонс оголошує:

- а) вартість товару;
- б) ринкову ціну;
- в) юридичне поняття угоди;
- г) споживну вартість товару?

14. Згідно з теорією Дж. Коммонса всі суспільні конфлікти, всі суперечності можна розв'язати:

- а) мирним врегулюванням конфліктів;
- б) методами фінансового примусу;
- в) революційним шляхом;
- г) політичними реформами?

15. Виберіть з наведеного списку терміни, поняття і визначення, які характеризують «змішану економіку»:

- а) революційний перехід до соціалізму;
- б) поступове реформування відносин власності;
- в) директивне планування, державний контроль за цінами, рівнем доходів, суспільні фонди споживання;
- г) монополізм та конкуренція;
- д) індивідуалізм та конкуренція;

є) розвиток демократичних форм контролю за виробництвом з боку його суб'єктів та держави;

ж) вільне ціноутворення.

з) перерозподіл державою національного доходу на користь соціальної сфери.

16. Шведська модель «змішаної економіки» передбачала:

а) націоналізацію власності;

б) досягнення повної економічної демократії;

в) збільшення обсягів суспільного виробництва;

г) державне, індикативне планування ;

д) забезпечення повної зайнятості;

є) контроль над економічною владою;

ж) справедливий розподіл і забезпечення соціальної рівності.

17. Де відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що завершився проголошенням України радянською республікою:

а) Київ;

б) Мінськ;

в) Полтава;

г) Харків;

д) Москва?

18. Назвіть форми кооперації, що існували в Україні в 20-ті роки XX ст.:

а) споживча;

б) сільськогосподарська;

в) кустарно – промислова;

г) торгова.

19. Назвіть основну причину голодомору в Україні в 1923-1933рр.:

а) продрозкладка;

б) суцільна колективізація;

в) індустріалізація;

г) НЕП.

20. Назвіть причини, що зумовили кризовий стан у сільському господарстві України в 90-ті роки XX ст.:

а) безгосподарність;

б) інфляція;

в) відсутність комбікормів;

г) відсутність власника.

21. Виберіть терміни, поняття і визначення, які характеризують учення представників радянської школи політичної економії:

- а) суспільні фонди споживання;
- б) саморегулювання економіки;
- в) три фактори виробництва;
- г) індивідуалізм та конкуренція;
- д) об'єкт дослідження, що обмежується матеріальною сферою виробництва;
- є) метод національних рахунків, що базується на міновій концепції;
- ж) балансовий метод, що базується на концепції трудових витрат;
- з) об'єктивна природа економічних законів;
- і) основною умовою економічної рівноваги є планування народногосподарського розвитку;
- к) основною умовою становлення соціалізму є встановлення суспільної власності на засоби виробництва;
- л) вимірювання вартості через показники витрат факторів виробництва;
- м) невтручання держави як запорука ефективної дії механізмів саморегулювання.

22. Назвіть проблеми теоретичних дискусій 20-30-х років ХХ ст.:

- а) аграрні;
- б) демографічні;
- в) госпрозрахунку;
- г) світового ринку;
- д) методологічні й загальнотеоретичні;
- є) кредиту і грошового обігу;
- ж) поліпшення матеріального становища населення;
- з) екологічні;
- і) відтворення, планування.

23. Криву А. Лаффера використовують для доведення основних положень:

- а) теорії «економіки пропозиції»;
- б) кейнсіанської теорії;
- в) монетаризму;
- г) теорії «раціональних очікувань»;
- д) теорії «попиту та пропозиції»;
- є) правильної відповіді немає.

24. Назвіть, які з функцій виконує Національний Банк України:

- а) емісія грошей;
- б) стабільність грошової одиниці;
- в) видача кредитів фізичним особам;
- г) встановлення резервних ставок;
- д) регулювання валютних курсів.

25. Назвіть форми власності, гарантовані Законом України про власність:

- а) державна;
- б) індивідуальна;
- в) приватна;
- г) кооперативна;
- д) колективна.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ

- 1 Значення історії економіки та економічної думки в дослідженні економічних проблем сучасності.
- 2 Матеріальна культура стародавніх цивілізацій.
- 3 Розвиток зовнішньої торгівлі у країнах Стародавнього Сходу і Античної Греції.
- 4 Розвиток товарно-грошових відносин Античного Риму.
- 5 Економічна думка античного світу.
- 6 Економічна раціональність цехового ладу середньовічного ремесла.
- 7 Характер європейської торгівлі в середні віки, її головні шляхи і райони.
- 8 Особливості мануфактурного періоду в розвитку промисловості в країнах Західної Європи.
- 9 Землеволодіння на правобережних і західноукраїнських землях у XVII – XVIII ст. Економічна система Запорізької Січі.
- 10 Розвиток міст Західної Європи у XI – XV ст., їх економічна роль.
- 11 Економічна думка Європи в епоху Середньовіччя.
- 12 Етапи розвитку та історичне значення меркантилізму.
- 13 Розклад феодалізму і становлення індустріального суспільства.
- 14 Великі географічні відкриття та їхній вплив на економічний розвиток Європи.
- 15 Генеза індустріального суспільства у країнах Західної Європи (XVI – XVIII ст.).
- 16 Суть промислового перевороту. Особливості його у Великобританії, Німеччині, Австрії і США (XVIII – XIX ст.)

- 17 Особливості індустріалізації в США, Німеччині, Великобританії.
- 18 Розвиток сільського господарства США, Японії та європейських країн у XVIII – XIX ст.
- 19 Міжнародні економічні відносини в XIX ст.
- 20 Виникнення і характерні особливості класичної політичної економії.
- 21 Економічна теорія фізіократів у Франції.
- 22 Політична економія Ж. - Б. Сея.
- 23 Економічне вчення Т. Мальтуса.
- 24 Теоретична система Д. Рікардо.
- 25 Суть та основні етапи промислового перевороту в Україні (XIX – XX ст.).
- 26 Роль України в системі світового ринку (XIX – поч. XX ст.).
- 27 Аграрні реформи й розвиток сільського господарства України у другій половині XIX – на початку XX ст.
- 28 Зародження і розвиток кооперативного руху в Україні.
- 29 Економіка України в 1914 – 1921 рр.
- 30 Економічні наслідки Першої світової війни.
- 31 Розвиток в Україні ідей класичної політекономії.
- 32 Загальні умови й основні напрямки розвитку економічної думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.
- 33 Передумови виникнення і методологічні принципи маржиналізму.
- 34 Розвиток ідей маржиналізму в дослідженнях українських економістів.
- 35 Формування і розвиток історичної школи.
- 36 Розвиток ідей утопічного соціалізму (вчення К. А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена).
- 37 Марксистське економічне вчення.
- 38 Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. і економічний розвиток у 30-х роках XX ст.
- 39 Історичні передумови виникнення і сутність кейнсіанства.
- 40 Неокласичні теорії на початку XX ст. (Ф. Еджворта, І. Фішера, Ф. Хайека, С. Пігу).
- 41 Економічні наслідки другої світової війни.
- 42 Динаміка і структурні зміни світового господарського розвитку другої половини 40–90-х років XX ст.
- 43 Господарство України в міжвоєнний період.
- 44 Політика «воєнного комунізму» і НЕП в Україні.
- 45 Економіка Української РСР в часи індустріалізації та колективізації.
- 46 Західноукраїнські землі в 20–30-х роках XX ст.

- 47 Господарство України в роки другої світової війни.
- 48 Відбудова і розвиток промисловості України в повоєнні роки.
- 49 Народне господарство України у 50–80-х роках ХХ ст. Сутність аграрної політики.
- 50 Характеристика розвитку невиробничої сфери в другій половині ХХ ст.
- 51 Економічні концепції монетаристів.
- 52 Теорії «економіки пропозиції» і «раціональних очікувань».
- 53 Неоінституціоналізм та його особливості.
- 54 Економічний розвиток країн, що розвиваються.
- 55 Розвиток міжнародних економічних відносин на сучасному етапі.
- 56 Соціально - інституціональний напрям в сучасній економічній думці.
- 57 Економічна думка України в період панування командно-адміністративної економічної системи.
- 58 Об'єктивна необхідність структурної перебудови і вирішення соціально-економічних проблем України в ході ринкових перетворень.
- 59 Сучасна ліберальна концепція.
- 60 Сучасний етап розвитку української економічної думки.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Австрійська (Віденська) школа – один з перших напрямів маржиналізму, що сформувався в 70 – 80 - х роках XIX ст. Її засновник – К. Менгер. З теоретичної спадщини школи найбільше значення має теорія граничної корисності, що визначає цінність блага його суб'єктивною граничною корисністю для ізольованого раціонального суб'єкта, який господарює. У 20 – 30-х роках XX ст. її спадкоємицею стала так звана молода (нова) австрійська школа.

Акція – вид цінного папера, який свідчить про участь власника (утримувача акцій) в капіталі акціонерного товариства, яке її випустило, дає йому право на отримання частини прибутку цього товариства у вигляді дивіденду. Акції мають номінальну й курсову (ринкову) ціну.

Алод – форма феодалної земельної власності в Західній Європі, яка вільно відчувувалася.

Американська школа – напрям маржиналізму, що сформувався наприкінці XIX ст. Повна розробка її концепції пов'язана з ім'ям Дж. Б. Кларка, який сформулював теорію граничної продуктивності факторів виробництва, закон спадної продуктивності, вчення про статистику й динаміку економічної системи.

Анексія – насильне приєднання (захоплення) чужої території.

Антитрестівське законодавство – сукупність регулятивних заходів, спрямованих на обмеження монополізації виробництва, утворення монопольних структур і об'єднань.

Бенефіцій – земельне володіння, яке дарувалося великим феодалом (королем) у довічне користування васалам за умови відбування військової або адміністративної служби.

Біметалізм – грошова система, при якій роль загального еквівалента законодавчо закріплювалася за двома металами – золотом і сріблом.

Борона – знаряддя для розпушування, вирівнювання та очищення ґрунту.

Васалітет – у середньовіччі Європі система особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, могутніших феодалів (сеньйорів).

Вотчина – комплекс феодалної земельної власності й пов'язаних з нею прав на феодално залежних селян.

Ганза – торговий союз міст Балтійського і Північного морів на чолі з містом Любеком у XII – XVI ст.

Гільдія – об'єднання купців у середньовіччі в Західній Європі, яке захищало інтереси й цехові привілеї своїх членів.

Гарвардська школа – один з напрямків інституціоналізму, який виник після Першої світової війни у Гарвардському університеті (США). Засновник – У. Мітчелл. Вона вивчала природу економічного циклу і проблеми прогнозування господарської кон'юнктури із застосуванням методів статистичного і математичного аналізу. Дослідження школи лягли в основу розвитку економетрики.

Двопілля – система землеробства, за якої земля ділилася на дві рівні частини: тоді коли одна була під посівом, друга «відпочивала».

Інтенсивне господарство – розвиток господарства, в якому зростання обсягів виробництва досягається за рахунок зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів тощо.

Інституціоналізм – течія економічної думки, що сформувалася на межі XIX – XX ст. у США. Базується на позаекономічному тлумаченні сутності та рушійних сил економічного розвитку. Розглядає економіку як нерівноважену систему, всі основні структури якої зазнають постійних соціальних змін. Головною особливістю є дослідження всієї сукупності соціально-економічних факторів (психологія, біологія, право, родина, трудові колективи, профспілки, держава та ін.), названих інституціями. Автор терміну – У. Гамільтон.

Історична школа – панівний напрям економічної думки Німеччини середини XIX ст. Називається так завдяки історичного методу досліджень, відповідно до якого економічний розвиток не має загальних закономірностей, а мають місце лише специфічні особливості кожної окремої країни, тому заперечувалася необхідність абстрактних, теоретичних досліджень. Засновники – В. Рошер, Г. Гільденбрандт, К. Кніс.

Кадастр – перепис, економічна оцінка й класифікація усіх земельних угідь.

Картель – об'єднання підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу й комерційну самостійність, домовляючись про частку кожного в загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюючись патентами на нову техніку тощо.

Кейнсіанство – один з провідних напрямів розвитку сучасної наукової думки, в основі якого лежить вчення англійського економіста Дж. М. Кейнса (основні положення сформульовані в 30-х роках XX ст.). Він переніс центр економічних досліджень у сферу макроекономіки, здійснивши переворот в економічній теорії. Основним у кейнсіанстві є забезпечення ефективного сукупного попиту за вирішальної ролі державного економічного регулювання. Кейнс розробив модель

макроекономічного зростання і рівноваги, в якій вказав на основні фактори сукупного попиту: споживання, заощадження, інвестиції, державні витрати і державне регулювання чистого експорту. У загальній теорії зайнятості Кейнс пов'язав показники сукупного попиту і сукупних інвестицій із зайнятістю, досліджував дію мультиплікатора інвестицій і зайнятості, довівши, що від ефективного попиту, створеного новими інвестиціями, залежить рівень зайнятості та макроекономічна рівновага.

Кембриджська школа – напрям економічної думки, що зародилася в маржиналізмі наприкінці XIX ст. З неї почався розвиток неокласичної теорії. Засновник – А. Маршалл. У рамках цієї школи розвивалися концепція ринкової рівноваги, теорії попиту, його еластичності й рівноважної ціни, формулювалися закони попиту та пропозиції. На перший план висувався аналіз функціональних залежностей ринкової економіки.

Класична політична економія – основний напрям розвитку економічної теорії від XVII до середини XIX ст. Її засновниками вважаються У. Петті в Англії і П. Бугаільбер у Франції, але справжньою наукою вона стала тільки у дослідженнях А. Сміта, який і вважається її основоположником. Класична політекономія починалася з рішучої критики меркантилізму. Формальною ознакою віднесення економічних теорій до цього широкого напрямку економічної думки став принцип вільного розвитку ринку і невтручання держави в економічне життя.

Колонат – форма виробничих відносин між великими землевласником і виробником – колоном, поширена в Римській імперії.

Концерн – об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Копігольдери – категорія залежного селянства в середньовічній Англії, яка отримувала право на володіння земельною ділянкою, хоч і зі значними обмеженнями і обов'язками виконувати великі повинності, на основі копії – виписки з протоколу маноріальної курії.

Кріпосне право – система правових норм у Середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака.

Латифундія – велике приватне земельне володіння, маєток.

«Легальний марксизм» – течія російської економічної думки у 90-х роках XIX ст., представники якої (С. Б. Струве, М. І. Туган-

Барановський, С. Н. Булгаков) виступали з критикою як народництва, так і революційного марксизму. Вони намагались поєднати марксистську економічну теорію з вченням австрійської школи, виступали за повну свободу підприємницької діяльності й обмеження фіскальної ролі держави.

Магдебурзьке право – система міського самоврядування у період Середньовіччя.

Манор – феодална вотчина в середньовічній Англії.

Мануфактура – форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості. Характеризується ручною ремісничою технікою і поділом праці.

Маржиналізм – напрям економічної думки 70 – 90-х років XIX ст., що включає концепції австрійської, математичної, кембриджської й американської шкіл в економічній теорії. Для нього характерне застосування в економічному аналізі граничних (маржинальних) величин, принципів причинно-наслідкового (австрійська школа) і функціонального аналізів, суб'єктивний підхід до явищ і процесів економічного життя.

Марксизм – напрям економічної теорії, що виник у 40–50-х роках у Німеччині, одержав назву від імені родоначальника К. Маркса. Належить до класичного напрямку. Центральне місце в економічному вченні марксизму займає теорія додаткової вартості, що ґрунтується на теорії трудової вартості товару. Усі марксистські економічні теорії – розподілу доходів, капіталу, грошей, відтворення, заробітної плати, прибутку, відсотка, ренти – розглядається з погляду існування додаткової вартості – експлуатації найманої праці.

Математична школа – одна з основних течій маржиналізму. Сформувалася у 80-х роках XIX ст. у теоріях Л. Вальраса, У. Джевонса, Ф. Еджуорта, В. Парето. Ці теорії поєднують широке застосування математичних методів в обґрунтуванні теорій граничної корисності й загальної економічної рівноваги. Для обґрунтування ординалістської версії граничної корисності економісти-математики застосовували в економічних дослідженнях криві байдужості й бюджетні обмеження, розробили економічні індекси.

Меркантилізм – перша економічна школа, виникла наприкінці XV ст. в Італії, Франції, Англії, Іспанії й існувала до XVIII ст. Представники цієї школи поєднували загальні уявлення про багатство, що ототожнювалося з металевими (золотими і срібними) грошима, його джерелом, яким вважався обмін товарів, перш за все зовнішня торгівля, засіб нагромадження багатства – політика державного економічного протекціонізму. Ранній меркантилізм, або монетаризм (XV –

XVI ст.), ґрунтувався на теорії грошового балансу, пізній (XVII ст.) – на теорії торговельного балансу.

Метрополія – держава, яка володіє колоніями, центр колоніальної імперії.

Монополія – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, виникає на основі високого рівня концентрації виробництва й капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Натуральне господарство – господарство, що задовольняє свої потреби виключно за рахунок власного виробництва.

Національне багатство – сума наявних у розпорядженні суспільства матеріальних і духовних благ, нагромаджених ним протягом усього історичного періоду виробничої діяльності.

Неоінституціоналізм – різновид сучасного інституціоналізму, який досліджує вплив такого фактора, як трансакційні витрати (витрати з укладення договорів) на економічний розвиток. Лідером є Р. Коуз. Виник у 60 – 70-х роках XX ст.

Неокейнсіанство – сучасна модифікація кейнсіанства, яка досліджує умови досягнення економічної рівноваги за стабільного економічного зростання, спираючись на кейнсіанську методологію. Представники напряду доповнили вчення Дж. Кейнса теорією акселератора і моделями економічного зростання. Виникло у 60 – 70-х роках XX ст.

Неокласична теорія – виникла на основі маржиналізму. Базується на уявленні, що конкурентний ринковий механізм здатний стійко й об'єктивно, без помітного державного втручання регулювати ринкову економіку, тобто сповідувати економічний лібералізм. Засновниками вважаються А. Маршалл, Дж. Б. Кларк, В. Парето. Сформувалася у 90-х роках XIX ст.

«Неокласичний синтез» – сучасна економічна концепція, що прагне поєднати неокласичну теорію і кейнсіанство. Це концепція загальної економічної рівноваги, яку запропонував американський економіст П. А. Самуельсон. Вважав, що неокласична теорія є окремим випадком кейнсіанської теорії – за умови повної зайнятості.

Неолібералізм – одна з основних течій сучасної економічної теорії, що прагне обґрунтувати необхідність поєднання принципів вільного ринкового підприємництва з обмеженим державним регулюванням економіки і створення соціального ринкового господарства – економічного порядку, в якому поєднується ринковий механізм ціноутворення з державним економічним регулюванням і соціальним захистом населення.

Неолітична революція – процес переходу від привласнювальних до відтворювальних форм господарювання, який супроводжувався появою додаткового продукту, підвищенням життєвого рівня населення, зростанням його чисельності й створенням передумов для виникнення держав.

Нова класична економічна теорія – новітній варіант неокласичної теорії, один з напрямів сучасного економічного лібералізму. Охоплює сучасний монетаризм, а також концепції природного рівня безробіття (теорії очікувань) і «економіки пропозиції», що сформувалися у 80-90-х роках ХХ ст. Вона виступає проти неокейнсіанства з його рецептами широкого державного втручання в економічні процеси.

Нова (молода) історична школа – течія економічної думки Німеччини, що виникла у 70 – 80-х роках ХІХ ст. Спадкоємиця старої історичної школи. Як і концепція старої школи, концепція нової історичної школи заперечувала необхідність теоретичного (абстрактного) аналізу і прагнула підмінити політичну економію економічною історією. Її представники з критичних позицій розглядали концепції марксистської політекономії, неокласичної теорії і кейнсіанства.

План Маршалла – програма відбудови і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з боку США.

Постіндустріальне суспільство – нова стадія суспільного розвитку, яка приходить на зміну індустріальній добі. Головним виробничим ресурсом стає знання, інтелект. Метою є не кількість вироблених благ, а їхня якість, провідною соціальною групою суспільства стають представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Посткейнсіанство – варіант неокейнсіанства 60 – 90-х років ХХ ст. Основна проблема досліджень – досягнення динамічної економічної рівноваги в умовах повної зайнятості з аналізом взаємозв'язку зайнятості, інфляції й заробітної плати. Це набуло втілення у побудові так званих кривих Філіпса.

Промисловий переворот – перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної промисловості й сільського виробника від інозем-

ної конкуренції шляхом установаження високого заборонного мита на іноземні товари.

Ранній інституціоналізм – течія, заснована Т. Вебленом, який започаткував соціально-біопсихологічний напрям інституціоналізму. Його послідовники Дж. Коммонс – засновник соціально-правового напрямку, У. Мітчелл – засновник емпірично-статистичного напрямку. Т. Веблен вважав основою економічного розвитку психологію і біологію, Дж. Коммонс – психологію і право, У. Мітчелл – родину, трудові колективи, профспілки і державу.

Рантьє – особа, що живе за рахунок доходів від свого грошового капіталу, наданого в позику.

Репарація – матеріальне або грошове відшкодування державою, що розв'язала війну, збитків, заподіяних іншим державам.

Рефінансування – погашення старої державної заборгованості випуском нових позик, здебільшого у вигляді короткотермінових зобов'язань, або заміни довготерміновими цінними паперами.

Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної і Центральної Європи в XVI ст., спрямований проти католицької церкви. Її наслідником стало виникнення протестантизму.

Сеньйор – великий землевласник, феодал у середньовічній Європі, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого – васала.

Сервітут – обмеження право користування чужою власністю.

Сучасний інституціоналізм – течія економічної думки, що зосереджується на таких головних факторах економічного життя, як конкуренція і монополія, науково-технічний прогрес і державне регулювання. Найбільш відомі теорії – економічного розвитку й ефективної конкуренції (Й. Шумпетер), монополістичної конкуренції (Е. Чемберлін), олігополії (Дж. Б. Кларк), недосконалої конкуренції (Дж. Робінсон), трансформації капіталізму (А. Берлі, Г. Мінз, С. Чейз), індустріального і постіндустріального суспільства (Р. Арон, Д. Белл, Р. Тіболд, А. Тофлер), стадій економічного розвитку (У. Ростоу), врівноважуючої сили (Дж. К. Гелбрейт), конвергенції двох систем (П. Сорокін, Я. Тінберген).

Суверенітет – політична незалежність держави, яка полягає в її праві самостійно розв'язувати свої внутрішні і зовнішні справи.

Товарне господарство – форма ведення господарства, за якої продукти виготовляються не для власного споживання, а для обміну шляхом купівлі-продажу.

Трест – об'єднання підприємств однієї або кількох галузей промисловості, які технологічно пов'язані, не мають комерційної і виробничої самостійності, підкоряються єдиному контролю.

Трипілля – система землеробства, при якій поле ділять на три частини – одну для озимини, другу для ярових, третю залишають під паром.

Уніфікація – зведення чогось до єдиної форми, системи.

Урбанізація – історичний процес зростання ролі міст в економічному і культурному житті суспільства.

Феод – спадкове земельне володіння, а іноді посада або прибутки в країнах Західної Європи періоду Середньовіччя.

Фізіократія – одна з перших наукових економічних шкіл класичної політекономії. Сформувалася у Франції в другій половині XVIII ст. як реакція на політику меркантилізму. Основоположник – Ф. Кене. На противагу меркантилістам фізіократи джерело багатства (вартості) бачили не в обміні товарів, а в їх виробництві, хоча й обмежували останнє тільки сферою сільського господарства, а всі інші його сфери проголошували непродуктивними. Вони визначили поняття чистого продукту (цілком ототожнювали його з рентою), економічного кругообігу і відтворення, капіталу (витрати виробництва), ціни.

Фритредерство – економічна політика промислової буржуазії, яка полягала у вимозі свободи торгівлі та невтручанні держави у підприємницьку діяльність.

Фрайбурзька школа – школа німецького неолібералізму, складалася наприкінці 30-х років XX ст. Засновник – В. Ойкен. У рамках цієї школи формувалися певні концепції, зокрема соціального ринкового господарства. Термін «соціальне ринкове господарство» вперше вжив А. Мюллер-Армак.

Фригольдери – землевласники у середньовічній Англії, що володіли землею довічно або спадково на підставі феодалного вільного держання. Сплачували фіксовану ренту. Фригольдерами могли бути: селяни, феодали, церкви, міщани.

Холдинг – компанія, що володіє контрольним пакетом акцій інших компаній і управляє їхньою діяльністю.

Чиказька школа – школа неокласичного напрямку, яка розвивала концепцію сучасного монетаризму. Її прибічники надають вирішальне значення грошовим факторам у формуванні господарської кон'юнктури і заперечують необхідність активного втручання держави у процеси відтворення. Виникла в 50–60-х роках XX ст., основоположник і лідер – М. Фрідмен.

Шведська (Стокгольмська) школа – самобутня течія економічної думки 30-х років XX ст. Вивчала проблеми антикризового регулювання, економічного зростання й економічної рівноваги. Теоретичною основою школи стали погляди шведських представників математичної школи Г. Касселя і К. Вікселя. Учені школи розробили макроекономічний метод дослідження, обґрунтували принцип акумулятивного розвитку, відповідно до якого економічна рівновага багато в чому зумовлюється обсягом банківського кредиту. Теорія очікувань досліджує перспективи економічного зростання і ризику. Сучасні концепції нових представників школи інтегрують її ідеї з ідеями кейнсіанства і неокласичної теорії щодо регулювання ринкової економіки.

Ярмарок – регулярний торг широкого значення. Базар, періодично організовуваний у традиційно визначеному місці; сезонний розпродаж товару одного чи кількох видів.

ПРОВІДНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Неокласична школа – провідний напрям в сучасній західній, перш за все, англо-американській економічній науці. Неокласики займаються багатоаспектним аналізом регульованої ринкової економіки, використовуючи в якості одного з головних інструментів економічної моделі. В першу чергу їх цікавлять проблеми ціноутворення, взаємодії попиту і пропозиції на різних ринках. Об'єднуючим моментом різних напрямів неокласичної школи служить не стільки предмет дослідження або концептуальні підходи, скільки спільність методологічних основ, розробка різних аспектів «чистої» економічної теорії, що має, як правило, прикладне значення, вихід на практику.

Кейнсіанство і його сучасні різновиди. Концепцію, висунуту і розроблену в 1930-х рр. Джоном Мейнардом Кейнсом, називають теорією ефективного попиту. Основна ідея полягає в тому, щоб за допомогою стимулювання попиту впливати на виробництво і пропозицію товарів, понизити безробіття. На відміну від класиків, що вважали, що ринковий механізм здатний до саморегулювання і вирівнювання диспропорцій між попитом і пропозицією, Кейнс обґрунтував необхідність державного втручання в економіку. Сучасне кейнсіанство – це не одна, а декілька макроекономічних теорій, що певною мірою відрізняються вибором цілей і засобів макроекономічної політики. Основним інструментом регулювання попиту сучасні кейнсіанці вважають не бюджетну, а грошово-кредитну політику; визнається доцільним використання засобів регулювання доходів.

Монетаризм – теорія макрорегулювання економіки, певною мірою альтернативна кейнсіанству, один з напрямів неолібералізму. Монетаристи ставлять основною задачею грошово-кредитні методи стабілізації економіки і забезпечення зайнятості. Вони вважають, що гроші є головним інструментом, що визначає рух і весь розвиток економіки. Державне регулювання зводиться до мінімуму, воно повинне обмежуватися контролем над грошовою сферою. Зміна грошової пропозиції покликана прямо відповідати руху цін і національного продукту. Один з головних провідників монетаристської концепції Мілтон Фрідмен стверджує, що необачне втручання держави веде до інфляції, порушення рівня «природного» безробіття. Пропонуються монетаристські рецепти довгострокового регулювання.

Економіка пропозиції – сучасна концепція макроекономічного регулювання економіки за допомогою стимулювання інвестицій і виробництва. В якості інструментів стимулювання пропонуються перегляд системи податкового обкладення, скорочення витрат бюджету на соціальні потреби. Представники цієї теоретичної концепції А. Лаф-

фер, М. Фелдстайн (американські економісти) вважають, що політика, направлена на стимулювання пропозиції, сприятиме подоланню стагфляції. Рекомендації прихильників теорії пропозиції використовуються при формуванні економічної політики в США, Великобританії та інших країнах.

Теорія раціональних очікувань – одна з популярних в даний час концепцій, згідно якої економічна політика уряду виявляється малоефективною, оскільки фірми і домашні господарства оперативно реагують на дії «верхів», виходячи з власної вигоди. Використовуючи наявну інформацію, «раціональні» економічні агенти діють всупереч розрахункам уряду. На відміну від монетаристів, теоретики «раціональних очікувань» вважають, що прорахунки в економічній політиці обумовлюються не помилками розробників і політиків, а непередбаченою реакцією фірм і споживачів на ухвалені рішення. Практичне значення даної концепції полягає в тому, що вона націлює на ґрунтовне вивчення психології і поведінки людей, на досягнення органічного зв'язку між макроуправлінням і мікроекономікою.

Інституціоналізм – сучасний напрям економічної думки, який сформувався спочатку в США, а потім в західноєвропейських країнах. На відміну від неокласиків, інституціоналісти економічні процеси тісно пов'язують з аналізом соціальних, правових, політичних, організаційних, психологічних і інших суспільних відносин. Представники інституціоналізму розглядають суспільство як систему, що постійно оновлюється і розвивається. Вони прагнуть з'ясувати фактори суспільної еволюції і представити деякі риси майбутнього постіндустріального суспільства. Сучасна інституціональна теорія має безліч напрямів і різновидів, зокрема неінституціоналізм, економічний імперіалізм, методологічний індивідуалізм та холізм.

Неолібералізм – напрям в економічній науці і практиці управління господарською діяльністю, прихильники якого відстоюють принцип саморегулювання господарства, вільного від зайвої регламентації. Представники економічного неолібералізму слідує зазвичай двом традиційним положенням. По-перше, вони виходять з того, що ринок як найбільш ефективна система господарства створює якнайкращі умови для економічного зростання. По-друге, вони відстоюють пріоритетне значення свободи суб'єктів економічної діяльності. Держава повинна забезпечувати умови для конкуренції і здійснювати контроль там, де відсутні ці умови. До неолібералізму зазвичай відносять три школи: чикагську (М. Фрідмен), лондонську (Ф. Хайєк) і фрайбургську (В. Ойкен). Сучасних неолібералів об'єднує спільність методології, а не концептуальні положення. Неоліберали, наприклад Н. Беррі,

А. Лернер, виступають не тільки проти кейнсіанства, але і проти монетаризму, звинувачуючи ці школи в захопленні макроекономічними проблемами в збиток аналізу мікроекономічних процесів.

Соціал-демократичні економічні теорії за своїм змістом досить неоднорідні. Вони покликані відображати (і певною мірою відображають) інтереси трудящих, найманих працівників, середніх верств населення. Власні системні концепції, як правило, відсутні; використовуються підходи традиційних напрямів, і перш за все кейнсіанства. Особлива увага приділяється соціальним проблемам: забезпеченню високої зайнятості, збереженню природного середовища, більш рівномірному розподілу доходів. Соціал-демократи виступають за активнішу участь держави в регулюванні змішаної економіки, забезпеченні суспільних потреб. Представники цього напрямку: А. Сабатіні, Е. Тарантеллі (Італія), В. Бергстрем (Швеція), В. Майснер (Німеччина), Ж. Делор (Франція).

Маржиналізм – напрям в економічній науці, представники якого аналізують економічні процеси з позицій індивідуальних переваг учасників. На основі індивідуальних оцінок вигод і витрат будується система цінностей і обґрунтовується сутність основних категорій (ціни, попиту, витрат і т. д.). Початок розвитку даного напрямку поклали засновники австрійської школи. Відмінна риса маржиналізму – поєднання теоретичного аналізу з розробками прикладного характеру. Маржиналізм широко використовує математичний апарат, методологію і висновки прикладних наук. Представники напрямку: Кнут Вікселль, Джон Нейман, Оскар Моргенштерн.

Концепції економічного розвитку країн третього світу. Теоретичні положення і висновки неокласиків та представників інших теорій не завжди враховують умови і специфіку країн, що розвиваються. Їх проблеми (і труднощі) не повторюють один до одного проблеми, які у минулому вирішували країни Європи і Північної Америки. Тому виникла потреба не тільки в уточненні, але і розробці нового категоріального апарату, створення нової методології. У розробці відповідних концепцій, моделей і методів беруть участь і представники «традиційної» економічної науки, і учені країн третього світу. Найбільш відомі представники специфічного напрямку в економічній теорії – Гуннар Мюрдаль, Артур Льюїс, Теодор Шульц, Ян Тінберген, Рагнар Нурске.

ЕКОНОМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕХНОЛОГІЧНИХ УКЛАДІВ

Технологічний уклад	1	2	3	4	5,6
Період існування	1825-1873	1873-1929	1929-1980	1980-2010	2011-2050
Ключовий фактор	Паровий двигун	Електричний двигун	Двигун внутрішнього згорання	Мікроелектронний компонент	Нанотехнології
Виробничий ресурс, що переважає в структурі ресурсокористування	Земля	Капітал	Праця	Підприємницькі здібності	Знання
Сфери господарювання, що домінують в галузевій структурі	Текстильна промисловість, вугільна промисловість, чорна металургія, транспортне та текстильне машинобудування	Сталеливарна промисловість, електроенергетика, важке машинобудування	Кольорова металургія, автомобілебудування, переробка нафти	Телекомунікації, електронна промисловість, інформаційні технології	Нанообладнання та наноматеріали, клітинна медицина, фармацевтика, альтернативна енергетика
Форми організації виробничої діяльності	Великі підприємства, акціонерні товариства	Монополії, олігополії, фінансово-промислові об'єднання	Фінансово-промислові об'єднання, транснаціональні корпорації	Транснаціональні корпорації, олігополії на світовому ринку	Монополії та кооперація великих фірм на світовому ринку
Домінуюча форма власності	Приватна	Приватна, державна	Міжнародна, державна	Міжнародна	Колективна, міжнародна
Ступінь державного втручання в економічні процеси	Обмеження державного втручання, вільна торгівля	Розширення державного регулювання, державна власність на природні монополії	Розвиток державних інститутів соціального забезпечення	Державне регулювання стратегічної інформації за зниження ролі держави в економіці	Підвищення ролі держави в економіці, регулювання шляхом створення наукових та освітніх програм

ВІДОМІ СУЧАСНІ ЕКОНОМІСТИ

Хікс Джон (1904-1989) – англійський економіст, лауреат Нобелівської премії (1972 р.), розробник кейнсіанської макроекономіки. Найважливіша робота «Вартість і капітал» вважається класичним викладом теорії загальної рівноваги. Запропонована ним модель *IS–LM* (заощадження для капіталовкладень – грошовий ринок) отримала визнання, увійшла до учбової літератури. У «Теорії економічної історії» Хікс розвиває ідею взаємозв'язку і обумовленості економічних процесів.

Хансен Елвін (1887- 1975) – «американський Кейнс», популяризатор теорії Кейнса і видатний теоретик, розробник рецептів макрорегулювання (антициклічної політики). Йому належать концепція множинності циклів і теорія інвестиційних коливань. Він автор фундаментальних досліджень «Економічні цикли і національний дохід» (1951 р.) та «Післявоєнна економіка США» (1966 р.).

Харрод Рой (1900 - 1978) – англійський економіст, продовжувач кейнсіанських ідей. Основний внесок – аналіз процесів економічної динаміки. Висновок Харрода: рівновага в динаміці нестійка, вона досягається від випадку до випадку, нерегулярно. Ввів поняття «рівноважний темп зростання», який залежить від рівності заощаджень і інвестицій. Спираючись на теоретичний аналіз, Харрод прийшов до висновку про необхідність державного втручання за допомогою методів антициклічної політики і тривалого стимулювання темпів зростання. Його основна робота «До теорії економічної динаміки».

Самуельсон Пол (1915 - 2009) – автор одного з найпопулярніших підручників – «Економікс», що витримав велику кількість видань. У «Основах економічного аналізу», широко використовуючи математичний апарат, дав ґрунтовний виклад основних розділів теоретичної економіки. П. Самуельсон вніс вагомий внесок до розробки багатьох проблем: теорії цін, теорії економічного циклу, принципів прикладної економіки, теорії оптимального економічного зростання і ін. Він автор теорії виявлених переваг споживачів. Основоположною ідеєю служити висунута Самуельсоном ідея «неокласичного синтезу» найважливіших напрямів економічної науки.

Солоу Роберт (народ. 1924 р.) - отримав Нобелівську премію за теоретичну розробку проблем економічного зростання (1987 р.). Запропонована ним модель зростання, названа його ім'ям, демонструє вплив заощаджень, зростання населення і вдосконалення технології на зростання виробництва з урахуванням чинника часу («Внесок в теорію економічного зростання», 1956 р.). Модель зростання Солоу послужила своєрідним імпульсом до появи нових досліджень в області неокла-

сичних моделей, що відображають різні взаємозв'язки між працею і капіталом.

Фрідмен Мілтон (1912 - 2006) – основоположник сучасного монетаризму. Прихильник видозміненого варіанту кількісної теорії грошей. Полемізуючи з положеннями кейнсіанської теорії, обґрунтовував тезу про пріоритетне значення одного чинника – грошової маси. Працював в університеті Чикаго. Був вибраний президентом Американської економічної асоціації (1967 р.). Останні роки – старший дослідник Гуверовського інституту при Станфордському університеті. Основні роботи: «Кількісна теорія грошей: нове формулювання» (видана російською мовою, в 1996 р.), «Монетарна історія США» (1963 р., спільно з А. Шварц), «Ринкові механізми і централізоване планування» (1981 р.).

Стіглер Джордж (1911–1991) - Нобелівську премію отримав за новаторські дослідження промислових структур і аналіз проблем державного регулювання ринків (1982 р.). Одну з перших статей проблемного плану написав разом з М. Фрідменом. Йому належать роботи «Теорії виробництва і розподілу», «Теорія ціни», «Економіка інформації». Крім аналізу мікроекономічних проблем займався теорією економічного регулювання. Рекомендації Стіглера в області економічного регулювання були реалізовані Дж. Картером і Р. Рейганом.

Ойкен Вальтер (1891–1950) – німецький економіст, автор теорії економічного порядку. Його концепція з'явилася невід'ємним елементом соціальної ринкової економіки. В. Ойкена, лідера Фрайбургської школи, вважають головним теоретиком післявоєнних реформ, проведених у ФРН Л. Ерхардом. Проблеми, висунуті Ойкеном, викладені в двох роботах: «Основи національної економії» (1940 р.) і «Основні принципи економічної політики» (1950 р.).

Мюллер-Армак Альфред (1901–1978) – німецький економіст, колега і послідовник В. Ойкена. Був директором Інституту економічної політики при Кельнському університеті. Висунута ним концепція «соціального ринкового господарства» викладена в роботі «Регулювання економіки і ринкове господарство» (1947р.). Основні положення концепції і суть принципів соціального ринкового господарства опубліковані у вигляді коротких витягів з доповідей і записок Мюллера - Армака в журналі «Політеконом» (1996 р. № 1).

Ерхард Людвіг (1897–1977) – економіст і «конструктор» нового господарського порядку у ФРН. Був міністром економіки, потім канцлером. Реформа, проведена під керівництвом Л. Ерхарда, розглядається як зразок майстерного використання засобів і методів перетворень.

Основні роботи Л. Ерхарда, перекладені на російську мову: «Добробут для всіх» (1991 р.) і «Півстоліття роздумів (виступи і статті)» (1993 р.).

Хайек Фрідріх (1899–1992) – австро-американський економіст і філософ, ідеолог неоліберализму. Разом с Л. Мізесом заснував Австрійський інститут економічних досліджень. Нобелівська премія присуджена (спільно з Р. Мюрдалем) за роботи по теорії грошей і кон'юктурних коливань і аналіз взаємовпливу економічних, соціальних і інституційних процесів (1974 р.). Публікації: «Чиста теорія капіталу», «Дорога до рабства» (російською мовою в 1993 р.), «Згубна самовпевненість» (російською мовою в 1992 р.), «Індивідуалізм і економічний порядок».

Гелбрейт Джон Кенет (1908 - 2006) – один з найбільш відомих представників нетрадиційної гілки в економічній науці. Досить критично відносився до конструювання формальних моделей, постійно прагнув з'ясувати суть змін, що відбуваються в економіці і суспільстві. На його думку, в сучасній економіці необхідно розрізняти ринкову і плануючу системи. У сучасній «техноструктурі» (термін Гелбрейта) капіталом фактично розпоряджаються не власники, а менеджери, технічні фахівці. Завдання науки – вивчити, як міняються цілі, стимули діяльності, структура споживання, характер влади, оцінити умови, в яких еволюціонує економіка. Д. Гелбрейт – автор більше двадцяти книг, зокрема по історії економічної думки. Були переведені: «Нове індустріальне суспільство», «Економічні теорії і цілі суспільства», «Життя у наш час». Д. Гелбрейт попереджав, що соціальні перетворення треба здійснювати з найбільшою обережністю, що сучасна складна економіка не може успішно розвиватися без розумної стратегічної програми, гнучкого централізованого управління.

Тінберген Ян (1903–1996) – нідерландський економіст, один з творців економетрики. У роботі «Економічна політика: принципи і модель» використовував кількісні методи для аналізу політичних процесів. Був директором Центрального бюро планування в Нідерландах. Працював консультантом при урядах Індії, Єгипту, Туреччини і низки інших країн. З 1966 р. був головою Комітету планування розвитку ООН. Вніс істотний внесок до аналізу проблем економіки країн «третього світу». Керував проектом «Перегляд міжнародного порядку». Перший лауреат Нобелівської премії в області економіки (1969 р.).

Мюрдаль Гуннар (1898–1987) – один із засновників шведської (стокгольмської) школи макроекономіки. Займався не тільки теоретичними проблемами (його перу належить робота «Економічні результати фінансової політики»: рекомендації, як подолати Велику депресію), але і вважався найбільшим авторитетом в області економічної і соціа-

льної політики. «Економіст, який не бере до уваги дії політичних і соціальних сил на економіку, не має права рахувати себе таким», – затверджував Мюрдаль. Нобелівська премія присуджена (спільно з Ф. Хайском) за основоположні роботи по теорії грошей і кон'юнктурних коливань і аналіз взаємовпливу економічних, соціальних і інституційних процесів (1974 р.). Роботи Мюрдаля, як правило, полемічні. Він критикує «зухвале споживання» Заходу, попереджає проти невинновданого «післявоєнного оптимізму», засуджує прихильників ортодоксії за неувагу до моральної основи економічної теорії. Російською мовою перекладена робота Мюрдаля «Азіатська драма: дослідження бідності народів».

Перру Франсуа (1903–1987) – представник і фактичний лідер інституційно-соціологічної школи у Франції. Автор теорії економічного домінування: відношення між учасниками господарської діяльності будуються не як відносини рівноправних партнерів, а як відносини панування і підпорядкування. «Сучасний економічний світ є світом фірм пануючих і фірм підлеглих», – затверджує Перру. Подібним же чином будуються відношення між різними галузями економіки, між окремими державами. Ф. Перру обґрунтував ідеї індикативного планування, розробив рекомендації по вдосконаленню господарсько-регулюючої діяльності держави.

Бьюкенен Джеймс (1919 - 2013) досліджував вплив правових основ на політичні рішення і економічну політику. Його теорію іменують теорією суспільного вибору. Нобелівську премію отримав за дослідження договірних і конституційних основ теорії ухвалення політичних рішень (1986 р.). Роботи Бьюкенена «Конституція економічної політики», «Розрахунок згоди», «Межі свободи. Між анархією і Левіафаном» включені в перший том серії «Нобелівські лауреати в області економіки» (1997 р.).

Леонтьєв Василь (1906 – 1999) – американський економіст російського походження. Його роботи видавалися неодноразово. В двох останніх – «Міжгалузева економіка» (1997р.) і «Економічні есе: Теорії, дослідження, факти і політика» (1990р.). В. Леонтьєв органічно поєднує теоретичні розробки з практикою. Розроблений ним метод «витрати – випуск» широко використовується для проведення розрахунків прикладного характеру. По методу, запропонованому Леонтьєвим, будувалися моделі міжгалузевого балансу, що мали важливе практичне значення для вивчення структури вітчизняної економіки і її прогнозування.

Шумпетер Йозеф (1883–1950) – австрійський економіст, один з найбільш оригінальних і своєрідних теоретиків. В центрі його уваги –

проблеми методології, аналіз механізму функціонування і перспектив розвитку капіталізму. Дві основні роботи: «Теорія економічного розвитку: Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, відсотка і циклу кон'юнктури» і «Капіталізм, соціалізм і демократія» – були перекладені і видані відповідно в 1982 р. і 1995 р.р. Робота: «Історія економічного аналізу» (глибоке дослідження історії економічної теорії і методу) публікувалася в збірках «Економічної школи».

Аллі Моріс (1911 – 2010) – учений - енциклопедист, надзвичайно різносторонній і ґрунтовний, лауреат Нобелівської премії (1988 р.). Вважається «духовним батьком і лідером» французької маржиналістської школи. Поклав початок новим розділам економічної теорії, зокрема висунув «загальну теорію надлишків». «Ця теорія, – говорив Аллі в своїй нобелівській лекції, – не тільки показує реалістичну картину економічної динаміки, вільну від всяких непотрібних гіпотез, але і дає можливість краще зрозуміти реальне значення функціонування економіки під подвійною точкою зору управління і розподілу, причому дозволяє поглянути на них абсолютно по-новому». Оpubлікована робота Аллі «Економіка як наука» (1995р.), яка знайомить з основними напрямками його творчості.

Окава Кадзусі – один з провідних японських економістів, представник емпіричного напрямку, керівник і ініціатор досліджень, присвячених порівняльному аналізу економіки Японії і країн, що розвиваються, особливостей структурних зрушень. «Дуалістичний розвиток» (поєднання сучасної, привнесеної із заходу промислової структури з традиційною, пов'язаною з сільським господарством), Окава вважає найважливішою особливістю японської економіки. Виступає проти перенесення теоретичних концепцій Заходу на ґрунт національної економіки без урахування її специфіки. Його основні роботи: «Економічний розвиток і досвід Японії», «Дуалістичний розвиток і фазовий аналіз».

Пезенті Антоніо (1910–1973) – італійський економіст-марксист. Був міністром фінансів в коаліційному уряді (1945 р.); віцепрезидентом Інституту реконструкції промисловості (IPI); сенатором; професором Ліванського університету. Фахівець в області фінансів і грошово-кредитних відносин. Він є автором двох фундаментальних робіт: «Лекції про науку фінансів і фінансового права» і «Нариси політичної економії капіталізму» (у 2 т., переклад виданий в 1976 р.).

Калецьки Михайло (1899-1970) – польський економіст-теоретик. У 30-х рр., займаючись проблемами економічного зростання, обґрунтував активну роль державного регулювання. За три роки до публікації Кейнсом «Загальної теорії» Калецьки опублікував в Польщі

невелику роботу («Нариси теорії економічного циклу»), в якій сформулював теорію сукупного попиту, та показав визначальну роль в ньому інвестицій. Калецьки розробив ряд положень, пов'язаних з аналізом циклічних коливань, особливостями ціноутворення в двох секторах (центральному і периферійному), розкриттям ролі дефіцитного фінансування. Роботи: «Теорія економічної динаміки», «Нарис теорії зростання соціалістичної економіки» і інші.

Корнаї Янош – професор економіки Гарвардського університету і Угорської АН. Відомий активною участю в розробці проблем перехідної економіки. У монографії «Дефіцит» зробив спробу розкрити причини негативних наслідків надмірної централізації управління плановою економікою. Ця ж проблема на макрорівні розглядається в роботі «Економічне зростання, дефіцит і ефективність». Книги Корнаї «Дефіцит» і «Шлях до вільної економіки» видані в нашій країні в 1990 р.

Шик Ота – чехословацький економіст, теоретик «ринкового соціалізму». Активно брав участь в розробці програм реформування, займав крупні державні пости в період «чехословацької весни». У Швейцарії, куди він емігрував, опублікував ряд робіт, серед яких «Третій шлях. Марксистсько-ленінська теорія і сучасне індустріальне суспільство», «Господарська система майбутнього». Монографія «Економіка – інтереси – політика».

ВИДАТНІ ДАТИ І ПОДІЇ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

IV – III тис. до н.е.	Виникнення стародавніх цивілізацій
IV тис. до. н.е.	Виникнення східного рабства
1760 рр. до н. е.	Створена збірка законів царя Хаммурапі
551 – 479 рр. до н.е.	Конфуцій – засновник етико-політичного вчення Китаю
IV тис. до. н.е.	«Архашастра» - індійська збірка порад з питань управління державою
V тис. н.е.	Падіння Римської імперії
430 – 355 рр. до н.е.	Ксенофонт – автор трактату «Домострой»
427 – 347 рр. до н.е.	Платон – автор праць: «Держава», «Закони»
384 – 322 рр. до н.е.	Арістотель – автор праці «Політика»
1225 – 1274 рр.	Фома Аквінський – автор праць «Про правління государів», «Сума теології»
XI – XV ст.	Період зрілих феодальних відносин
XI ст.	Відродження античних міст
XII – XVII ст.	Діяв торговельний Союз – Ганза
1640-1660 рр.	Англійська буржуазна революція
1789-1794 рр.	Французька буржуазна революція
1492 р.	Х. Колумб відкрив Америку
1519-1521 рр.	Навколосвітня подорож Магеллана
XV – XVI ст.	Епоха раннього меркантилізму
XVII ст.	Пізній меркантилізм
XVII – XIX ст.	Розвиток класичної політекономії
XVIII - XIX ст.	Епоха промислового перевороту
1623 – 1687 рр.	Уільям Петті – засновник класичної політекономії
1694 – 1774 рр.	Франсуа Кене – засновник школи фізіократів
1776 р.	Вийшла в світ книга Адама Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів»
1817 р.	Опублікована книга Давіда Рікардо «Основи політичної економії та оподаткування»
1798 р.	Опублікована книга Томаса Роберта Мальтуса «Дослід про закон народонаселення»
1828-1829 рр.	Жан Батист Сей опублікував «Повний курс практичної політичної економії» (шість томів)
1848 р.	Опублікована головна праця Джона Стюарта Мілля «Основи політичної економії»

1793-1879 pp.	Генрі Чарльз Кері – перший американський економіст-теоретик
Початок XIX ст.	Епоха формування соціалістичних ідей
40-ві pp. XIX ст.	Початок формування марксистської політичної економії
40-50-ті pp. XIX ст.	Сформована історична школа. Засновник Фрідріх Ліст
Початок XIX ст.	Сформувався світовий ринок
Кінець XIX ст.	Маржинальна революція – перехід від концепції класичної школи до неокласичної теорії (маржиналізму)
70-ті роки XIX ст.	Карл Менгер – основоположник австрійської школи маржиналізму
1840 – 1921 pp.	Альфред Маршалл – англійський економіст, фундатор кембриджської школи маржиналізму
1842 – 1924 pp.	Джон Бейтс Кларк – фундатор американської школи маржиналізму
1847 – 1938 pp.	Леон Вальрас – швейцарський економіст, фундатор лозаннської школи маржиналізму
1834 – 1910 pp.	Селянська реформа (скасування кріпосного права)
1861p.	Столипінська аграрна реформа
1906 p.	Утворення Центральної ради в Україні
Березень 1917 p.	Національно-визвольна революція в Україні
1917 – 1919 pp.	Підписаний Версальський мирний договір
28.06.1919p.	Перша світова війна
1914 – 1918 pp.	Проголошена Західноукраїнська Народна Республіка
Листопад 1918 p.	Введення політики «воєнного комунізму»
1919 p.	Перехід до нової економічної політики (непу)
1921 p.	Затверджений репараційний план Чарльза Г. Дауеса
16.08.1924p.	Джон Мейнард Кейнс – фундатор макроекономічного аналізу, засновник кейнсіанської школи
1883 – 1046 pp.	Світова економічна криза – «Велика депресія»
1929 - 1933 pp.	Голодомор в Україні
1932 – 1933 pp.	Здійснення «нового курсу» Ф. Рузвельта
1933 - 1938 pp.	Друга світова війна
1939 – 1945 pp.	Здійснення плану Маршала
1948 – 1951 pp.	

20 – 30-ті рр. XX ст.	Сформувався напрям економічної думки – інституціоналізм. Родоначальники – Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчел
50-ті рр. XX ст.	Розвиток неоінституціоналізму Дж. Гелбрейта, Р. Коуза
1883 – 1950 рр.	Йозеф Алоїз Шумпетер – автор теорії підприємництва і теорії ефективної конкуренції
1899 – 1967 рр.	Едвард Чемберлін – автор теорії монополістичної конкуренції
1903 – 1983 рр.	Джон Вайолет Робінсон – автор теорії недосконалої конкуренції
1904 – 1989 рр.	Джон Хікс – автор теорій неокласичного синтезу: ціни, капіталу, загальної економічної рівноваги і економіки добробуту
Нар. 1915 р.	Поль Самуельсон – автор « неокласичного синтезу»
30-ті рр. XX ст.	Розвиток теоретичних шкіл економічного нео-лібералізму (В. Репке, А. Рюстов, В. Ойкен, Ф. Бьом)
70-ті рр. XX ст.	Розвиток неокласичної теорії – монетаризму (засновник–Мільтон Фрідмен)
1867 – 1947 рр.	Ірвінг Фішер – автор кількісної теорії грошей
1865 – 1919 рр.	Михайло Туган-Барановський – український економіст, дослідник психологічної цінності, економічних циклів, соціальної теорії розподілу, кон'юктурної теорії грошей та ін.
1937 р.	Представником неокейнсіанської школи - Джоном Річардом Хіксом запропонована модель рівноваги товарного і грошового ринків (IS – LM)
1944 р.	Відбулася міжнародна фінансова конференція у Бреттон-Вудсі (США).
1946 р.	Створений Міжнародний валютний фонд
Липень 1947 р.	В Парижі було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС)
1947 р.	Укладено генеральну угоду тарифів та торгівлі (ГАТТ)
1949 р.	Засновано Раду Економічної Взаємодопомоги соціалістичних країн
1957 р.	Засновано Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС)

1960 р.	Утворена асоціація вільної торгівлі
60-ті рр. XX ст.	Сформувалась теорія суспільного вибору. Автор – Дж. Б'юкенен
1960 р.	Сформовані основні положення теорії У. Рос- тоу «Стадії економічного зростання»
80-ті рр. XX ст.	Розвиток теорій «економіки пропозиції» (Ар- тур Лаффер) та «раціональних очікувань» (Ро- берт Лукас)
90-ті роки XX ст.	Домінування інституціональної теорії та ін- ституціонального аналізу (Р. Коуз, Д. Норд, В. Уільямсон)
1993 р.	Набрав чинності Маастрихтський договір про трансформування ЄЕС в валютний, економіч- ний і політичний Європейський Союз
1 січня 1999 р.	Введена єдина валюта ЄС – євро
24 серпня 1991 р.	Проголошено Акт незалежності України
вересень 1996 р.	В Україні проведена грошова реформа
16 травня 2008 р.	Україна стала рівноправним членом Світової Організації Торгівлі (СОТ)
2008 – 2009рр.	Світова економічна криза
2012 р.	В Україні проведені податкова і пенсійна рефо- рми

ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ З ЕКОНОМІКИ

На відміну від решти премій, що вручаються на церемонії нагородження нобелівських лауреатів, дана премія не є спадщиною Альфреда Нобеля. Вона була установлена в 1969 році за ініціативою Шведського банку і має офіційну назву «Премія Шведського державного банку по економічних науках пам'яті Альфреда Нобеля». Ця нагорода є найпрестижнішою премією в області економіки.

1969р. Першими економістами-лауреатами Нобелівської премії по економіці стали Рагнар Фріш і Ян Тінберген «За створення і застосування динамічних моделей до аналізу економічних процесів».

1970р. Пол Ентоні Самуельсон нагороджений премією «За наукову роботу, що розвинула статичну і динамічну економічну теорію».

1971р. Саймон Кузнець нагороджений премією «За емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання».

1972р. Джон Річард Хікс і Кенет Ерроу отримали премію «За новаторський внесок в загальну теорію рівноваги і теорію добробуту».

1973р. Василь Васильович Леонтьєв нагороджений премією «За розвиток методу «витрати - випуск» і за його застосування до важливих економічних проблем».

1974р. Гуннар Мюрдаль і Фрідріх фон Хайек нагороджені премією «За основоположні роботи по теорії грошей і економічних коливань і глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних і інституційних явищ».

1975р. Л.В. Канторович і Тьяллінг Купманс нагороджені «За внесок в теорію оптимального розподілу ресурсів».

1976р. Мілтон Фрідмен удостоєний Нобелівської премії по економіці «За досягнення в області аналізу споживання, історії грошового обігу і розробку монетарної теорії. А також за практичний показ складності політики економічної стабілізації».

1977р. Бертіль Олін і Джеймс Мід нагороджені премією «За внесок першопроходця в теорію міжнародної торгівлі і міжнародного руху капіталу».

1978р. Герберт Саймон отримав премію «За новаторські дослідження процесу ухвалення рішень в рамках економічних організацій».

1979р. Теодор Шульц і Артур Льюїс отримали премію «За новаторські дослідження економічного розвитку в додатку до проблем країн, що розвиваються».

1980р. Лоуренс Клейн отримав премію «За створення економічних моделей і їх застосування до аналізу коливань економіки і економічної політики».

1981р. Джеймс Тобін нагороджений премією «За аналіз стану фінансових ринків і їх впливу на політику ухвалення рішень в області ви-

трат, на положення з безробіттям, виробництвом і цінами».

1982р. Джордж Стіглер нагороджений «За новаторські дослідження промислових структур, функціонування ринків, причин і результатів державного регулювання».

1983р. Жерар Дебре отримав премію «За внесок в наше розуміння теорії загальної рівноваги і умов, при яких загальна рівновага існує в деякій абстрактній економіці».

1984р. Річард Стоун нагороджений премією «За істотний внесок в розвиток економічної науки».

1985р. Франко Модільяні нагороджений премією «За аналіз поведінки людей відносно заощаджень, що має виключно важливе прикладне значення в створенні національних пенсійних програм».

1986р. Джеймс Макгілл Бьюкенен отримав премію «За дослідження договірних і конституційних основ теорії ухвалення екологічних і політичних рішень».

1987р. Роберт Солоу отримав премію «За внесок в теорію економічного зростання».

1988р. Моріс Алле нагороджений премією «За новаторський внесок в теорію ринків і ефективного використання ресурсів».

1989р. Трюгве Хаавельмо отримав премію «За його роз'яснення в основах теорії вірогідності і аналіз одночасних економічних структур».

1990р. Гарі Марковіц, Мертон Міллер, Уільям Шарп розділили премію «За внесок в теорію формування ціни фінансових активів».

1991р. Рональд Коуз отримав премію «За відкриття і ілюстрацію важливості трансакційних витрат і прав власності для інституціональних структур і функціонування економіки».

1992р. Гері Беккер нагороджений премією «За дослідження широкого кола проблем людської поведінки і реагування, що не обмежується тільки ринковою поведінкою».

1993р. Роберт Фогель, Дуглас Норт розділили премію «За нове дослідження економічної історії за допомогою економічної теорії і кількісних методів для пояснення економічних і інституційних змін».

1994р. Джон Харсаньї, Джон Неш, Райнхард Зелтен розділили премію «За аналіз рівноваги в теорії некоаліційних ігор».

1995р. Роберт Лукас нагороджений премією «За розвиток і застосування гіпотези раціональних очікувань, трансформацію макроекономічного аналізу і поглиблення розуміння економічної політики».

1996р. Джеймс Міррліс, Уільям Вікрі розділили премію «За фундаментальний внесок в економічну теорію стимулів і асиметричної інформації».

1997р. Роберт Кархарт Мертон, Майрон Скоулз розділили премію «За метод оцінки похідних фінансових інструментів».

1998р. Амартія Сен нагороджений премією «За його внесок в економіку добробуту».

1999р. Роберт Манделл нагороджений премією «За аналіз монетарної і фінансової політики при різних обмінних курсах і за аналіз оптимальних валютних зон».

2000р. Джеймс Хекман, Деніел Макфадден були нагороджені премією «За розвиток теорії і методів аналізу дискретного вибору».

2001р. Джордж Акерлоф, Майкл Спенс, Джозеф Стігліц отримали премію «За проведення дослідження ринків з асиметричною інформацією». У роботі розглядаються ринки, на яких одні дійові особи мають в своєму розпорядженні більшу інформацію, чим інші.

2002р. Деніел Канеман, Вернон Сміт отримали премію «За дослідження в області ухвалення рішень і механізмів альтернативних ринків», за дослідження в області психології ухвалення рішень і альтернативних ринкових механізмів.

2003р. премія по присуджена американцеві Роберту Енглу і британцеві Клайву Грейнджеру за побудову економічних моделей, що прогнозують майбутнє, за їх роботу в найважливішій області економічної статистики, на якій ґрунтуються прогнози в економічних моделях.

2004 р. Фінн Кідланд, Едвард Прескотт нагороджені премією «За їх внесок у вивчення впливу чинника часу на економічну політику і за дослідження рушійних сил ділових циклів».

2005р. Роберт Ауманн і Томас Шеллінг нагороджені премією «За поглиблення нашого розуміння суті конфлікту і співпраці шляхом аналізу теорії ігор».

2006р. Едмунд Фелпс отримав премію «За аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці».

2007р. Леонід Гурвіц, Ерік Мескін, Роджер Майерсон розділили премію «За створення основ теорії проектування механізмів розподілу».

2008р. Пол Кругман нагороджений премією «За аналіз торгових моделей і місць розташування економічної активності».

2009р. Елінор Остром, Олівер Уільямсон отримали премію «За дослідження в області економічної організації».

2010 р. Пітер Даймонд, Дейл Мортенсен, Крістофер Піссарідес отримали премію «За аналіз ринків з моделями «пошуку - тертя».

2011 р. Томас Сарджент, Крістофер Сімс. За емпіричні дослідження причинно – наслідкового зв'язку в макроекономіці.

2012 р. Елвін Рот, Ллойд Шеплі. За теорію стабільних вкладів і практику планування ринків.

2013 р. Юджин Фаме, Ларс Пітер, Роберт Шиллер – отримали премію «за емпіричний аналіз цін на активи», що допомагає зрозуміти біржові коливання в довгостроковому періоді (3 -7 років).

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапова І. І. Історія економічних учень/ І. І. Агапова. – М.: ВІМ, 1997.
2. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. 4-е изд./ А. В. Аникин. – М.: Политиздат, 1985.
3. Аникин А. В. Люди науки: Встречи с выдающимися экономистами / А. В. Аникин. – М.: Дело ЛТД, 1995.
4. Антология экономической классики: в 2 т. / Сост. И. А. Столяр. – М.; 1993.
5. Архитектор макроэкономики (Дж. М. Кейнс и его макроэкономическая теория) / Г.Пайда, О. Мамедов, Ж. Адилова и др. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997.
6. Аукуционек С. П. Теория перехода к рынку / С. П. Аукуционек. – М.: Изд. ИМЭМО РАН, 1990.
7. Бабенко С. Історія кооперативного руху: Підручник / С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук. – Львів, 1995.
8. Багалій Д. Історія Слобідської України./ Д Багалій. – Харків, 1991.
9. Барановський О. Нові індустріальні країни: науково-технологічна політика // Вісник Академії наук України. / О. Барановський. – 1993. – № 10. – С.95 – 103.
10. Барг М. Некоторые теоретико-методологические вопросы формирования мирового рынка в XVI – XVIII вв. // Экономическая история : Исследования, историография, полемика./ М. Барг. – М., 1992.
11. Барр Р. Политическая экономия в 2 т. / Р. Барр. – М.: Международные отношения, 1994.
12. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность) – Курс лекции. / С. А. Бартенев. – М.:БЕК, 1996.
13. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Пер. с фр. – М.: ООО «Социум»: ЗАО Изд-во «Экономика», 2002.
14. Бем-Баверк Е. Основы теории ценностей хозяйственных благ // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М.: Экономика, 1992.
15. Белоусов Р. Две крестьянские реформы 1861 и 1907гг. // Экономист. 1992.– №12. – С. 73-81.
16. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. 4-е Изд. / М. Блауг. – М.: Дело Лтд, 1994.
17. Бодров В.Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. / В.Г. Бодров. – К., 2002.

18. Брагинский С. В. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути оновления. / С.В. Брагинский, Я. А. Певзнер. – М.: Мысль, 1991.
19. Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции. / П. Браунинг. – М.: Экономика, 1986.
20. Бункина М. К. Монетаризм. / М. К. Бункина. – М.: АО «ДИС», 1994.
21. Бурачас А. И. Теория спроса (макроанализ). / А. И. Бурачас. – М.: Мысль, 1970.
22. Вандер Вее Г. История мировой экономики. 1945 –1990. – М. Наука, 1994
23. Воркуев Б. Л. Ценность, стоимость и цена. / Б. Л. Воркуев. – М.: Изд-во МГУ, 1995.
24. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. / Гл. ред. В. Н. Черковец. – М.: Мысль, 1990, 1994, 1997. – Т.4 – 6.
25. Гаврилюк О. Економічна інтеграція в сучасному світі. / О. Гаврилюк, А. Румянцев – К., 1991.
26. Грицак Я. Нарис історії України. / Я. Грицак. – К., 1996.
27. Гусейнов Р. М. – История экономических учений. / Р. М. Гусейнов, Ю. В. Горбачёва, В. М. Рябцева. – Новосибирск, 2000.
28. Гусейнов Р.А. История экономических учений: Тексты лекций./ Р. М. Гусейнов, Ю. В. Горбачёва, В. М. Рябцева. – Новосибирск: НГАЭиУ, 1994.
29. Гусейнов Р.М. История экономических учений: Учебное пособие / Р. М. Гусейнов. – Новосибирск: НГАС, 1994.
30. Грушевський М. Очерки истории украинского народа. / М. Грушевський. – К., 1990.
31. Долан Э. Д. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Э. Д. Долан. – СПб.: СПб. оркестр, 1994. – Ч. IV.
32. Економіка зарубіжних країн: Підручник / А. Філіпенко, В. Вергун, І. Бураківський та ін. – К., 1996.
33. Ефимкин А. П. Дважды реабилитированные: Н. Д. Кондратьев, Л. Н. Юровский, – М.: Финансы и статистика, 1991.
34. Жид Ш. История экономических учений. / Ш. Жид, Ш. Рист. – М.: Экономика 1995.
35. Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард: секреты «экономического чуда»./ Б. Е. Зарицкий. – М.: БЕК, 1997.
36. Злупко С. М. Історія економічної теорії: Підручник. / С. М. Злупко. – Київ: «Знання», 2005.

37. История экономических учений: Учебное пособие / И. П. Павлова, Е. А. Владимирский, А. Оводенко и др. – СПб.: СПб. ГААП, 1996.
38. История экономических учений: Учебное пособие / Под ред. В. А. Жамина, Е. Г. Василевского. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – Ч. I.
39. История экономических учений. / Под ред. Автономова В. М.: Инфра-М, 2002. — 784с.
40. История экономических учений: учебник: 2ч. – Ч 1 / Под ред. В. Д. Базилевича. – 3-те изд. – К: Знання, 2006. – 582с.
41. Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р. Васильєва, Л. Горкіна, Н. Петровська та ін. – К., 1993.
42. История экономических учений / Под. ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Уч. пособие. – М.: ИНФРА – М, 2000.
43. Історія економічних учень: Підручник. / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К.: КНЕУ, 1999.
44. Шумпетер Й. История экономического анализа. / Й. Шумпетер. – Экономическая школа, Санкт-Петербургский университет экономики и финансов, Высшая школа экономики, 2004.
45. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. / Ф Кенэ. – М., 1969.
46. Кенэ Ф. Физиократия // 25 ключевых книг по экономике. / Ф Кенэ. – Пермь: Урал-ЛТД, 1999.
47. Ковальчук В. М., Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К.: Знання, 2008.
48. Ковальчук В. М. Ретроспектива світової економічної думки: Навчальний посібник з історії економічних вчень. / В. М. Ковальчук, М. І. Сарай. – Тернопіль: «Астон», 2006. – 541 с.
49. Концептуальные основания и пути развития современной экономической теории: Материалы научной конференции / Под ред. Ю. М. Осипова. – М.: Гуманитарное знание, 2006.
50. Костюк В. Н. История экономических учений: Учебное пособие. / В. Н. Костюк. – М.: Центр, 1997.
51. Курс экономики: Учебник./Под ред. Б. А. Райзенберга.–М.: ИНФРА-М, 2000.
52. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред.. Б. Лановика. – 5-те вид., випр. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002.
53. Левита Р. История экономических учений. / Р. Левита – М.: Ката-Паху, 1995.

54. Леоненко П. М. Економічна історія: Навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – К.: Знання – Прес, 2004.
55. Леонтьев В. В. Современное значение экономической теории Маркса // Экономическое эссе. Теории, исследования, факты и политика. – М.: Политиздат, 1990.
56. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики; В 2 т. / Т. Мальтус. – М.: Эконом. 1993.
57. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. / Е. М. Майбурд. – М.: Дело, Вита-пресс, 1996.
58. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – 2-ге вид. – К., 1963.
59. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т. /А. Маршалл – М.: Прогресс, 1993.
60. Менгер К. Основания политической экономии // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М.: Экономика, 1992. – С. 31 – 242.
61. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / А. Філіпенко та ін. – К., 1992.
62. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень) // Нац. безпека і оборона. – 2000. – №3.
63. Мочерний С. В., Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка). Навчальний посібник. / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко. – Львів, 2005. – 488 с.
64. Мочерний С. Суть та структура економічного суверенітету України // Економіка України. – 1992. – №11.
65. М. Блауг. Экономическая мысль в ретроспективе. / М. Блауг – Москва: Дело, 1996. – 687 с.
66. Негиши Т. История экономической теории: Учебник. / Т Негиши. – М.: АО «Аспект Пресс», 1995.
67. Ойкен В. Основы национальной экономики. / В. Ойкен– М.: Экономика, 1996.
68. Основи економічної теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. – К.: Вища школа, 2001.
69. Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма. В 2 т. – М.: Прогресс, 1976.
70. Пивовар С. Всесвітня історія. Новітній період. 1945 – 1997 рр. / С. Пивовар, А. Слюсаренко, С. Стельмах. – К., 1998.
71. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. / В.М. Пушкарева. – М.: Изд-во МГУ, ИНФРА-М, 1996.

72. Роберт Л. Хайлбронер. Философы от мира сего – *The Worldly Philosophers*. / Л. Хайлбронер Роберт. – Москва: КоЛибри, 2008. 432 с.
73. Сэн А. Об этике и экономике. / А. Сэн– М.: Наука, 1996.
74. Современная экономика. Общедоступный учебный курс. – Ростов-на-Дону; Феникс, 1998.
75. Сурин А. И. История экономики и экономических учений. / А. И. Сурин – М.; 1998.
76. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. / Дж. Стиглиц – М.: «Мысль», 2003.
77. Теплицкий В. Реформи 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті рр. XIX ст.). / В. Теплицкий – К., 1959.
78. Титова Н. Е. История экономических учений: Курс лекций. / Н. Е. Титова – М.; 1997.
79. Туган-Барановский М. Периодические промышленные кризисы; История английских кризисов; Общая теория кризисов. / М. Туган-Барановский – Пг., 1923.
80. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982.
81. Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич и др.; под общ. ред. В. Голубовича. – Минск, 1997.
82. Экономическая теория. Хрестоматия / Сост. *Е.Ф. Борисов*. – М.: Высшая школа, 2005.
83. Экономическая теория / Под ред. Е. Н. Лобачёвой. – 2-е изд. – М.: Высшее образование, 2009. – 515 с.
84. Эклунд К. Эффективная экономика: Шведская модель. / К.Эклунд.: М., 1991.
85. Юхименко П. І. Леоненко П. М. Історія економічних учень: Навч. посіб. – К.: Знання / П. І. Юхименко – Прес, 2000.
86. Ядгаров Я. С. История экономических учений: Учебник для вузов. / Я. С. Ядгаров – М.: ИНФРА-М, 2001.
87. Ядгаров Я. С. История экономических учений. / Я. С. Ядгаров – М.: Экономика, 1996.
88. Beand V., Dostaler G. Economic thought since Keynes: A history and dictionary of major economist / Aldershot; Brookfield; Elgar, 1995.
89. Behrens F. Grundriss einer Geschichte der Politischen Okonomie. – Berlin, 1956.
90. Galbraith. K. A history of economics: The past as the present. – London, 1987.

91. Galbraith J.K. Economics in Perspective: A Critical History. – Boston: Houghton Mifflin, 1988. — 324 p.
92. W. Mitchell. Types of Economic Theory: From Mercantilism to Institutionalism. – Augustus M Kelley Pubs, 1969.
93. Ekiund R. B., Hebert R. F. A History of Economic Theory and Method. McGraw Hill, 1975.
94. Harris S. John Maynard Keynes: Economist and Policy Maker. – N. Y., 1955.
95. H. Spiegel, A. Hubbard. The Growth of Economic Thought. – 3 Sub edition. – Duke University Press Books, 1991. – 896 c.
96. G. Stigler. Essays in the history of economics. – University of Chicago Press, 1965. – 391 c.
97. Schumpeter J. Economic Doctrine and Method. – London, 1954.

Ресурси ІНТЕРНЕТ

1. Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua>
2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>
4. Міністерство економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>
5. Міністерство фінансів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>
6. Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>
7. Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org.ru>
8. Цифровий репозиторій ХНУМГ імені О. М. Бекетова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints/kname/edu/ua>

Навчальне видання

СТАДНИК Григорій Васильович
РЕШЕТИЛО Валентина Петрівна
ШТЕФАН Світлана Іванівна

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск *В. П. Решетило*
Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*
Дизайн обкладинки *Т. Є. Клочко*

Підп. до друку 17.03.2013
Друк на ризографі
Зам. №

Формат 60 x 84/16
Ум. друк. арк. 12,5
Тираж 500 пр.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4705 від 28.03.2014 р.